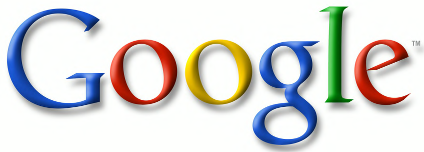

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

KERK-HISTORISCH JAARBOEKJE.

UITGEGEVEN DOOR

DE VEREENIGING TOT BEOEFENING VAN DE GESCHIEDENIS DER CHRISTELIJKE KERK IN NEDERLAND,

ONDER LEIDING

VAN

W. MOLL,

Hoogleeraar te Amsterdam.

NIEUWE REEKS.

Eerste Jaargang.

1864.

SCHOONHOVEN,

S. E. VAN NOOTEN.

VOORREDE.

Voor de negende maal zenden wij den „Kalender voor de Protestanten in Nederland" de wereld in, maar onder een anderen, ruimeren titel. De Vereeniging gaf toch gaarne gehoor aan het voorstel van den nieuwen uitgever, die hem wilde herdoopen met den naam van „Kerk-historisch Jaarboekje", omdat zij meende, dat hij onder dien titel nog meer dan vroeger zou beantwoorden aan het doel, dat zij beoogt. Dat doel is, zooals men weet, de kennis van de geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland te vermeerderen, maar tevens iets bij te dragen ter bevordering van het godsdienstig en kerkelijk leven. Wij hopen, dat geen onzer vroegere lezers zich door den nieuwen naam zal laten afschrikken, maar ons boekje veeleer nieuwe zal vinden, en in dat vertrouwen geven wij den eersten jaargang dezer Reeks in het licht.

Doch wij kunnen dit korte woord niet besluiten, zonder dat de herinnering bij ons levendig wordt, dat er tien jaren zijn

verloopen sinds de oprigting onzer Vereeniging. En bij die herinnering gevoelen wij behoefte om onzen warmen dank te brengen aan onzen vriend, onzen geliefden voorganger, Prof. W. Moll, die ons steeds met raad en daad ter zijde stond, die onzen Kalender mede in het leven riep en behield, en hem ook thans weêr met eene bijdrage verrijkte. Wij eindigen met den vurigen wensch, dat onder zijne leiding nog menigeen met liefde worde vervuld voor de wetenschap der Kerkgeschiedenis, en nog vele jaargangen dezen nieuwen eersteling mogen volgen.

De Redactie:

AMSTERDAM, Dec. 1863.

J. C. POOL.

W. R. POOLMAN.

H. C. LOHR.

INHOUD.

I. KALENDER.

II. LEVENSGESCHIEDENISSEN, ENZ.

KALENDER.

JANUARIJ.

1 V.	Immanuël.
2 Z.	Johannes Anastasius Veluanus, hervormer in Gelderland, merkw dag [1 Jan.] 1550.
3 ZOND.	Karel Rijckewaert, predik. te Utrecht, gest. [1 Jan.] 1650.
4 M.	Johannes Busch, kloosterhervormer, merkw. dag [6 Jan.] 1419.
5 D.	Gerard Geldenhauer van Nijmegen, hoogleeraar te Marburg, gest. [10 Jan.] 1542.
6 W.	Driekoningen.
7 D.	Fénélon, aartsbisschop van Kamerijk, gest. 1715.
8 V.	Johannes Clericus, hoogleeraar bij de Remonstrantsche broederschap, gest. 1736.
9 Z.	Adriaan VI, paus, merkw. dag 1521.
10 ZOND.	Paulus van Thebe, eerste kluizenaar, gest. 340.
11 M.	Jean Claude, predikant te Parijs, gest. [13 Jan.] 1687.
12 D.	Johannes à Lasco, hervorm. v Polen, gest. [13 Jan.] 1560.
13 W.	Menno Simons, hervormer der Wederdoopers, gest. 1561.
14 D.	Hilarius, bisschop van Poitiers, gest 368.
15 V.	Ludovicus Capellus, hoogleeraar te Leiden, geb. 1534.
16 Z.	George Spalatin, hofprediker van den keurvorst van Saksen, gest. 1545.
17 ZOND.	Antonius, vader der monniken, gest. 356.
18 M.	Jodocus Heringa, hoogleeraar te Utrecht, gest. 1840.
19 D.	De Heidelbergsche catechism. verschijnt in het licht, 1563.
20 W.	Fabianus (bisschop te Rome) en Sebastianus (hoofdman te Rome), martelaars in 250 en 304.
21 D.	Franciscus Gomarus, hoogleeraar te Leiden, gest. 1641.
22 V.	Matthias Claudius, schrijver van den „Wandsbecker bode," gest. [21 Jan.] 1815.
23 Z.	Joh. Becius, predikant te Dordrecht, gest. [26 Jan.] 1626.
24 ZOND.	Symeon en Hanna.
25 M.	Paulus bekeering.
26 D.	Polycarpus, bisschop van Smyrna, mart. 169.
27 W.	Johannes Crysostomus, bisschop te Konstantinopel, gest. 407.
28 D.	Karel de Groote, keizer, gest. 814.
29 V.	Franciscus van Sales, stichter van de broederschap des kruizes, gest 1622.
30 Z.	Vrede, na den tachtigjarigen oorlog te Munster geteekend, 1648.
31 ZOND.	Hans Sachs, dichter van geestelijke liederen te Neurenberg, gest. 1576.

FEBRUARIJ.

1 M.	Ignatius, bisschop van Antiochië, martelaar 116.
2 D.	Jesaïa.
3 W.	Ansgarius, apostel van het Noorden, gest. 865.
4 D.	Rabanus Maurus, bisschop van Mentz, gest. 856.
5 V.	Philip Jacob Spener, hoofd der Piëtisten, gest. 1705.
6 Z.	Amandus, bisschop van Tongeren, gest. 679.
7 ZOND.	David Friedrich Schleiermacher, hoogleeraar te Berlijn, gest. [2 Febr.] 1834.
8 M.	Rhijnvis Feith, dichter, gest. 1824.
9 D.	George Cassander, ireniesch katholiek godgeleerde, gest. [3 Febr.] 1566.
10 W.	Friedrich Christoph Oetinger, prelaat in Wurtemberg, gest. 1782.
11 D.	Hugo van St. Victor, monnik te Parijs, gest. 1141.
12 V.	Johanna Gray, nicht van Hendrik VIII, koning van Engeland, onthoofd 1554.
13 Z.	Jean de Labadie, Waalsch predikant te Middelburg, gest 1674.
14 ZOND.	Christiaan Frederik Schwartz, zendeling in Hindostan, gest. [12 Febr.] 1798.
15 M.	Het concilie te Bazel wordt een algemeen concilie, 1432.
16 D.	Petrus Dathenus, hervormer in Nederland, gest. 1590.
17 W.	Patricius Hamilton, eerste martelaar in Schotland, 1528.
18 D.	Luther, hervormer in Duitschland, gest 1546.
19 V.	Lodewijk Gerard van Renesse, hoogleeraar aan de illustre school te Breda, gest. 1671.
20 Z.	Pestalozzi, opvoedkundige, gest. [17 Febr.] 1827.
21 ZOND.	Jacob Spreng, prior van een Augustijner-klooster te Antwerpen, begunstiger der Hervorming, gest. [18 Febr.] 1546.
22 M.	Didymus, leeraar aan de godgeleerde school te Alexandrië, gest. 395.
23 D.	Barthold Ziegenbalg, zendeling in Tranquebar, gest. 1719.
24 W.	Ethelbert.
25 D.	Matthias.
26 V.	Edict van Nantes afgekondigd 1599.
27 Z.	Berthold Haller, hervormer te Bern, gest. 1536.
28 ZOND.	Martinus Bucerus, hoogleeraar te Straatsburg, gest. 1551.
29 M.	Johannes de Monto Corvino, apostel der Tartaren, gest. 1306.

MAART.

1	D.	Johannes Henricus Janssonius, predikant te Groningen, gest. 1780.
2	W.	Johannes Wesley, hoofd der Methodisten, gest. 1791.
3	D.	Kunegunde, de moeder der armen, gemalin van keizer Hendrik II, gest. 1039.
4	V.	George Wishart, martelaar in Schotland, [1 Maart] 1546.
5	Z.	Perpetua en Felicitas, martelaressen te Karthago 202.
6	ZOND.	Fridolijn, apostel der Allemannen, gest. omstr. 550.
7	M.	Thomas van Aquino, scholastisch godgeleerde, gest. 1274.
8	D.	Cyrillus en Methodius, apostelen der slaven, omstr. 875.
9	W.	Eduard Poppius, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest 1624.
10	D.	De veertig martelaars te Sebaste in Armenië, omst. 320.
11	V.	Matthias Flacius Illyricus, hoogleeraar te Wittenberg, gest. 1575.
12	Z.	Gregorius de Groote, bisschop van Rome, gest. 604.
13	ZOND.	Wilhelm Hosens, martelaar te Brugge, [11 Maart] 1566.
14	M.	Friedrich Gottlieb Klopstock, dichter, gest. 1803.
15	D.	Thomas Cranmer, aartsbisschop te Canterbury, martelaar, 1556.
16	W.	Zacharias Ursinus, schrijver van den Heidelbergschen catechismus, gest 1583.
17	D.	Patricius, apostel van Ierland, gest. 460.
18	V.	Alexander, bisschop van Jeruzalem, gest. 251.
19	Z.	Maria en Martha.
20	ZOND.	Ewaldus Kist, predikant te Dordrecht, gest. 1822.
21	M.	Benedictus van Nursia, stichter van de monnikenorde der Benedictijnen, gest 543.
22	D.	Caspar Olevianus, hoogleeraar te Heidelberg, gest [25 Maart] 1587.
23	W.	Thorwaldsen, Deensch beeldhouwer, gest. [24 Maart] 1844.
24	D.	Florens Radewijns, medestichter van de broederschap des gemeenen levens, gest. 1400.
25	V.	Johannes Brinckerinck, gest. [26 Maart] 1419.
26	Z.	Ludger, apostel der Friezen, gest. 809.
27	ZOND.	PASCHEN.
28	M.	Johannes van Goch, abt te Mechelen, gest. 1475.
29	D.	George Calixtus, hoogleeraar te Helmstadt, gest. 1656.
30	W.	Johannes Heermann, predikant te Köthen, gest. 1647.
31	D.	Ernst de Vrome, hertog van Saksen-Gotha, gest. 1675.

APRIL.

1 V.	Ambrosius, bisschop van Milaan, gest. 397.
2 Z.	Jung Stilling, Duitsch schrijver, gest. 1817.
3 ZOND.	Huibert Duifhuis, Nederlandsch hervormer, gest. 1581.
4 M.	Simon Episcopius, eerste hoogleeraar bij de Remonstrantsche broederschap, gest. 1643.
5 D.	Verzoekschrift der Edelen aan de Landvoogdes overhandigd 1566.
6 W.	Albrecht Durer, kunstschilder, gest. 1528.
7 D.	Olof Peterson, hervormer in Zweden, gest. 1552.
8 V.	Johannes de Mey, predikant te Middelburg, gest. 1678.
9 Z.	Thomas van Westen, apostel van Lapland, gest. 1727.
10 ZOND.	Jacob Trigland, predikant te Amsterdam, gest. [11 April] 1654.
11 M.	Leo de Groote, bisschop van Rome, gest. 461.
12 D.	Joachim Camerarius, vriend van Melanchton, geb. 1500.
13 W.	Justinus de martelaar, te Rome onthoofd 166.
14 D.	Johannes Eccart, kapelmeester te Berlijn, gest. 1611.
15 V.	Johannes Mauburnus. kloosterhervormer, gest 1503.
16 Z.	Petrus Waldus, hoofd der Waldenzen, gest. 1197.
17 ZOND.	Benjamin Franklin, Noord-Amerikaansch schrijver, gest. 1790.
18 M.	Regnerus Praedinius, rector der latijnsche school te Groningen, gest. 1559.
19 D.	Philippus Melanchton, hervormer in Duitschl, gest. 1560.
20 W.	Johannes Bugenhagen, generaal-superintendent te Wittenberg, gest. 1558.
21 D.	Martinus Chemnitz, superintendent te Brunswijk, gest. [18 April] 1586.
22 V.	Origenes, leeraar aan de Catecheten-school te Alexandrië, gest. 254.
23 Z.	Adalbert, apostel der Pruissen, gest. 997.
24 ZOND.	Wilfried, apostel der Friezen, gest. 709.
25 M.	Marcus.
26 D.	Herman Muntinghe, hoogleeraar te Groningen, gest. 1824.
27 W.	Otto Catelinus, martelaar te Gent, 1554.
28 D.	Friedrich Myconius, superintendent te Gotha, gest. 1546
29 V.	Philippus à Limborch, hoogleeraar bij de Remonstrantsche broederschap, gest. [30 April] 1712.
30 Z.	Catharina van Siëna, het sieraad van de orde der Dominikanen, gest. 1380.

MEI.

1 Zond.	Philippus en Jacobus.
2 M.	Athanasius, bisschop van Alexandrië, gest. 373.
3 D.	Ansfried, bisschop van Utrecht, gest. 1010.
4 W.	Monica, moeder van Augustinus, gest. 388.
5 D.	Hemelvaartsdag.
6 V.	Johannes Ludovicus Vives, vriend van Erasmus, gest. 1540.
7 Z.	Johannes van Miggrode, hervormer op Walcheren, gest. [9 Mei] 1627.
8 Zond.	Cornelius Jansenius, hoofd der Jansenisten, gest. [6 Mei] 1638
9 M.	Gregorius, bisschop van Nazianze, gest. 390.
10 D.	Carolus Niëllius, een der eerste Remonstrantsche predikanten, merkw. dag. 1623.
11 W.	Johann Arndt, generaal-superintendent te Celle, gest. 1621.
12 D.	Meletius de Groote, bisschop van Antiochië, gest 381.
13 V.	Johannes Cele, rector te Zwolle, gest [9 Mei] 1417.
14 Z.	Pachomius, abt van Tabenna, gest. 348.
15 Zond.	Pinksteren.
16 M.	Dirk Willemsz., martelaar 1569.
17 D.	Caspar van der Heyden, hervormer in Zuid-Nederland, gest. 1586.
18 W.	Thomas Chalmers, Engelsch prediker, gest. [31 Mei] 1847.
19 D.	Alcuinus, abt van Tours en Ferrières, gest. 804.
20 V.	Bernardinus van Siëna. Franciskaner monnik, gest. 1444.
21 Z.	Johann Michaël Sailer, bisschop te Regensburg, gest. [20 Mei] 1832.
22 Zond.	Constantijn de Groote, eerste christen-keizer, gest. 337, en Helena, zijne moeder.
23 M.	Gïerolamo Savonarola, martelaar te Florence 1498.
24 D.	Joachim Neander. dichter van Evangelische kerkliederen, gest. [31 Mei] 1680.
25 W.	Augustinus, aartsbisschop van Canterbury en apostel van Engeland, gest. 608.
26 D.	Beda de Eerwaardige, presbyter te Jarrow, gest 735.
27 V.	Johannes Calvijn, hervormer in Zwitserland, gest. 1564.
28 Z.	Lanfrancus, aartsbisschop te Canterbury, gest. 1089.
29 Zond.	William Penn, beschermer der Kwakers, gest. 1718.
30 M.	Hiëronymus van Praag, voorlooper der Herv., mart. 1416.
31 D.	Guido de Bres, hervormer in Zuid Nederland, martelaar 1567.

JUNIJ.

1	W.	Johann Friedrich Oberlin, predikant in het Steinthal, gest. 1826.
2	D.	Photinus en Blandina, martelaars te Lyon 177.
3	V.	Jelle Faber de Bouma, hervormer in Friesland, gest. [2 Junij] 1564.
4	Z.	Hans Egede, apostel der Laplanders, merkw. dag 1721.
5	ZOND.	Bonifacius, apostel der Duitschers, gedood 755.
6	M.	Norbert, aartsbisschop van Maagdenburg, gest 1134.
7	D.	Paul Gerhard, dichter van Evangelische Kerkliederen, gest 1676.
8	W.	August Hermann Francke, stichter van het weeshuis te Halle, gest. 1727.
9	D.	Columba, apostel van Schotland, gest. 597.
10	V.	Hendrik Eemkens, martelaar 1562.
11	Z.	Barnabas.
12	ZOND.	Renata, hertogin van Ferrara, gest. 1575.
13	M.	Isaäc le Fèbvre, lid van het Parlement te Parijs en martelaar, gest. 1702.
14	D.	Eerste haagpreek, bij Oudenaarde, door Herman Modet, 1566.
15	W.	Basilius de Groote, bisschop van Caesarea, gest. 379.
16	D.	Johannes Tauler, domprediker te Straatsburg, gest. 1361.
17	V.	Bruno, apostel der Slaven, gest. 1106.
18	Z.	Pamphilus, presbyter te Caesarea, gest. 309.
19	ZOND.	Concilie van Nicaea geopend, 325.
20	M.	Johann George Hamann, de magus van 't Noorden, gest. 1788.
21	D.	Johannes Drusius, hoogleeraar te Franeker, geb. [28 Junij] 1550.
22	W.	Paulinus, bisschop van Nola, gest. 431.
23	D.	Jacobus Hinlopen, predikant te Utrecht, gest. 1803.
24	V.	Johannes de Dooper.
25	Z.	De Augsburgsche geloofsbelijdenis overhandigd 1530.
26	ZOND.	Arnoldus Geesteranus, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest. [28 Junij] 1658.
27	M.	Martinus Lydius, hoogleeraar te Franeker, gest. 1601.
28	D.	Irenaeus, bisschop te Lyon, martelaar 202.
29	W.	Petrus en Paulus.
30	D.	Claudius, bisschop van Turijn, gest. 839.

JULIJ.

1 V.	Hendrik Voes en Johannes Esch, martelaars te Brussel. 1523.
2 Z.	Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius, mede-oprigter van het „Christo Sacrum" te Delft, gest. [4 Julij] 1838.
3 ZOND.	Otto, apostel van Pommeren, gest. 1139.
4 M.	Festus Hommius, predikant te Leiden, gest. [5 Julij] 1641.
5 D.	Anselmus, aartsbisschop te Canterbury, gest. 1109.
6 W.	Johannes Huss, voorlooper der Hervorming, mart. 1415.
7 D.	Efraïm de Syriër, diaconus te Edessa, gest 378.
8 V.	Kiliaan, bisschop van Würzburg, gest. 689.
9 Z.	Dirk Rafelsz Kamphuizen, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest. 1626.
10 ZOND.	Willem I, prins van Oranje, vermoord 1584.
11 M.	Balthasar Bekker, predikant te Amsterdam, gest. 1698.
12 D.	Desiderius Erasmus, gest. 1536.
13 W.	August Neander, hoogleeraar te Berlijn, gest. [12 Julij] 1850.
14 D.	Johannes Fidenza Bonaventura, bisschop van Ostia, gest. 1274.
15 V.	Jeruzalem door de kruisvaarders veroverd 1099.
16 Z.	Johannes Charlier Gerson, kanselier te Parijs, gest. [12 Julij] 1429.
17 ZOND.	Herman Alexander Roëll, hoogleeraar te Franeker, gest. [12 Julij] 1718.
18 M.	Godfried van Bouillon, aanvoerder van den eersten kruistogt, eerste koning van Jeruzalem, gest. 1100.
19 D.	Louise Henriëtte, docht. v. Frederik Hendrik, gest. 1667.
20 W.	Petrus Lombardus, bisschop van Parijs, gest. 1164.
21 D.	Elias.
22 V.	Maria Magdalena.
23 Z.	Johannes de Klerk, martelaar [22 Julij] 1525.
24 ZOND.	Thomas à Kempis, supprior van het klooster op den Agnietenberg bij Zwol, gest. [25 Julij] 1471.
25 M.	Jacobus.
26 D.	Angelus Merula, pastoor te Heenvliet, martelaar 1557.
27 W.	Raymund Palmaris, vroom handwerker te Piacenza, gest. 1200.
28 D.	Johann Sebastian Bach, organist te Leipzig, gest. 1750.
29 V.	De Staten-Vertaling goedgekeurd door de Staten-Generaal 1637.
30 Z.	William Wilberforce, bevrijder der slaven, gest. [29 Julij] 1833.
31 ZOND.	Jan Arentsz en de eerste openbare preek der Hervormden te Amsterdam 1566.

AUGUSTUS.

1 M.	Afschaffing der slavernij in de Engelsche koloniën 1834.
2 D.	Martelaars onder Nero, 64.
3 W.	Johannes Florentius Martinet, predikant te Zutphen en natuurkundige, gest [4 Aug.] 1795.
4 D.	Dominicus Guszman, stichter van de monnikenorde der Dominikanen, gest. 1221.
5 V.	De Salzburgers, belijders en martelaars, 1731.
6 Z.	Jodocus van Lodenstein, predikant te Utrecht, dichter van geestelijke liederen, gest. 1677.
7 ZOND.	Nonna, moeder van Gregorius Nizianzenus, gest. 374.
8 M.	Hiëronymus van Alphen, dichter van hervormde kerkliederen, geb. 1746.
9 D.	Gutzlaff, apostel der Chinezen, gest. 1851.
10 W.	Nicolaus de Cusa, kardinaal en kloosterhervormer, gest. 1464.
11 D.	Gregorius, kerkvoogd van Utrecht, gest. 776.
12 V.	De Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, opgerigt 1784.
13 Z.	Hartmann Beijer, prediker te Straatsburg, gest. [11 Aug.] 1577.
14 ZOND.	Aanvang van den beeldenstorm in Vlaanderen 1566.
15 M.	Maria, de moeder des Heeren.
16 D.	Johannes de Standvastige, keurvorst van Saksen, beschermer van Luther, gest. 1532.
17 W.	Carolus Gallus, hervormer in Gelderland, geb. [16 Aug.] 1530.
18 D.	William Ellery Channing, prediker in Amerika, [merkw. dag 1 Aug.] 1842.
19 V.	Blaise Pascal, bestrijder der Jesuïten, gest. 1662.
20 Z.	Bernhard, abt van Clairveaux, gest. 1153.
21 ZOND.	Geert Groote, stichter der broederschap des gemeenen levens, gest. [20 Aug.] 1383.
22 M.	Hendrik van den Corput, predikant te Dordrecht, gest. 1601.
23 D.	Caspar de Coligny, hoofd der Hugenooten, verm. 1572.
24 W.	Bartholomeüs.
25 D.	Frederik Schenk van Tautenburg, een-en-zestigste bisschop van Utrecht, gest. 1580.
26 V.	Ulfilas, apostel der Gothen, gest 388.
27 Z.	Alexander van Hales, scholastisch godgeleerde te Parijs, gest. 1245.
28 ZOND.	Augustinus, bisschop van Hippo in Afrika, gest. 430.
29 M.	Wernerus Helmichius, predikant te Utrecht, gest. 1608.
30 D.	Huig de Groot, regtsgeleerde en godgeleerde, gest. [28 Aug.] 1645.
31 W.	Jeruzalem verwoest, 70.

SEPTEMBER.

1 D.	Timotheüs.
2 V.	Mamas, martelaar te Caesarea, 274.
3 Z.	Johannes Hoornbeek, hoogleeraar te Utrecht, gest. [11 Sept.] 1666.
4 ZOND.	Johannes Uytenbogaert, de vader van het Remonstrantisme, gest 1644.
5 M.	Hans Bret, martelaar 1576.
6 D.	Matthias Weibel, 1854.
7 W.	Hannah More, godsdienstige schrijfster, gest. 1833.
8 D.	Johannes Henricus van der Palm, hoogleeraar te Leiden, gest. 1840.
9 V.	Johannes Brenz, hervormer in Wurtemberg, gest. [11 Sept.] 1570.
10 Z.	Johannes Grevius, predik. te Heusden, merkw. dag 1619.
11 ZOND.	Johannes Bogerman, voorzitter der Synode te Dordrecht, gest. 1637.
12 M.	Jacob Cats, volksdichter, gest. 1660.
13 D.	Willem Farel, hervormer te Genève, gest. 1565.
14 W.	Cyprianus, bisschop van Carthago, martelaar 258.
15 D.	Jan de Bakker (Pistorius), martelaar 1525.
16 V.	Hans de Ries, doopsgezind predikant, gest. [14 Sept.] 1638.
17 Z.	Johannes Hendrik Bullinger, predikant te Zurich, gest. 1575.
18 ZOND.	August Gottlieb Spangenberg, bisschop te Hernhut, gest. 1792.
19 M.	Maeyken Boosers, martelares [18 Sept.] 1564.
20 D.	Het Nieuwe Testament door Luther vertaald, uitgegeven 1522.
21 W.	Mattheüs.
22 D.	Johannes Agricola, leerling en vriend van Luther, gest. 1566.
23 V.	Gijsbert Bonnet, hoogleeraar te Utrecht, geb. 1723.
24 Z.	Paul Rabaut, prediker in de woestijn, gest. [25 Sept.] 1795.
25 ZOND.	Augsburgsche godsdienstvrede gesloten 1555.
26 M.	Johan Casper Lavater, predikant te Zurich, merkw. dag, 1799.
27 D.	Vincentius di Paula, kardinaal, vriend der armen, gest. 1660.
28 W.	Anna van Broekhuysen, martelares [27 Sept.] 1568.
29 D.	Michaëlis.
30 V.	Hiëronymus, presbyter te Bethlehem, gest. 420.

OCTOBER.

1 Z.	Remigius, apostel der Franken, gest. 545
2 ZOND.	Paschier de Fijne, een der eerste Remonstrantsche predikanten, gest. 1661.
3 M.	Caspar Coolhaes, voorlooper van Arminius, merkw. dag 1574.
4 D.	Franciscus van Assisi, stichter van de monnikenorde der Franciskanen of minderbroeders, gest. 1226.
5 W.	Gerard Brandt de Oude, predikant te Amsterdam, gest. 1685.
6 D.	Bruno, apostel der Pruissen, gest. 1008.
7 V.	Johann Wessel Gansfort, voorlooper der Hervorming, gest. 1489.
8 Z.	Bruno I, aartsbisschop van Keulen, gest. [11 Oct.] 966.
9 ZOND.	Justus Jonas, ambtgenoot en vriend van Luther, gest. 1555.
10 M.	Jacobus Arminius, hoogleeraar te Leiden, geb. 1560.
11 D.	Ulrich Zwingli, hervormer in Zwitserland, gesneuveld 1531.
12 W.	Elias Anne Borger, hoogleeraar te Leiden, gest. 1820.
13 D.	Theodorus Beza, hoogleeraar te Genève, gest. 1605.
14 V.	Elisabeth Fry, vriendin der gevangenen, gest. [13 Oct.] 1845.
15 Z.	Sara Martin, vriendin der armen, gest. 1843.
16 ZOND.	Cornelia Woutersz, martelares, 1535.
17 M.	Hedwig, echtgenoot van Hendrik I, hertog van Silezië, gest. 1243.
18 D.	Lucas.
19 W.	Johannes Brugman, reizend prediker, gest. 1473.
20 D.	Jeremias Bastingius, hoogleeraar te Leiden, gest. [19 Oct.] 1598.
21 V.	Herman Herberts, predikant te Gouda, merkw. dag 1590.
22 Z.	Hermannus Witsius, hoogleeraar te Leiden, gest 1708.
23 ZOND.	Cornelis Cooltuyn, Nederlandsch hervormer, gest. 1567.
24 M.	Franciscus Junius, hoogleeraar te Leiden, gest. 1602.
25 D.	Ewaldus Hollebeek, hoogleeraar te Leiden, gest. [24 Oct.] 1796.
26 W.	Johannes de Capristrano, volksprediker, gest. 1426.
27 D.	Rudolphus Agricola, voorlooper van Erasmus, gest. [28 Oct.] 1485.
28 V.	Simon en Judas.
29 Z.	Dirk Volkertsz. Coornhert, een der voorloopers van Arminius, gest. 1590.
30 ZOND.	Wilhelmus à Brakel, predik. te Rotterdam, gest. 1711.
31 M.	Hervormingsdag.

NOVEMBER.

1 D.	Allerheiligen.
2 W.	Allerzielen.
3 D.	Johann Albrecht Bengel, leeraar aan de kloosterschool te Denkendorff in Wurtemberg, gest. [2 Nov.] 1752.
4 V.	Johannes Coccejus, hoogleeraar te Leiden, gest. 1669.
5 Z.	Mozes.
6 ZOND.	Daniël.
7 M.	Willebrord, bisschop van Utrecht, gest. 739.
8 D.	Nederlandsch Bijbelgenootschap opgerigt 1814.
9 W.	Sixtinus Amama, hoogleeraar te Franeker, gest. 1629.
10 D.	Anna Hendricks, martelares 1571.
11 V.	Gijsbert Voetius, hoogleeraar te Utrecht, gest. 1676.
12 Z.	Livinus, aartsbisschop van Vlaanderen, mart. 633.
13 ZOND.	De synode te Dordrecht geopend 1618.
14 M.	Petrus Martyr Vermili, hervormer te Zurich, gest. 1562.
15 D.	Johannes Keppler, sterrekundige, gest. 1630.
16 W.	Gustaaf Adolf, koning van Zweden, gesneuveld 1632.
17 D.	Caspar Creuziger, Luthers medehelper aan de bijbelvertaling, gest. [16 Nov.] 1548.
18 V.	Gerlach Peterse, broeder des gemeenen levens, gest. 1411.
19 Z.	Wed. Wendelmoet Klaesdochter van Monnikendam, martelares [20 Nov.] 1527.
20 ZOND.	John Williams, apostel op de eilanden der Zuidzee, verm. 1839.
21 M.	Columbanus, monnik in Ierland, gest. 615.
22 D.	John Knox, hervormer in Schotland, gest. [24 Nov.] 1572.
23 W.	Clemens, bisschop van Rome, gest. 102.
24 D.	Johannes Oecolampadius, hervormer te Bazel, gest. 1531.
25 V.	Pieter Lozeleur de Villiers, hofprediker van prins Willem I, gest. 1590.
26 Z.	Gerhard Tersteegen, dichter van evangelische liederen, geb. [25 Nov.] 1697.
27 ZOND.	Soetgen van den Houten, martelares 1560.
28 M.	Nicolaas Grevinchoven, een der eerste Remonstrantsche predikanten, merkw. dag 1623.
29 D.	Johannes Clarisse, hoogleeraar te Leiden, gest. 1846.
30 W.	Andreas.

DECEMBER.

1	D.	Eligius, bisschop van Noyon, gest. 659.
2	V.	Johannes Ruysbroeck, prior van het klooster te Groenendaal bij Brussel, gest. 1381.
3	Z.	Franciscus Xaverius, apostel van Indië, gest. 1552.
4	ZOND.	Gerhard Zerbold van Zutphen, broeder des gemeenen levens, gest. 1398.
5	M.	Sebold Fulco Jean Rau, hoogleeraar te Leiden, gest. [1 Dec.] 1807.
6	D.	Nicolaus, bisschop van Myra, gest. omstr. 350.
7	W.	Johannes Theodorus van der Kemp, zendeling in Afrika, gest. 1811.
8	D.	Frederik Adolf Lampe, hoogleeraar te Utrecht, gest. 1729.
9	V.	Abraham.
10	Z.	Cornelis Musius, biechtvader in het St. Agatha-klooster te Delft, merkw. dag 1572.
11	ZOND.	Hendrik van Zutphen, martelaar 1524.
12	M.	David.
13	D.	Christiaan Fürchtegott Gellert, dichter van evangelische liederen, gest. 1769.
14	W.	Samuel.
15	D.	Jan Gerritsz, martelaar 1564.
16	V.	Philippus van Marnix, heer van St. Aldegonde, gest. [15 Dec.] 1598.
17	Z.	Clemens, bisschop van Alexandrië, gest. 220.
18	ZOND.	Johann Gottfried von Herder, hofprediker te Weimar, gest. 1803.
19	M.	Nederlandsch zendeling-genootschap opgerigt 1797.
20	D.	Catharina van Bora, echtgenoot van Luther, gest. [21 Dec.] 1552.
21	W.	Thomas.
22	D.	Ludovicus de Dieu, predikant te Leiden, gest. 1642.
23	V.	Lucas Egeling, predikant te Leiden, gest. [21 Dec.] 1825.
24	Z.	Heilige avond.
25	ZOND.	KERSFEEST.
26	M.	Stephanus.
27	D.	Johannes de Evangelist.
28	W.	Alexander Hegius, rector der school te Deventer, gest. [27 Dec.] 1498.
29	D.	Johann von Staupitz, abt van het Benedictijner klooster te Salzburg, gest. [28 Dec.] 1524.
30	V.	Jacques Saurin, Waalsch predikant te 's Gravenhage, gest. 1730.
31	Z.	John Wicklef, voorlooper der Hervorming, gest. 1384.

LEVENSGESCHIEDENISSEN, ENZ.

OCTAVIUS;

EEN ZOMERMIDDAG AAN HET STRAND VAN OSTIA.

Mij dunkt, de lezers en lezeressen van ons jaarboekje fronsen het voorhoofd reeds bij 't zien van bovenstaand opschrift. — Is dan de aard en de strekking van den Kalender bij de opening der nieuwe reeks veranderd? — In geenen deele, zoo antwoord ik een ieder, die dus mogt vragen. De bewerkers blijven gelijk vroeger hunne onderwerpen zoeken op het ruime veld der geschiedenis, en wel nog nader dáár, waar die geschiedenis ons spreekt van christenen, die eene plaats innamen in 't godsrijk, zoo als het door den Christus werd gesticht. — Maar het opschrift boven deze bijdrage gelijkt toch wel ietwat op een novellen-titel, zoo zegt ge; en romantische tafereelen zochten we tot nog toe in dit jaarboekje niet. — Het zij zoo, lezers! Maar — en ziet hier de verdediging juist van dat opschrift; — heden, of ik wil of niet, heden moet ik beginnen met een romantisch tafereel.

Verplaatst u dan ruim zeventien eeuwen terug in de geschiedenis, in den aanvang derhalve van de tweede eeuw onzer tijdrekening. Stelt u voor, dat gij in 't zuiden van ons werelddeel, in Italië, vertoeft. Wij bevinden ons alzoo in een tijd, die belangrijk mag heeten en rijk aan grootsche gebeurtenissen; in een land daarenboven, dat tot op 't tegenwoordig

2

oogenblik altijd hoogst merkwaardig is geweest. Niet verre van de aloude wereldstad, waar nu de paus nog troont, of liever de ongelukkige waardigheidsbekleeder eener vroeger schier grenzelooze magt thans zoo beklemd en benaauwd in zijn paleis is gezeten, — niet verre van dat aloude en magtige Rome lag weleer, naar den zeekant heen, een vrij aanzienlijke stad, tegenwoordig naauwelijks een dorp van eenige weinige huisjes. Ostia heette zij, d. i. „de monding”, van den Tiber namelijk, die dáár zijne wateren uitstortte in de zee. En als men nu de overlevering mag gelooven, dan klom de tijd harer stichting reeds op tot Ancus Martius, den vierden koning van Rome. Dit Ostia was voor de Romeinen niet slechts om zijn haven en zoutputten een hoogst belangrijke plaats; maar ook om zijn ligging aan zee en als voorstad van Rome zelve zeer gunstig bekend aan een ieder, die nu en dan buiten de woelige wereldstad een luchtiger verblijf begeerde. Dáár trof men alzoo kostbare villas bij de nederigste visschers- en schippers-huizingen aan. En wie ook gaarne de verfrissching van het zeewater, in de warme zomerdagen, wenschte te genieten, hem kon Ostia door zijne zeebaden een wezentlijk lustoord zijn.

Op een van die zomerdagen, in den tijd waarvan ik zoo even sprak, in een der Julij- of Augustus-maanden van een der eerste jaren van de tweede eeuw, zien we dan ook daar in Ostia drie kloeke mannen, die voor hun genoegen een uitstapje naar de badplaats hebben gemaakt. Zij zijn inwoners van Rome, mannen van de regtbank, althans twee hunner, gelijk hun kleeding en uitzigt verraden. De derde is een vreemdeling, van over zee gekomen, om zijn ouden vriend Marcus eens op te zoeken. En dat hij veel voor dien vriend overheeft, mag hieruit blijken, dat hij zelfs zijne vrouw en nog jeugdige

kinderen voor een tijd heeft kunnen achterlaten, om 't bijzijn van zijn Marcus te genieten. Geen wonder ook: Marcus Minucius Felix, de beroemde pleitbezorger te Rome, en Octavius, de vreemdeling, wiens naam dit opstel draagt, waren reeds makkers in hun jongelingsjaren, toen beiden als soldaat moesten dienen; ze deelden geruimen tijd alles met elkander: hun wandelingen, hun zwerftogten, hun liefde-geschiedenissen zelfs. Daarom verlangden ze thans van ganscher harte, na eene lange scheiding, elkander weêr te zien. En de vacantietijd van Marcus, de tijd van den wijnoogst, waarin de Romeinsche regtbank hare zittingen schorste, scheen beiden de beste gelegenheid, om ongestoord en vrij, gelijk vroeger, met elkander te wezen. Zoo kwam dan Octavius over, en trof op zekeren dag een ander advocaat van Rome ten huize van zijn Marcus aan. En met dezen, Minucius' ambtgenoot niet slechts, maar tevens zijn vertrouwden vriend, met dezen ondernamen de beide mannen hun togtje naar Ostia. — Nu heb ik u alles verteld, lezers! wat ik van die drie wandelaars weet. Ik kan er dit nog bijvoegen, dat Octavius ook wel eens Januarius, en die andere Romeinsche regtsgeleerde, Caecilius geheeten, ook soms Natalis wordt genoemd.

Die drie mannen dan ziet ge naar 't zeestrand wandelen. De frissche morgenwind en de zachte zandweg, dien zij met welgevallen betreden, stemt hen vergenoegd en blijde; en vriendelijk koutende gaan ze in de grootste eensgezindheid daar van Ostia voort naar de zee, totdat plotseling een bijzondere omstandigheid die vrolijke eensgezindheid stoort. Hun weg voert langs een hoogte, waarop een beeld van Serapis, den Egyptischen zonnegod, staat opgerigt, wiens vereering ook den Romeinen in den tijd der Caesars niet vreemd was. Dat afgodsbeeld nu bemerkt Caecilius, en — hij doet zoo als 't bij-

geloovige heidensche volk gewoon is: de hand aan den mond brengende en daarop een kus drukkende, begroet hij eerbiedig dat beeld van Serapis als zijnen God. Reden tot verbazing voor onzen Octavius! Hij gelooft zijne eigene oogen niet. Want ja, 't grootste deel van Romes ingezetenen moge nog naar 't uiterlijke aan 't heidendom verkleefd, althans geen christenen zijn — hij had toch vast en zeker gemeend, dat Caecilius, de man die zoo naauw en innig, gelijk hij wist, aan zijn vriend Marcus was verbonden, een christen was gelijk hij zelf en Minucius. En hij, Octavius, was een christen van harte. Toen hij reeds vóór eenige jaren, met zijn ouden makker, nagenoeg te gelijker tijd, zich aan die kleine secte aangesloten had, was hij in vurigen ijver zijn vriend ras vooruit gesneld in de kennis der waarheid. Wat wonder dan, zoo hij nu zich zelven volstrekt niet kan bedwingen, en zonder te bedenken, dat hij te gelijker tijd den heiden beleedigt, tegen zijnen Marcus uitvaart in deze bewoordingen: „Wel, broeder Marcus! dat had ik niet van u gedacht; dat is geenszins 't werk van een braaf man, een mensch, die binnen en buiten 's huis steeds met u verkeert, in die verblindheid van 't domme volk zóó te laten, dat hij bij klaarlichten dag met steenen te doen heeft, die zeker gebeeldhouwd en gezalfd en bekranst zijn, maar waarvan gij dit toch niet lijdelijk moogt aanzien. Gij weet zeer goed, dat de schande van zulk eene dwaling u evenzeer treffen moet als hem."

Zóó sprak Octavius ongeveer; en zóó ging hij verder voort, totdat men 't zeestrand bereikte. Minucius, beschaamd over 't regtvaardig verwijt van zijn vriend, antwoordde niet veel; en Caecilius zweeg geheel en al. Dat woord had al de opgeruimdheid van zijn aangezigt verdreven. Zwaarmoedig wandelde hij voort, en niets kon hem weder in zijne vroe-

gere stemming brengen. Daar zijn de golven der zee, die dartel opkomen en de voeten der drie wandelaars bevochtigen, en telkens hun stap weêr in 't zand uitwisschen. Octavius en Minucius scheppen er groot vermaak in; Caecilius niet. Ze gaan een goed eind voort langs de in vele kronkelingen zich slingerende kust, en Octavius vertelt, om den weg te bekorten, 't een en ander van zijne reize. Minucius luistert oplettend en met welgevallen; maar Caecilius weêr niet. Hier zijn ze eindelijk, op den terugweg, aan 't meer bezochte en bevolkte gedeelte van 't strand gekomen, waar 't badhuis ginds zich bevindt, en dáár de aan land gehaalde vaartuigen op houten stutten rusten, en hier eenige knapen met ronde schelpen spelen, die ze over de watervlakte laten dansen en springen. En die wedstrijd der lagchende en luid schreeuwende jongens kan Octavius en Minucius bezig houden; maar Caecilius wederom niet. Neen, hij ziet er naauwelijks naar; hij lacht of hij spreekt niet. Angstig integendeel en spijtig schijnt de man, zoodat zijn donker gelaat zelfs de aandacht van zijn ambtgenoot trekt, die reeds lang 't geen vóór een uur of wat door Octavius werd gesproken, heeft vergeten; en daarom vraagt hij nu ook verwonderd: „Wat is dat, Caecilius! waarom vind ik thans niets van uwe bekende opgeruimdheid? Waar is uwe blijmoedigheid, die u altijd uit de oogen straalt, bij ernstige voorvallen zelfs?" En nu blijft ook Caecilius' antwoord niet uit. 't Is Octavius' taal, die hem bitter heeft gekrenkt en diep gewond in 't binnenste. En daarom, hij vordert voldoening voor die beleediging, waardige voldoening.—Een tweegevecht alzoo?—Neen, lezers! geen duël met moordwapenen althans. Die dollemansvoldoening van gekrenkte eer werd eerst in lateren tijd meer algemeene mode. De heiden Caecilius wil alleen met woorden

strijden; en die uitdaging neemt de christen Octavius aan, en Minucius getroost het zich gaarne, daarbij getuige en scheidsregter tevens te wezen. En zoo zetten zich de drie mannen op de steenen, die voor de badplaats ter beschutting tegen den golfslag liggen, en ze vangen daar een gesprek aan, dat tot zonsondergang duurt. — Mogt ik dit nu niet een romantisch tafereeltje noemen? Gij zult die vraag zeker nog eerder bevestigend beantwoorden, wanneer ik u thans nog naar waarheid bekenne, dat ik niet kan verzekeren, of van al wat ik u verhaald heb, wel ooit iets is gebeurd.

Maar hoe dan? — Laat mij u de nadere verklaring geven, lezers! Zoo zullen wij elkander beter verstaan, en gaarne zult ge dan ook, vertrouw ik, met mij 't gesprek der drie mannen willen afluisteren.

Omstreeks het jaar 1560 onzer tijdrekening werd een grievend onregt hersteld, dat minstens vijf of zes eeuwen lang door de onwetendheid en onoplettendheid der menschen had voortgeduurd. Toen toch werd een lief en aanvallig kind, van den stiefvader, dien men het willekeurig had toegevoegd, aan zijn wettigen vader teruggegeven, en te gelijker tijd ontving dat kind zijn eigen goeden naam weêrom, dien 't sinds lang had gemist. De man, die voor de oogen der gansche wereld dat onregt herstelde, was een beroemd regtsgeleerde, te Arras in België geboren, doch op dat tijdstip te Heidelberg woonachtig, Franciscus Balduïnus geheeten. En opdat mijne lezers niet meenen, dat ik wederom een romantisch tafereel begin te schetsen, zij hun gezegd, dat bovengemeld kind een van de dusgenaamde papieren kinderen was,

een lief en schoon geschriftje, uit den oudsten tijd des christendoms. Het droeg tot titel „Octavius", naar den persoon, die daarin de waarheid der christelijke godsdienst verdedigt. Waarschijnlijk echter reeds in de negende eeuw, zoo niet nog vroeger, hadden de monniken, die het boekske afschreven, zich ongelukkig vergist, en gemeend, dat dit geschriftje het achtste (octavus) boek was van een ander kerkelijk schrijver, Arnobius, die een werk van gelijksoortigen inhoud, maar in veel barbaarscher latijn had opgesteld. Aan zijne boeken „Tegen de Heidenen" (Adversus gentes) voegde men dan ook, althans in de bekende handschriften, de „Octavius" als achtste boek toe. Nu wist men wel uit de getuigenissen der oudheid, dat Arnobius niet meer dan zeven boeken had geschreven, en dat er eens van zekeren M. Minucius Felix, een beroemd Romeinsch pleitbezorger, een werkje had bestaan, „Octavius" getiteld; maar niemand kwam op de gedachte, om dien verloren Octavius te zoeken, waar hij te vinden was. De vergissing met Arnobius ontging zelfs den geleerdsten mannen, waaronder ik slechts onzen Desiderius Erasmus noem. Eindelijk echter, gelijk ik reeds zeide, trad de bekende Franciscus Balduïnus op, en gaf deze in 't jaar 1560 het achtste boek van Arnobius als den „Octavius" van M. Minucius Felix uit. Hij voegde er te gelijker tijd een wel wat breedsprakige voorrede aan toe, waarin hij duidelijk met bewijzen staafde, dat hij de waarheid had gevonden, en aan 't sinds lang op den achtergrond geschoven boekske regt geschieden liet. De eer der vinding echter kwam den Belg niet toe, maar een onzer landgenooten, die eenige jaren te voren reeds den „Octavius" in 't achtste boek van Arnobius had aangewezen. Die man was de als geneesheer en letterkundige in zijnen tijd, zelfs in den vreemde, beroemde Hadrianus Junius, geboren te Hoorn in 1511, en vier-en-zestig

jaren later gestorven in Zeeland, waar nog een grafgesteente, in de Koorkerk te Middelburg, zijn luisterrijken naam vermeldt. Hij was gehuwd, dit merk ik in 't voorbijgaan op, met Hadriana Hasselaer, de zuster van onze moedige Kenau; en toen hij tijdens Haarlems beleg zich als rector der latijnsche school in die stad bevond, wist hij, op verlangen van prins Willem I, door de belegeraars heen te komen, en den grooten Zwijger, die toen te Delft ziek lag, te bezoeken en met zijne geneeskundige hulp bij te staan. Deze nu was het, die in 't zesde boek zijner „Aanteekeningen" (Animadversorum libri VI), reeds eenige jaren vóór Balduïnus' uitgave van den „Octavius", bewees, wat laatstvermelde later met wat meer ophef als een vonkelnieuwe vinding aankondigde 1). Hem, onzen beroemden landgenoot, komt dus ook de eer toe, dat hij den „Octavius" van M. Minucius Felix voor de christelijke kerk uit 't duister weder in 't licht heeft geroepen.

En dat is een groote eer; want die „Octavius" is een pronkstukje der oudste christelijke literatuur, al weten wij ook niet met juistheid te zeggen, waar of in welken tijd het ontstaan is. Als we ons van de onzekere wegen der gissingen willen afhouden, dan kunnen we van den schrijver Minucius niets

---

1) Het zou mij volstrekt niet verwonderen, schoon ik het niet bewijzen kan, dat Balduïnus uit Junius' opmerking eerst aanleiding tot zijne uitgave van den „Octavius" genomen, en dus een literarischen diefstal heeft gepleegd. Het karakter van dien man wettigt dit vermoeden. Men leze slechts zijn levensbeschrijving, voor de uitgave zijner juridische werken geplaatst (*Jurisprudentia Romana et Attica*, ed. J. G. Heineccius, I tom., Lugd. Bat. 1738). Uit dit, naar mijn inzien, vrij onpartijdige opstel leeren we Balduïnus kennen als een valsch, een geld- en eerzuchtig man, die niet alleen telkens van godsdienst veranderde, maar zich zelfs niet ontzag 't geheim der brieven van Kalvijn, bij wien hij als vriend was opgenomen, te schenden.

meer zeggen, dan dat hij een geëerd Romeinsch advocaat is geweest, misschien uit Afrika afkomstig, en waarschijnlijk levende ten tijde der Antonijnen, omstreeks 150 na Chr. alzoo. Toen ook ongeveer moet hij zijn „Octavius" geschreven hebben; en dat boekje nu vangt aan, op de wijze van Ciceros dialogen b. v., met het romantisch tafereel, dat ik zoo even den lezer kennen deed. In hoe verre aan dat tafereel eenige werkelijkheid tot grondslag ligt, waag ik niet te beslissen en doet ook weinig ter zake. Genoeg, dat het daarop volgende gesprek een schoone apologie is voor het toen nog jeugdige christendom, die ook nog heden de aandacht verdient. De lezers van den Kalender, die vóór drie jaren kennis maakten met den „Brief aan Diognetus", dat oudste Grieksche verdedigings-geschrift van 't christendom, herinneren zich zeker nog wel, van hoe groote waarde en van welke beteekenis die apologiën der jeugdige gemeente zijn geweest. Zij zullen dan ook thans gaarne met de oudste Latijnsche apologie willen kennis maken, die in de volgende bladzijden hun wordt aangeboden. De „Octavius" is wat langer dan de „Brief aan Diognetus." Daarom heb ik heden geene volledige vertaling kunnen geven, maar den tekst hier en daar bekort, hoezeer 't mij, om de schoonheid van 't geschrift, meermalen noode afging. Doch waartoe ter inleiding nog meer? Verplaatsen wij ons liever weêr aan Ostias strand, en laat ons luisteren naar 't geen aldaar verhandeld wordt.

Daar zitten dan de drie mannen, met de breede watervlakte voor zich, op den steenen dijk der badplaats; en die zich beleedigd gevoelt, vangt thans aan met zijn klagt. Maar

die klagt wordt weldra eene aanklagt; nog meer: een dikwijls bitter en grievend verwijt voor de beide vrienden. Hoort slechts wat Caecilius alzoo heeft in te brengen; ge leert daaruit te gelijker tijd de voornaamste beschuldigingen kennen, die in vroeger eeuwen tegen de christenen, soms al zeer ongerijmd, soms ook min of meer gegrond, uit den mond der heidenen werden gehoord. Onze Minucius verneemt allereerst de opwekking, om, nu hij als scheidsregter in 't midden der twee partijen zit, toch vooral onpartijdig te oordeelen. 't Tegendeel immers kon zoo ligt plaats vinden bij den man, die van 't heidendom tot de christelijke belijdenis was overgegaan. Maar aan den anderen kant toch maakt dit juist Caecilius zijne pleitrede des te gemakkelijker. Zijn vriend weet het daardoor zoo veel te beter, — hij, Minucius, die vroeger heiden is geweest, hij weet het nu, en hij moet het weten .... ja wat? „In de eerste plaats," zegt Caecilius, „dat alles in 't menschelijk leven twijfelachtig, onzeker, onbeslist is; alles veeleer waarschijnlijk dan waar. Des te meer moet men zich dan ook verwonderen, dat sommigen, afkeerig van ieder grondig onderzoek naar de waarheid, liever maar onnadenkend de eerste de beste meening toevallen, dan met aanhoudenden vlijt in 't navorschen vol te houden. En nu zijn er onderscheidenen, helaas, en dat wel onbeschaafde, ongeletterde menschen, ja, zulken die zelfs de meest alledaagsche vorming missen; die stoutweg iets durven vaststellen aangaande 't heelal en 't hoogste Wezen; vraagstukken, waarover de wijsbegeerte reeds zoo vele eeuwen heeft nagedacht, en 't nog niet met zich zelve eens is! Dit laatste trouwens laat zich gemakkelijk begrijpen. 's Menschen verstand toch blijkt al te middelmatig voor de nasporing van 't goddelijke; en zeer gelukkig en genoegzaam schrander reeds mogen we ons achten, als we het slechts

zoo verre brengen, dat we, volgens de oude spreuk van den wijze, ons zelven wat beter leeren kennen. Maar als we nu desniettegenstaande, door een dwaas en ijdel begeeren gedreven, buiten de grenzen onzer menschelijke geringheid rondzwerven, en in 't stof verzonken, ten hemel en zelfs tot de sterren in stoute nieuwsgierigheid ons verheffen, zoo moeten we ten minste die afdwaling nog niet met ijdele en schrikbarende meeningen verwikkelen en daardoor veel erger maken." Dat meent Caecilius in 't algemeen. Hij schaart zich derhalve aan de zijde der dusgenoemde Nieuw-academische wijsgeeren, en gaat vervolgens voort met het bestaan van God en de Voorzienigheid in twijfel te stellen. Hij wijst op de wereld, en meent, dat van welke wijsgeerige stelling men ten opzigte van haren oorsprong ook uitga, niets nogtans ons dringt tot 't aannemen van God. Hij herinnert ook aan de onderscheidene natuurverschijnselen, zonneschijn, regen, wind, donder; en ook hierbij, zoo dunkt hem, behoeft geen sprake te zijn van God. Ten laatste spreekt hij van 't geen hoofdzakelijk in de menschen-wereld gebeurt: ook dáár kan hij geen Voorzienigheid te midden van al die verwarring ontdekken; en zijn besluit blijft dus hetzelfde. „Werd de wereld door eene goddelijke Voorzienigheid en de magt van een of ander hooger Wezen bestuurd, nooit zou dan Phalaris of Dionysius een koningrijk ten deel zijn gevallen, nooit een Rutilius en Camillus ballingschap, nooit Socrates de giftbeker. Zie de vruchtdragende boomen; zie het al geel wordende zaadveld, en de reeds bijna gerijpte wijnoogst, door den slagregen bedorven, door den hagel verwoest! Zoo dan wordt òf de onbekende waarheid ons bedekt en verduisterd, òf, wat men liever gelooven moet, onder verschillende en onzekere toevalligheden voert, vrij van alle wetten, het noodlot heerschappij."

Nu zou men welligt gelooven, dat Caecilius, de man die zoo zeer van de kleinheid des menschelijken verstands en de beperktheid onzer kennis overtuigd is, ge zoudt gelooven, niet waar, lezer? dat die Caecilius nu niets meer vasthoudt en alle godsdienst verwerpt, hij, de twijfelaar van top tot teen. Bedrieg u echter niet; maar luister nog met mij naar zijne rede. Ge zult dan zien, dat er ook nog onder de christenen onzer dagen kunnen worden aangewezen, die, schoon in een andere rigting, dien heiden volgen in betoogtrant en redeneringen.

„Daar dan," zoo gaat hij voort, „daar dan òf het noodlot zeker is, òf onzeker de natuur, hoe veel eerbiedwaardiger en beter is het dan niet, ter beslissing der waarheid, de leer der vaderen aan te nemen; de ons overgeleverde godsdienst in waarde te houden; de goden, die onze ouders ons vermaanden liever te vreezen dan te leeren kennen, te aanbidden; en niet over het Opperbestuur eenige uitspraak te doen, maar de ouden te gelooven, die in een nog onverfijnde eeuw en bij 't begin der wereld levende, de goden òf tot vrienden òf tot koningen mogten hebben!"

Uit twijfelzucht alzoo ontstaat bij Caecilius het regt om bijgeloovig te wezen. Nu de waarheid zoo onzeker is, weet hij niets beter, dan zich maar vast te klemmen aan 't oude; en de behoudsman is dus in den grond der zaak een twijfelaar, en wel een twijfelaar zonder moed. Meent echter niet, dat de man nu geen enkele reden meer heeft, om zich aan de oude godsdienst der vaderen te houden. Neen, het bijgeloof heeft altijd nog wel 't een en ander, waarmede het zijn regt van bestaan schitterend meent te kunnen bewijzen. En die bewijzen heeft Caecilius ook.

Eenige gronden voor zijne getrouwheid aan de oude gods-

dienst heeft hij reeds vlugtig genoemd. Zij geeft zekerheid te midden van al het onzekere; ze heeft om haar ouderdom aanspraak op eerbied; en vertrouwen verdient ze daarom evenzeer. Maar vervolgens is ze ook nuttig, voordeelig. En dit tracht hij aan te toonen uit de geschiedenis, de geschiedenis van 't Romeinsche rijk. En wat Caecilius hier zegt, moge mank gaan aan 't gewone gebrek, dat doorgaans dit bewijs in zake der godsdienst kenmerkt, de fout nl. van gelijktijdige gebeurtenissen en omstandigheden om hare gelijktijdigheid als van elkander afhankelijk en in oorzakelijk verband met elkander te beschouwen: wat hij, of liever, wat de schrijver van onze apologie door den mond des bestrijders hier verkondigt, is ongetwijfeld in vele opzigten een ware en schoone getuigenis van het heil der godsdienst en haren zegen, hoe gebrekkig zij zelve dan ook zijn moge. De Romeinen immers, — dit zegt Caecilius, — de Romeinen betoonden steeds eerbied voor iedere godsdienst, voor alle goden. Wat het voorwerp was der vereering van andere natiën, dat verachtten zij niet; neen, dat namen zij over, en bewezen ook zij goddelijke eer. „Maar zóó ook heeft hun eigen magt en gezag zich over geheel het aardrijk uitgebreid; zóó hebben zij hun heerschappij gebragt verder dan de baan der zon zich uitstrekt, en tot over de grenzen van den Oceaan zelfs. En dat, terwijl zij in den oorlog vromen moed aan den dag legden; terwijl zij hunne stad versterkten door gewijde plegtigheden en offerdienst, door kuische maagden, door vele priesterlijke eerambten en namen; terwijl zij, belegerd en zelfs op 't kapitool bijna overwonnen, toch nog de goden eerden, die ieder toen om hun verbolgenheid zou verzaakt hebben; en door de drommen der Galliërs, tot dezer verbazing over dien godsdienstigen overmoed, zich een weg baanden, niet met

ijzeren wapenen, maar gewapend door hunne godsvereering. Als de muren der vijanden vielen, dan eerbiedigden zij nog de overwonnen goden; vreemde godheden zochten zij op en maakten ze tot de hunnen; altaren bouwden zij zelfs voor onbekende hoogere wezens en voor de geesten van het doodenrijk. Zoo hebben zij, door de godsdiensten aller volken over te nemen, ook de heerschappij over al die volken verdiend."

Men zou nu kunnen tegenwerpen, dat hierdoor in waarheid nog niet veel voor 't oude geloof is gezegd; dat Caecilius wel 't voordeelige der voorvaderlijke godsdienst beweerd, maar nog geenszins bewezen heeft. Dat gevoelt hij dan ook zelf, en een lange rede wijdt hij aan zulk een bewijs. Neen, de Romeinen hebben niet maar willekeurig en zonder reden zooveel voor de vereering der goden over gehad; 't was geen kinderachtig bijgeloof, dat hen daartoe drong. „Op plegtige wijze namen zij alle godsdienstige instellingen aan, òf om de goedgunstigheid der goden te vergelden, òf om hun dreigenden toorn af te wenden, òf ook, zoo die zich reeds deed gevoelen, te verzoenen." En dat ze daarbij geenszins zich zelven bedrogen, bewijst de geschiedenis in vele treffende voorvallen. Caecilius noemt daarvan eenige op, en vergeet ook niet te herinneren, hoe de door teekenen geopenbaarde wil der goden niet dan tot groote schade steeds werd veracht, en, zoo dikwijls men dien opvolgde, zegen en heil deed geboren worden. Hij beroept zich op de orakels en profetiën, „niet eens de oude, op dichterlijke wijze bezongen, die misschien al te fabelachtig zouden kunnen schijnen," maar de latere, de tegenwoordige nog. „De van de godheid vervulde en door God bezielde zieners schilderen de toekomst af; ze verleenen waarborgen in gevaren, genezing in ziekten, den verslagenen hoop, den ongelukkigen hulp, in lijden troost, bij moeite verligting." Bewijs

dan voor 't bestaan hunner goden! Ja nog meer: „ook gedurende de nachtrust," zoo vaart de heiden treffend voort, „ook gedurende onze nachtrust zien, hooren, erkennen wij de goden, die wij bij dag snood verloochenen, verzaken, bespotten door onze meineedigheid!"

En zoo is Minucius' vriend en ambtgenoot, nadat hij met edelen zin en vurigen ijver 't voorvaderlijk geloof heeft verdedigd — zoo is hij gekomen tot 't gewigtigste punt: de bestrijding van 't nieuwe, 't christelijk geloof. Hij heeft eerst zijn eigen standplaats, gelijk hij meent, versterkt en bevestigd: van daaruit rigt hij nu, als uit een deugdelijk bolwerk, zijn aanval tegen het christendom. „Hoe kan toch iemand zóó stout, zóó opgeblazen van godslasterlijk verstand zijn, dat hij deze zoo oude, zoo nuttige, zoo heilzame godsdienst zou pogen te ontbinden of te verzwakken? Neen, zulk een kan ik niet verduren," zegt Caecilius. „Moge er ook al een Theodorus van Cyrene, of nog vroeger een Diagoras van Melus geweest zijn, dien de oudheid den bijnaam van Atheos gaf; die beide volhielden, dat er geen goden zijn, en alzoo alle ontzag, waardoor 't menschdom wordt bestuurd, en alle vrome vereering ophieven: nooit toch zullen zij met die goddelooze leer, onder den naam en met 't gezag eener voorgewende wijsbegeerte, invloed kunnen uitoefenen. De Atheners verbanden wel een Protagoras, den Abderiet, die toch eer voorzigtig dan ergerlijk over de godheid had geredetwist; en ze doemden in een volksvergadering zijne schriften ten vure. Maar is het dan niet te bejammeren, dat thans menschen van een betreurenswaardige, een verbodene en wanhopige bent tegen de goden woeden?" — Dàt doen de christenen, oordeelt Caecilius; en zóó zijn zij; dat hij zich zoo rond uitspreekt, moeten de beide vrienden hem vergeven. „Maar de christenen zijn uit de laagste heffe

des volks; menschen van onrustigen geest, uit ligtgeloovige onnoozelen en zwakke, wufte vrouwen, tot een goddeloozen hoop van zamenzweerders geworden, die in bijeenkomsten gedurende den nacht, en door ingesteld vasten en onmenschelijke maaltijden, niet voor iets heiligs, maar voor alles wat ontheiligt, zich tot een bondgenootschap vereenigen; een verscholen en lichtschuw volk, stom in 't openbaar, in hun hoeken en krochten vol gesnap. Tempels verachten zij, goden bespuwen ze, 't heilige belagchen ze; ja, zelven beklagenswaardig, beklagen zij onze priesters; zelven half naakt, verachten zij eerambten en purperen kleedij. O wonderlijke dwaasheid en ongeloofelijke overmoed: de tegenwoordige folteringen tellen zij niet, terwijl zij voor de onzekere, de toekomende sidderen; en terwijl zij vreezen te sterven nog nà den dood, vreezen ze niet reeds nu te sterven. Zoo verdrijft bij hen de hoop de vrees, en vleit hen met den troost van herleving!"

En nu, gelijk 't onkruid wast, zoo neemt ook bij 't algemeen zedebederf die snoode secte dag aan dag toe. Verdelging en vervloeking verdient ze. „Want die lieden herkennen elkaâr aan geheime teekenen, en beminnen de een den ander, bijna nog eer ze kennis maken. Hier en daar bestaat zelfs onder hen als 't ware eene godsdienst van wellusten; en zonder onderscheid noemen zij elkander broeders en zusters, opdat hunne alledaagsche ontucht door 't gebruik van zulk een heiligen naam bloedschande worden zal. Zoo roemt hun ijdel en onzinnig bijgeloof in gruweldaden!" En wat Caecilius hier gezegd heeft lijdt, dunkt hem, geen twijfel. Anders zouden er niet van hen zoovele geruchten in omloop zijn, waaraan zeker wel eenige waarheid ten grondslag ligt. Men verhaalt b. v., dat die christenen den kop van 't verachtelijkste dier, den ezel, vereeren; dat zij de schaamdeelen van hun voorstan-

der en priester aanbidden: „en wie vertelt, dat een man, die wegens misdaad met den dood werd gestraft, en dat de zoo verachtelijke kruishouten voorwerpen zijn hunner godsvereering, die schrijft den verdorven snoodaards juist passende altaren toe, zoodat ze vereeren wat ze verdienen." Immers 't volk verhaalt, hoe hunne jongeren worden ingewijd; wat afschuwelijks er in hunne vergaderingen dan pleegt te gebeuren. Een onnoozel schaap, een kind, wordt onder meel bedekt. Dat moet dan de aannemeling, die van niets weet en niets ziet dan meel, met stooten en steken vermoorden. En dan lekken zij het bloed, en verdeelen en eten de ledematen en heiligen door zulk een offer hun verbond, waardoor men zich te gelijker tijd wederzijds tot stilzwijgendheid verpligt. „En als ze hun gastmalen vieren, — het wordt immers door onzen Cirtenser 1) betuigd? — dan komen ze zamen met al hunne kinderen, hun zusters, hun moeders, menschen van beiderlei sexe en van iederen leeftijd. En als ze dan na lang brassen en drinken van wellust ontbranden, dan wordt een hond, dien men aan den kandelaar heeft gebonden, een stuk vleesch toegeworpen, waarop hij toespringt en alzoo den kandelaar omvertrekt en 't licht in de vergadering dooft, zoodat ze op de afschuwelijkste wijze hun lust kunnen boeten." 2)

Maar veel van 't geen men vertelt gaat Caecilius liever voorbij, al is ook ongetwijfeld alles, of althans het meeste,

---

1) Fronto, een rhetor uit de Numidische stad Cirta, de leermeester van keizer M. Antoninus, gelijk Balduïnus vermoedt, die tegen de christenen eene Rede schreef.

2) Al die booze geruchten waren òf uit de lucht gegrepen door 't volk, òf grondden zich op de een of andere kwalijk begrepene plegtigheid, met name: het avondmaal, de liefde-maaltijden der christenen, de zondenbekentenis voor den bisschop, enz.

waarheid. Want waarom zouden de christenen ook zoo geheim zijn met hunne plegtigheden, als er niets schandelijks, niets misdadigs in was? Doch de heiden wil liever nog over iets anders spreken, en wel over den God der christenen. Ach! 't is een éénige, een eenzame, een verlatene God, dien geen vrij volk kent. Van waar hebben ze dien? Van de Joden, helaas! die ellendige natie, wier God met hen zelven door Romes goden werd overwonnen. En dan vereerden die Joden denzelfden God ten minste nog openlijk, in tempels, met altaren, door offers en plegtigheden. Maar de christenen, wat ongerijmdheden vertellen ze niet van dien God! „Ze kunnen hem niet zien of toonen, en toch onderzoekt hij naarstiglijk aller zeden, aller daden, ja aller woorden en verborgene gedachten, alsof hij rondliep en overal aanwezig was. Ze maken hem tot een lastigen, een onrustigen en schaamteloos nieuwsgierigen god." En vervolgens weten zij te spreken van een grooten vuurbrand, een ondergang der wereld, alsof eens de eeuwige orde der natuur zou worden verstoord. Ja, met die onzinnige meening niet eens tevreden, voegen ze er oudwijfsche fabelen aan toe, en zeggen, dat ze na den dood weêr ten leven worden herboren. „Treurige kwaal! dubbele waanzin! den hemel met zijne gesternten, dien we zoo verlaten, als we hem vonden, den ondergang aan te kondigen; en zich zelven na dood en vernietiging, — daar we toch vergaan gelijk we geboren worden, — de eeuwigheid weêr te beloven." Uit dien hoofde dan ook zijn de christenen tegen 't verbranden van lijken en willen zij ze liever begraven. Maar dwaasheid, alsof zulks iets baten kon! Doch in die dwaasheid gaan ze voort, en beloven zij zich zelven als den braven een voortdurend leven na hun sterven, den overigen als onregtvaardigen eeuwige straf.

Daarop nu zou Caecilius veel kunnen zeggen. Hij moet

zich echter spoeden; derhalve herinnert hij alleen, dat de christenen zelven veeleer onregtvaardigen zijn. Maar dat daargelaten: immers schrijft men door die meening ook de hoogste onregtvaardigheid Gode zelven toe! Want schuld of onschuld toch moet bij den mensch aan 't noodlot worden geweten: zoo toch denken velen en ook de christenen zelven, die alleen voor 't noodlot hun God in de plaats stellen, en b. v. zeggen, dat men niet uit vrije keus, maar slechts als men van God uitverkoren is, tot hunne secte kan toetreden. In één woord echter: herleving na den dood is geheel en al onmogelijk. Want hoe zou ze plaats hebben? „Zonder ligchaam? Zoo kan er, voor zoo verre ik weet, noch geest, noch ziel, noch leven bestaan. In 't eigen ligchaam dan? Maar dat is reeds te voren verteerd tot stof en asch. Dan met een ander ligchaam? Wel, dan wordt er een nieuwe mensch geboren, en niet de vroegere hersteld." En die hope strijdt immers ook met de ervaring. Wie toch is ooit, ook maar voor eenige uren, uit 't doodenrijk teruggekeerd? Van Protesilaüs vertelt men het. Maar wie zou het gelooven? „Och, al die verdichtselen eener ziekelijke inbeelding, al die dwaze troostgronden, door 't spelend vernuft der dichters in zoete liederen uitgesproken, die allen zijn door u, ligtgeloovige christenen, allerjammerlijkst overgebragt op uw God."

Neen, nog eens dan: dat nieuwe geloof is alles behalve gezond, redelijk, heilzaam, aannemelijk. Caecilius poogt het ten laatste aan te toonen door te wijzen op de uiterlijke omstandigheden en den toestand der christenen. Zij zijn arm, zwak, ellendig. En die zij zelven hunne edelste leden noemen, zijn 't meest aan koude, hitte, moeite, honger, ja wat niet meer, blootgesteld. En hun God duldt het; hij trekt zijn arm terug; hij wil of hij kan dus de zijnen niet helpen,

en moet derhalve òf magteloos òf hoogst onbillijk zijn. „Zie," zoo gaat hij voort, — en hier hoort ge het trotsche heidendom tegenover de arme christenen roemen, gelijk het in de werkelijkheid gedurende de eerste eeuwen ongetwijfeld duizenden malen met onmeêdogend tartenden overmoed uitgesproken werd, — „zie, uwer zijn de bedreigingen, de doodstraffen, de pijnigingen: uwer het kruis, niet om het te aanbidden, maar om het te verduren; uwer de vuurbrand, dien ge evenzeer voorspelt als vreezen moet. En waar is dan uw hooggeloofde God, die u bij 't herleven kan te hulp komen, maar bij uw leven niet? Is 't niet zonder dien God, dat de Romeinen heerschen, 't geheele aardrijk bezitten en u overweldigen? Gij intusschen zijt, met hangende hoofden en vol van zorg, verstoken van elk betamelijk genot. De schouwspelen bezoekt gij niet; aan plegtige optogten neemt ge geen deel; openlijke maaltijden hebben buiten u plaats; de heilige kampspelen, de van het offer afgezonderde spijzen, en de bekers, waaruit men op 't altaar heeft geplengd, zijn iets afschuwelijks voor u. Zoo siddert ge voor de goden, die ge veracht. Niet met bloemen omvlecht gij het hoofd, met geen reukwerk verzorgt ge het ligchaam. De zalf-olie spaart ge voor de lijken, en bloemkransen hebt ge zelfs voor de graven niet over, gij bleeke, angstige, medelijdenswaardige lieden, medelijdenswaardig ja, maar voor onze goden alleen. Zoo dan herleeft ge niet alleen niet, ongelukkigen, neen, ge leeft ook niet. En daarom, zoo ge nog slechts eenige wijsheid en ingetogenheid bezit, laat af dan de wegen des hemels en de lotgevallen en geheimenissen der aarde te onderzoeken. Genoeg is 't reeds te zien, wat voor de voeten ligt; bovenal genoeg voor ongeleerde, onbeschaafde, ruwe, plompe lieden, wien niet eens in burgerlijke dingen een oordeel gegund wordt, en zooveel

te meer dus de vrijheid is ontzegd om te spreken over 't goddelijke."

Dat is Caecilius' laatste woord, gelijk hij ook met deze bewering is begonnen. Met 't goddelijke heeft de mensch zich niet in te laten, dan in zooverre het hem door de voorouders overgeleverd is. Daarin moet hij berusten, en verder denken, wat een wijsgeer als Socrates reeds zeî: „Wat ons te boven gaat, gaat ons niet aan." Te weten dat men niets weet, dat is, gelijk die zelfde Socrates verklaarde, de hoogste wijsheid. En naar dat beginsel gedroegen zich ook mannen als Arcesilas, Karneades, en de wijsgeeren der Academie, altijd twijfelende, bovenal ten aanzien der hoogste dingen. Zoo deed een Simonides, die, toen vorst Hiëro hem naar zijne meening over de goden vroeg, eerst één dag, om er òver na te denken, eischte; den volgenden dag nog twee dagen er bij, en weldra de hem toegestane tijdsruimte gedurig verdubbelde, totdat hij eindelijk, toen de vorst de reden van zijn dralen vroeg, ten antwoord gaf: „hoe verder ik met het onderzoek voortga, des te donkerder wordt mij de waarheid." En zoo moeten ook wij doen, opdat niet òf een kinderachtig bijgeloof worde ingevoerd, òf alle geloof, alle godsdienst verwoest.

Aldus besluit dan de bestrijder der nieuwe leer. Hij glimlacht: want hij heeft zijn gemoed nu gelucht; en over zich zelven voldaan, draagt hij thans de verbittering van straks niet meer bij zich om. Caecilius bezit echter een edel hart; en wel wat tartend, maar toch ook met goedwillige hoffelijkheid daagt hij nu den christen Octavius uit, zijne woorden te weêrleggen. Minucius, die als scheidsregter nog altijd in 't midden zit, neemt daarop 't woord. Hij maant zijn welsprekenden vriend aan, nog niet te denken, dat hij met zijn prachtige rede reeds alles gewonnen heeft. De tegenpartij

moet ook gehoord worden. En anders zal Caecilius ook wel niet verlangen, want ook hem is 't immers niet om eer, maar om waarheid te doen. Onze Minucius geeft daarop verder eenige opmerkingen aangaande het erkennen der waarheid, die reeds dadelijk Caecilius' betoog in hoofdzaak scherp treffen. Als men met vooroordeelen bevangen is, vooringenomen, waardoor dan ook, dan wordt men door een blind geloof gedurig bedrogen; zoo meent hij. En dan klaagt men wel eens over de ongewisheid der dingen, omdat men liever, alles verwerpende, over alles wil twijfelen, dan over het bedriegelijke oordeelen. De pleitredenaar van 't heidendom gevoelt dan ook dadelijk de kracht van dit verwijt; en hij herinnert zijn vriend, dat hij thans zijn taak, als regter van de beide partijen, te buiten gaat. Nu zeker, lezers! dat is onzen christelijken wijsgeer Minucius Felix ook niet zoo euvel te duiden. Hij zwijgt echter al aanstonds, en Octavius vangt dan aan. En hebt gij zooeven, gelijk ik van u hoop, met belangstelling aan het strand van Ostia den bestrijder van 't christendom hooren spreken, verwijlen wij er dan nog wat. Ik beloof u, het zal u niet berouwen, dat ge er thans ook Octavius als advocaat der christenheid hooren moogt.

Met kalmte en waardigheid begint het edele betoog, dat, van 't vuur des christelijken geestes doorgloeid, steeds meerder vonken uitschiet, hoe verder de redenaar voortschrijdt. „Ik zal spreken, zoo goed ik kan, overeenkomstig mijne krachten," zoo zegt hij in den aanvang tot zijn vriend Minucius; „en gij moet met mij uw best doen, dat wij thans den smet der bitterste smaadredenen door een stroom van woorden der

waarheid uitwisschen." En dan herinnert hij, hoe Caecilius in geheel zijne pleitrede als op twee gedachten hinkende was. Nu eens verdedigde hij immers het geloof aan de goden, dan weêr trok hij zelfs hun bestaan in twijfel. Hoe kwam dat? „Even als degene, die den regten weg niet weet, wanneer deze, gelijk dit kan gebeuren, in meerdere zijwegen zich splitst, eveneens als die man dan angstig heen en weêr loopt, en noch dit of dat pad durft kiezen, noch alle paden te gelijk voor goed kan houden; zoo wordt ook hij, wiens oordeel over de waarheid niet vast is, zoodra er slechts een onbetrouwbare argwaan zich bij hem opdoet, twijfelachtig in zijne meening en her- en derwaarts geslingerd. Zoo is het ook met mijn vriend Natalis gegaan," zegt Octavius van Caecilius. Maar nu is hij ook verder gereed, om nagenoeg stuk voor stuk des bestrijders rede te weêrleggen. — Ongeleerde, arme, onwetende menschen zijn de christenen, is er gezegd; en die mogen niet nadenken over het hemelsche. Doch Octavius merkt op, dat alle menschen, wie dan ook, den aanleg tot redelijk denken hebben ontvangen; dat wijsheid niet een gave is van 't fortuin, maar van de natuur. De rijken daarenboven zijn, door hunne bezittingen verstrikt en gebonden, gewoon meer naar 't goud, dan naar den hemel op te zien. „Men mag derhalve zich niet ergeren als ieder, wie dan ook, over 't goddelijke nadenkt, oordeelt, spreken durft; daar men niet 't aanzien van den spreker, maar de waarheid van zijn spreken zelf in aanmerking nemen moet. Ja, hoe minder gekunsteld de taal is, des te helderder is de zin, dewijl deze dan niet schittert van redenaarspraal, maar, zoo als hij is, de kenmerken der waarheid in zich draagt."

Wat Caecilius verder heeft gezegd van de boven alles te prijzen zelfkennis, dat verwerpt Octavius niet. Maar daartoe te komen is, volgens hem, zonder kennis van 't heelal

onmogelijk. God en mensch staan met elkander in 't naauwste verband; en daarom: „als men den aard van 't goddelijke niet met ijver navorscht, dan leert men ook niet den aard van het menschelijke kennen; en den burgerstaat kan men in geenen deele goed besturen, als men geen kunde heeft gekregen van dien algemeenen burgerstaat der wereld. Vooral is dit zoo, omdat wij van de wilde dieren hierin verschillen, dat deze, voorover gebogen en ter aarde geneigd, er toe geboren zijn, om niets dan hun voeder te zien; maar wij, die eén opgeheven aanblik, die 't uitzigt naar den hemel hebben ontvangen, en spraak, en rede, waardoor wij God erkennen, gevoelen, navolgen; wij kunnen noch mogen blind zijn voor de hemelsche klaarheid, die zich aan onze oogen en zinnen vertoont. Want het is als de grootste heiligschennis, in 't stof der aarde te zoeken, wat ge in de hoogte moet vinden." Met die diepzinnige gedachten vervuld, kan dan ook Octavius het niet begrijpen, hoe er menschen gevonden worden, die aan 't bestaan van een Schepper, een Wetgever, een Voorzienigheid twijfelen. Caecilius heeft daarover 't een en ander gezegd. Maar onze pleitredenaar heeft vooral ten aanzien van het laatste, het bestaan der Voorzienigheid, veel tegen het gevoelen zijns tegenstanders aan te voeren. Alles predikt die Voorzienigheid; alles verkondigt 't bestaan van een hoogste magt, met de uitnemendste wijsheid werkzaam, waardoor de gansche natuur wordt bezield, bewogen, gevoed, bestuurd. En hij wijst op den hemel, met zijne sterren en zon en maan, jaren en dagen en uren regelende. Hij spreekt van de jaargetijden en den daarmede overeenkomstigen wasdom in 't plantenrijk. Zijn blik rust op de wateren, den oceaan met zijn stranden en vloeden, de bronnen en hare aderen, de stroomen met hunne beddingen. Hij beschouwt niet minder 't vaste land,

de dieren met hunne inrigting en wapenen, den mensch eindelijk, wiens schoone gestalte bovenal van God zoo duidelijk getuigt.

En die God, dus gaat hij voort, zorgt niet slechts voor 't geheel der schepping, maar ook voor de deelen: „Britannië heeft weinig zon, maar wordt toch gekoesterd door de warmte der daaromheen vloeijende zee; Egyptes droogte verhelpt de Nyl-stroom; de Euphraat maakt Mesopotamië vruchtbaar; voor den regen heeft 't Oosten eene vergoeding in de rivier den Indus, die, gelijk men zegt, het zand niet slechts besproeit, maar ook bezaait. En als men nu een huis binnentrad, en daarin alles goed bezorgd, juist geschikt, schoon versierd zag, dan zou men voorzeker gelooven, dat daar een heer aan 't hoofd stond, die, te midden van al dat goede, toch nog veel beter was. Maar zoo moet men dan ook, als men in het gebouw der wereld hemel en aarde aanschouwt, en daarin wijsheid, orde, wet erkent, — zoo moet men niet minder vast gelooven, dat er een Heer en Vader des heelals is, heerlijker dan de gesternten zelven en al de deelen der gansche wereld."

Maar hoe? Valt er nu ook te spreken over 't bestaan van God? Daartegen had Caecilius toch eigenlijk de wapenen niet gewet. Het is de vraag, of er één, dan wel meer goden zijn, zooals de heiden gelooft. En daartegen vat nu Octavius het zwaard zijner christelijke redeneerkunst op. Het is een kostbaar zwaard met diamanten van geleerdheid ingezet; hij voert het als een bekwaam strijder, en 't is als hoort ge hier een Socrates, pleitende voor 't christendom. Geheel volgens de gewoonte diens wijsgeers slaat Octavius alles rondom zich gade, om van 't aardsche op te klimmen tot 't hemelsche. In alle koningrijken der wereld was het steeds goed en goddelijk één koning te hebben; waar meerderen de heerschappij ver-

deelden, ging 't niet goed. Zoo is het ook steeds in 't rijk der natuur. „Ééne koningin hebben de bijen, één herder de kudden, één drijver de troepen der ossen. Kunt gij dan gelooven, dat in den hemel de hoogste magt verdeeld wordt, en dat de geheele kracht van dat waarachtig en goddelijk bewind gesplitst zou zijn? En dat terwijl het toch duidelijk is, dat de Vader aller dingen begin noch einde heeft; hij, die allen de geboorte beschikt, zich zelven echter de eeuwigheid; die vóór 't ontstaan der wereld zich zelven tot wereld was; die alles wat bestaat, door zijn woord beveelt, door zijne wijsheid ordent, door zijne kracht voleindigt? Hij is onzigtbaar, ja: want hij is te schitterend dan dat men hem kan zien; onbegrijpelijk, niet te waardeeren: want grooter dan onze bevatting is hij, oneindig, onmetelijk, en alleen zich zelven bewust, hoe groot hij is. Ons echter is, om hem te begrijpen, het hoofd, de borst te klein; en daarom schatten wij hem dan eerst op waardige wijze, wanneer wij zeggen, dat hij niet te schatten is! Laat ik mijn gevoelen uitspreken: wie de grootheid Gods meent te kennen, vermindert haar; wie ze niet wil verminderen, verklaart, dat hij ze niet kent." Welken naam gij dien God geeft, doet weinig ter zake. Namen zijn alleen noodig en gewigtig, als men aan meerdere goden gelooft. Maar dat er slechts één eenig God is, dat de menschheid zelve dit in haar diepste bewustheid steeds erkent, en dus, gelijk een ander verdediger van 't christendom eens zeide, de ziel reeds van nature christinne is, dat bewijst Octavius thans: ten eerste uit 't geen 't heidensche volk zoo dikwijls spreekt. God is groot; God is waarachtig; als God het vergunt! zoo roepen zij, de handen ten hemel heffende. „Is dat de natuurlijke sprake des volks, of de taal van den christelijken belijder?" zoo vraagt onze schrijver. Zij, die Jupiter en andere goden bekennen, dus

meent hij, zij stemmen dus in hun harte met ons, christenen, overeen.

En dat doet 't volk, 't gemeen niet slechts; dat deden ook de edelste dichters, de beroemdste philosophen. Onze christelijke wijsgeer staaft die bewering met tal van aanhalingen en namen, die ik den lezer liever bespaar, doch waarin te gelijker tijd de geleerdheid van onzen christelijken apologeet schitterend te voorschijn komt. Die dichters, die wijsgeeren bovenal, dit is zijne meening, verraden dikwijls te midden van al hunne heidensche uitdrukkingen en kunstige systemen toch onwillekeurig zichzelven. Het blijkt vaak duidelijk, dat ze slechts gelooven in één God, hetzij ze hem dan ook verstand, vernuft of geest noemen, — „wat anders toch wordt ook door ons, christenen, God genoemd?" — ja, soms heeten zij hem met den eigen naam: God. „Zoo dan mag men het er voor houden, dat thans de christenen wijsgeeren zijn, of dat toen de wijsgeeren reeds christenen waren. En inderdaad, de roem dier oude wijsgeeren is er juist des te heerlijker om, dewijl zij den éénigen God, zij het ook onder vele namen, hebben aangeduid."

Is dit alles nu waar, dan mag men ook niet, gelijk Caecilius wilde, in zake der godsdienst maar bij het oude blijven, dat ons door de voorvaderen overgeleverd is. „Wordt door de Voorzienigheid de wereld geregeerd, en bestuurd door den wil van éénen God, dan past het ons niet, door eene onervaren oudheid, die in haar eigen mythen vermaak vond en daardoor zich liet betooveren, ons tot toestemming van alles zonder eenige tegenspraak te laten dwingen. Door de uitspraken harer eigene wijsgeeren immers wordt ze wederlegd; en deze hebben niet slechts het getuigenis der rede voor zich, maar ook dat van hun ouderdom zelven. De voorouders toch

waren zóó ligtgeloovig, dat zij blindelings ook andere ongehoorde dingen, ja pure wonderen zelfs gereedelijk aannamen." En hiervan noemt Octavius eenige sprekende voorbeelden op, en hij besluit: „ware dit ééns gebeurd, dan zou het nog gebeuren: maar omdat het niet gebeuren kan, daarom is 't ook niet gebeurd." 1) Zóó echter ging het met de gansche godsdienst der ouden. Door hunne ligtgeloovigheid kwamen zij er toe, om menschen, die zij in dankbare herinnering bleven bewaren, als goden te vereeren. De stichter eener nationaliteit, een beroemd veldheer of koning, eene dappere vorstin, of de uitvinder van deze of gene kunst. werd in den loop der tijden tot den rang der godheid verheven. „Lees slechts de geschriften der wijzen na, en gij zult hetzelfde met mij erkennen," zoo roept onze apologeet den heiden toe. En met 't gezag van een Euhemerus, en Prodicus, en Persaeus, van geschiedschrijvers als Nepos, en Cassius, en Thallus, en Diodorus, daarmede toont hij 't aan, dat die godsvereering des heidendoms eigenlijk niets anders dan menschenvereering is. „Alexander de Groote schreef zelfs in een merkwaardig boek aan zijne moeder Olympias, dat een priester uit vrees voor zijne magt hem het geheim dier menschen-goden had verraden. 2) Daar stelt hij Vulcanus voor als hun aller stamvader, en verhaalt, hoe later 't geslacht van Jupiter hieruit is ontstaan."

---

1) Men ziet hieruit, en 't blijkt trouwens uit vele plaatsen in onzen „Octavius" duidelijk, dat er ook onder de oudste kerkvaders reeds moderne theologie bestond.

2) Welk dat boek van den grooten Macedoniër is geweest, is onbekend. Het wordt door meerdere kerkvaders, Athenagoras, Tertullianus, Augustinus genoemd, niet meer! Was het misschien slechts een denkbeeldig geschrift? — Voor 't overige heb ik hier op te merken, dat ik met Lindners ed. sec. van den „Octavius" de volgorde der hoofdstukken veranderd heb.

De eerste van dat geslacht is Saturnus. Deze kwam als vlugteling uit Creta in Italië, vreezende voor de woede zijns zoons. Daar verborg hij zich bij koning Janus, waarom het gewest ook Latium (schuilplaats) werd genoemd; en hij leerde de ruwe inboorlingen veel van zijne Grieksche beschaving, en stichtte een stad, Saturnia. Maar duidelijk blijkt het alzoo, dat hij een mensch is geweest. „Want mensch is hij, die vlugt; mensch, die zich verbergen moet, en vader is van een mensch, en geboren uit een mensch. Immers zoon der aarde of zoon des hemels werd hij genoemd, omdat bij de Italianen zijne ouders onbekend waren, gelijk men nog tot op den huidigen dag menschen, die onverwachts zich vertoonen, van den hemel gezondenen, daarentegen geringe en onbekende personen zonen der aarde heet. Zijn zoon, Jupiter, regeerde te Creta na de verdrijving zijns vaders, stierf daar, en had daar zonen. Nu nog bezoekt men er de grot van Jupiter, en toont men er zijn graf; en zelfs de wijze, waarop hij vereerd wordt, is nog een getuigenis voor zijne menschheid."

Zoo zou Octavius voort kunnen gaan. Maar hij wil niet de gansche rij van 't godengeslacht doorloopen. Geestig merkt hij thans op, hoe die menschen eerst goden geworden zijn na hunnen dood; en dus een Romulus b. v. door 't verraad van Proculus, allen ongetwijfeld tegen hun zin. „Want zij wenschten gaarne in hun menschelijken toestand te blijven; ze vreesden goden te worden; en hoe oud ook, wilden zij het zelven niet." Nu, een die sterft, kan geen god zijn. Maar evenmin een die geboren wordt; dewijl al wat geboren is, sterven moet, en goddelijk slechts dat is, wat noch begin heeft noch einde. Hoe spreekt dan 't heidendom van 't ontstaan, van de geboorte der goden? Welk een dwaasheid bovendien! „Want waarom worden er dan nu niet geboren? Of is misschien Jupiter thans

te oud; en Juno den tijd van baren voorbij; en Minerva een besje geworden, voordat ze godentelgen kon voortbrengen? Of wel, houdt dat voortbrengen in onzen tijd welligt hierom op, dewijl men thans niet meer aan zulke fabelen gelooft? Voor 't overige, indien de goden wel kinderen voortbrengen, maar niet sterven konden, dan zouden we thans meer goden hebben dan alle menschen te zamen, zoodat de hemel ze niet meer kon omsluiten, noch de lucht ze omvatten, noch de aarde ze dragen. Hieruit blijkt dan overtuigend, dat zij menschen geweest zijn, van wier geboorte wij lezen en van wier dood wij kennis dragen."

Dit blijkt ook niet minder duidelijk uit de menschelijke hartstogten, díe men dezen goden heeft toegeschreven; ja, dikwijls is het van dat menschelijke het armzaligste, het zwakke, het belagchelijke, het verachtelijke zelfs, wat den goden toegekend wordt, en dat men in hunne vereering als uitgedrukt heeft. Isis zoekt haar zoon, Ceres haar dochter met kommer en angsten. Jupiter heeft een geit tot voedster en wordt aan zijn gulzigen vader, die het kind wil opeten, heimelijk onttrokken. Vulcanus is lam en gebrekkig; Apollo blijft eeuwen lang zonder baard, terwijl zijn zoon Aesculaap een langen heeft. Juno heeft ossenoogen, Mercurius gevleugelde voeten, Pan paardenpooten, Saturnus boeijen aan de beenen. Erigone hangt zich op, en de Dioskuren sterven beurtelings ieder een dag, om ieder beurtelings een dag te leven. Zoo noemt Octavius nog vele andere voorbeelden op, — „fabels en dwalingen," zegt hij, „die wij van onze onervarene voorouders leeren." Hij herinnert, hoe naar de verhalen der dichters Venus gewond werd, Mars gebonden en op de vlugt gedreven; hoe Jupiter door Briareus moest worden bevrijd en zijn eigen zoon Sarpedon bij diens gewelddadigen dood slechts door een bloed-

regen kon beweenen; hoe Hercules Augias' stalknecht werd, Apollo Admetus' schaapherder, Neptunus Laomedons metselaar, die niet eens 't zuur verdiende loon mogt ontvangen. „En wat zal ik spreken," dus vraagt hij, „van 't overspel, waarop men Mars en Venus heeft betrapt? Wat over Ganymedes, den lieveling van Jupiters ontucht, door hem ten hemel verheven? Dat alles is daartoe uitgevonden, opdat men voor de ondeugden der menschen zeker verschoonend gezag erlangen zou. Wie twijfelt derhalve, dat 't volk de beeldtenissen van deze menschen aanbidt, terwijl 't verstand en de gedachten dier onwetenden slechts door den schoonen kunstvorm, door den glans van 't goud, de schittering van 't zilver, de blankheid van 't ivoor wordt verstrikt?" Maar als men eens wist, hoe die afgodsbeelden welligt gemaakt zijn! Hier een beeld van hout, misschien een stuk van een kruis of een brandstapel, dat men ophangt, behouwt, schaaft, schrabt. Daar een gouden of zilveren god, van 't een of ander onrein vaatwerk gegoten, geslagen, op 't aanbeeld geklopt. Ginds een steenen godheid, die gehouwen, geboetseerd, door een smerigen kerel gepolijst wordt, „zonder van zijn smadelijk ontstaan iets meer te bemerken dan later van uwe vereering. Wanneer nu wordt dit eigenlijk tot een god? Zie, men giet, timmert, boetseert: nog is het geen god. Men hecht er 't lood aan, men zet het in elkaâr, men rigt het op: nog is het geen god. Men brengt versierselen, wijding, gebeden aan; en ja, nu eindelijk is het een god geworden, namelijk omdat de mensch hem wilde en daartoe heiligde!"

Ach, wat hebben dan de stomme dieren toch een beter oordeel over die goden: de muizen, de zwaluwen, de spinnen! Zij weten, dat de goden geen gevoel hebben, en nestelen zelfs in het godenbeeld; ja de spinnen hangen hare webben om

hun hoofd. „Gij wascht, gij reinigt, gij poetst ze; en wat ge zelf gemaakt hebt, beschut en vreest gij, terwijl niemand uwer bedenkt, dat men zijn god toch eerder kennen dan eeren moet. Maar dat kennen blijft achterwege, omdat men blindelings den voorvaderen wil gehoor geven; omdat men liever anderer dwaling begeert aan te kleven dan op zich zelven te vertrouwen; omdat men geheel onbekend is met 't geen men vereert." Zoo is de Romeinsche godsdienst ontstaan, en helaas! wat zijn vele harer plegtigheden niet belagchelijk, hoevele niet beklagenswaardig zelfs. Octavius telt er eenige voorbeelden van op in het 24e hoofdstuk, waarin hij, gelijk in 't volgende, zoo vrijmoedig het bijgeloof van Rome hekelt, dat sommigen hieruit reeds 't besluit getrokken hebben, dat de schrijver van onze Apologie geen Romein kan geweest zijn. En nu heeft hij nog een andere dwaling te bestrijden, wier wederlegging hem thans zooveel te gemakkelijker is.

Caecilius heeft gezegd, dat die oude godsdienst den Romeinen hunne heerschappij heeft geschonken en verzekerd. Niet zoo zeer door moed, dus sprak hij, als wel door godsvrucht en vroomheid, bleken zij magtig te zijn. Maar een wonderlijk godsdienstig volk, die Romeinen! zoo ongeveer roept Octavius thans uit. En hij herinnert aan het ontstaan van Rome en 't eerste volk aldaar, uit allerlei schandbrokken zamengesteld. Hij spreekt van den Sabijnschen maagdenroof en de tallooze onregtvaardigheden, waardoor Rome zich wist uit te breiden. Hoeveel tempels zijn er niet verwoest, hoeveel heiligdommen niet geplunderd! „Zoo dan zijn de Romeinen niet zoozeer magtig geworden om hunne godsdienstigheid, als wel door hunne ongestrafte heiligschennis." En bovendien, de goden der vreemde volken, die ze overwonnen, zullen hen toch wel niet geholpen hebben. Voorzeker, 't zijn ook hunne goden gewor-

den; maar eerst later, na de overwinning. „En wat zouden zulke goden voor Rome hebben kunnen doen, die niet eens in staat waren hunne eigene vereerders tegen de Romeinsche wapenen te beschutten?" Van de godheden, die ze vroeger reeds hadden, moet men maar liever zwijgen; want dat waren er godheden naar: boelen als Acca Laurentia en Flora, ja, ziekten en booze krankheden zelfs. Ook niet uit de kuischheid der Vestaalsche maagden en de eerwaardigheid der priesters bewijst men der Romeinen godsdienstzin. Daartegen toch is niet weinig in te brengen. En evenmin zijn, gelijk Caecilius heeft verklaard, de voorteekenen en voorspellingen eene krachtige verdediging van het oude geloof. Ondanks dat ze de eerste in acht namen, werd toch een Regulus gevangen, een Mancinus onder 't juk tot slavernij gedoemd, een Paullus bij Cannae met 't grootste deel van zijn leger verslagen. En C. Caesar, die ze verachtte, overwon er des te beter om. Niet anders was het met de orakels. Dat van Apollo te Delphi b. v. hield met zijn voorzigtige, dubbelzinnige antwoorden op en verstomde, juist toen de menschen minder ligtgeloovig werden. En nu zou men kunnen zeggen, dat die voorspellingen toch dikwijls door de uitkomst gestaafd zijn. Doch, dat is geen wonder, zegt onze Octavius, dat ze soms de waarheid troffen; en vervolgens, ja, weet hij er ook nog eene andere verklaring voor.

Schrikt niet, lezers, dat gij zulk eene verklaring bij een zoo scherpzinnig en nuchter christen, als onze apologeet blijkt geweest te zijn, ontmoet. Gij moet den tijd, waarin hij leefde, niet voorbij zien; en weet tevens, dat ook nog bij veel latere en niet minder geleerde en vrome vaders der kerk dezelfde meening verdedigd wordt. „Er zijn," dus spreekt Octavius, „onreine, rondzwervende geesten, die van hun hemelsche kracht

tot aardsche smetten en begeerlijkheden zijn vervallen." Zij zijn het die, als van God afgewekenen, ook anderen door slechte godsdiensten van God zoeken af te wenden. „Dat deze geesten daemonen, duivelen zijn, weten de dichters, betoogen de wijsgeeren, en erkende een Socrates, die op den wenk en naar den wil van den hem steeds nabijzijnden daemon zijne voorgenomen bezigheden opgaf of nakwam 1)." Die daemonen nu helpen de wigchelaars en goochelaars bij hunne wonderen; en zij evenzeer, die daemonen, welke zelfs een Plato, zoo goed als de engelen nevens hen aannam, zij zijn het ook, die „soms voorspellingen ingeven, de vlugt der vogels besturen, het lot beschikken, en orakels, in vele bedriegerijen verhuld, openbaren. Zij maken de priesters als tot razenden, gelijk zij ook van razernij, waanzin, krankzinnigheid en andere ziekten de bewerkers zijn." Dit trouwens bekennen zij zelven, wanneer zij bezworen worden bij den éénigen en waarachtigen God. Maar daarom ook, door 't geloof uitvarende, ontvlieden zij de christenen niet slechts, maar zoeken dezen weder op andere wijzen nadeel toe te brengen. En dat doen zij door de heidenen, „wier harten zij innemen en toesluiten, opdat de menschen ons haten mogen, nog voor ze ons kennen."

Maar ach, wat is dat onbillijk van u, heidenen! Ziet, wij zelven zijn ook eens van zulke gedachten geweest, — dus zegt de apologeet thans uit hartelijk medelijden met de ongelukkige heidenen, in naam van al zijne broeders. Wij geloofden ook al die sprookjes, ten aanzien der christenen, dat ze monsters aanbaden, dat ze kinderen opaten, dat ze ontuchtige maaltijden hielden. En we merkten niet op, dat het wel verteld,

1) Octavius, ofschoon hij de waarheid hier vermeldt, heeft ongetwijfeld niet begrepen, welken goeden geest Socrates bedoelde, wanneer hij verklaarde, zonder diens wil niets te kunnen doen.

maar nooit bewezen werd; we bedachten niet, dat 't onregtvaardig was, ongehoord de christenen te veroordeelen; ja, wij keurden het goed, dat ze gefolterd werden, opdat ze maar zouden loochenen christenen te zijn. En zoo handelt gij, heidenen, nog. Maar, is dat niet de daemon in u, die u daartoe beweegt? Als de rede bij u de oppermagt voerde in 't oordeelen, dan zoudt ge hen niet dwingen hun christendom te loochenen, maar veeleer hun bloedschande, hun ontucht, hun snoode plegtigheden, hun kindermoordenarijen te bekennen." Maar ook zonder die proef zegt 't gezond verstand u zelf, dat al die sprookjes leugens zijn. Een ezelskop vereeren de christenen, vertelt men. Maar, wie zou zoo dwaas zijn, dat te doen; wie nog dwazer, zulks te gelooven? Ja, gij wijdt met uw Epona geheele ezels in de stallen, en heiligt ze op vrome wijze met uwe Isis-dienst; en zóó zijn er meer ongerijmdheden en belagchelijke dingen in 't heidendom; maar dáár ook alleen, niet onder de christenen. Evenzeer is de beschuldiging, die Caecilius op deze volgen liet, een grove onwaarheid, die veeleer op 't onkuische heidendom past. „Deze en dergelijke schanddaden," zegt Octavius, „durven wij niet eens aanhooren, ja, wij houden het voor schandelijk, daarvan met veel woorden ons vrij te pleiten. En op gelijke wijze is 't onwaar, dat een boosdoener en zijn kruis 't voorwerp van der christenen godsdienstige vereering zou wezen. Verre dwaalt gij van de waarheid af, indien gij meent, dat bij ons òf een schuldige het ooit verdiend, òf een aardbewoner de magt heeft ontvangen, om als God te worden aangenomen. Voorwaar, beklagelijk degene, die al zijne hoop op een sterveling heeft gebouwd: want diens geheele hulp eindigt met den dood van zulk een sterveling." Ja, wederom, den heidenen schijnt zulk een beschuldiging in vele opzigten te gelden, maar den chris-

tenen geenszins. „Ook kruisen vereeren noch wenschen wij voor ons. Gij, die houten goden vereert, doet dat misschien. Want èn de vaandels zelven, èn de standaarden, èn de banieren der legerplaatsen, wat zijn het anders dan vergulde en versierde kruisen? Uwe zegetrofeën hebben niet alleen den vorm van een eenvoudig kruis, maar zelfs van zulk een, waaraan een mensch is geklonken. 't Teeken voorzeker des kruises, dat zien wij, — maar volgens de natuur der zaak zelve, — in 't schip, als 't met gezwollen zeilen vaart; als het, de roeiriemen uitgestrekt, daar heen spoedt; en wanneer een juk wordt opgerigt, of als de mensch met rein gemoed, de handen uitbreidende, God aanbidt, dan is het 't teeken des kruises. Zoo echter heeft, òf 't kruis zijn grond in de natuur, òf wel uw eigen godsdienst heeft het met ons gemeen."

En nu Octavius zich toch tot de wederlegging van der heidenen aantijgingen heeft gezet, nu wil hij ook al de overige, die Caecilius genoemd heeft, behandelen. Hij ontkent ze allen, en wijst aan, hoe de beschuldiging van menschenoffers, van kindermoord voornamelijk, van ontucht en bloedschande bovenal, hoe deze niet het minst juist op de heidenen van toepassing is. En dan volgt een schoone beschrijving van 't leven en den zedelijken toestand der eerste christenen. „Wij dragen," zoo heet het, „de schaamte niet alleen op 't aangezigt, maar in ons harte. In één huwelijk verbinden wij ons gaarne; en bij onzen wensch, om nakomelingschap te verwerven, weten wij slechts van ééne vrouw of van geène. Onze maaltijden houden we niet slechts kuisch, maar ook matig. Want wij geven niet toe aan zwelgerij, en verlengen het gastmaal niet door 't wijngelag; neen, maar door ernst veeleer temperen wij de vrolijkheid. Kuisch is onze taal, nog kuischer ons ligchaam; ja, de meesten blijven hun leven lang jonk-

vrouwen en ongeschonden jongelingen. Kortom, zóó ver zijn wij van onreine lusten verwijderd, dat sommigen onzer zelfs over een reine verbinding zich beschaamd gevoelen. Ook bestaan wij niet zoo dadelijk maar uit 't laagste gemeen, als we uwe eerambten, uw purper versmaden. Evenmin zijn we zamenzweerders, omdat we allen zin hebben voor het zelfde goed, en dezelfde kalmte in acht nemen, als we vergaderd en als we alleen zijn. Wij zijn ook geen minnaars van ijdel zwetsen in hoeken en krochten, omdat gij nu eenmaal u schaamt of vreest ons in 't openbaar te hooren. En dat dag aan dag ons aantal wast, dat is geen reden, om ons van dwaling te beschuldigen, maar een getuigenis tot onzen lof. Want bij onze edele levenswijze blijft en volhardt een ieder der onzen, en van buiten sluiten anderen zich daarbij aan. Zoo ook eindelijk is het niet aan eenig ligchaamstéeken, gelijk gijlieden meent, maar aan 't merkteeken der onschuld en reinheid, dat wij elkander onderkennen. Zoo beminnen wij elkaâr (wat u zoo zeer ergert) met wederkeerige liefde, daar we van haat niet weten. Zoo heeten wij elkaâr (wat gij zoo vreeselijk vindt) broeders en zusters, als menschen van één God afstammende, als deelgenooten in 't geloof, als mede-erfgenamen met elkander in hope."

De heiden moet ook niet meenen, dat de christen zijne godsvereering geheim houdt, omdat hij geen tempels, geen altaren heeft. „Welk beeld immers zou ik Gode maken, terwijl toch de mensch zelf Gods beeldtenis is? Welken tempel zal ik hem bouwen, daar deze gansche wereld, door zijne hand gevormd, hem niet bevatten kan? En terwijl ik, menschenkind, een ruimer verblijfplaats bezit, zou ik de oneindige Majesteit in één gebouwtje willen opsluiten? Is het niet beter hem in onze ziel als in een tempel te vereeren, hem in het binnenste van ons

hart te heiligen? Zou ik offers en slagtdieren den Heer aanbieden, die hij tot mijn gebruik heeft geschapen, en zoo hem zijne gaven terugzenden? Dat zou ondankbaar zijn. Neen, een waardig offer is een vroom hart en een reine ziel en een opregt gemoed. Wie derhalve de onschuld in eere houdt, offert God; wie de geregtigheid in acht neemt, plengt voor God; wie zich van bedrog onthoudt, verzoent zich met God; wie een mensch aan het gevaar ontrukt, brengt 't edelste slagtdier Gode. Dàt zijn onze offers; dàt onze godsvereering; zóó is bij ons de godsdienstigste, wie de regtvaardigste is. — Maar gij hebt gezegd, dat wij den God, dien wij vereeren, noch zien, noch toonen kunnen. Neen, neen, zeker niet! doch wij gelooven toch aan dien God, omdat wij hem kunnen gevoelen, al kunnen we hem ook niet zien. En dan merken wij hem ook op met zijne altijd aanwezige kracht, in zijne werken en in alle voorvallen der wereld; in zijn donder, zijn bliksem, als hij onweders en heldere dagen beschikt." Men moet zich over die onzigtbaarheid Gods niet verwonderen, als iets ongehoords. Met den wind is 't evenzoo. En de zon, die voor allen 't middel is om te zien, kan men evenmin goed aanschouwen. „Door hare stralen wordt de scherpte des gezigts geschokt; de blik van hem, die haar aanziet, schemert; en zoo ge te lang tuurt, wordt 't geheele gezigt vernietigd. Maar hoe? Zoudt ge dan den Schepper der zon, die bron van licht, kunnen aanschouwen, en dat gezigt verdragen, terwijl ge u van zijne bliksems afwendt, voor zijne schichten u verbergt? Wilt ge God met vleeschelijke oogen zien, terwijl ge toch uw ziel zelve, waardoor ge leeft en spreekt, noch zien, noch grijpen kunt?" — Ja, maar zulk een God blijft toch onbekend met 's menschen daden, en in den hemel gezeteld, kan hij evenmin alles nagaan, als ieder op zich zelven kennen; —

dat was ongeveer Caecilius' tweede bezwaar tegen der christenen God. Doch daarop antwoordt thans Octavius: „Gij dwaalt en bedriegt u, o mensch! Want, wat is er, waarvan God kan verwijderd zijn, als toch al het hemelsche en aardsche, en wat buiten 't gebied van 't aardrijk is, aan God bekend en van hem vervuld is? Overal is hij ons niet slechts nabij, maar in ons wonende. Let weder eens op het zonnelicht: het is aan den hemel bevestigd, maar over geheel het aardrijk verspreid; te gelijk overal aanwezig, vermengt het zich met alles: nergens wordt zijne helderheid geschonden. Maar hoeveel te meer is dan niet God, de werker en navorscher aller dingen, van wiens oog men niets verwijderen kan, ook in de duisternis, ook bij onze gedachten, als in een andere duisternis, aanwezig? Niet alleen onder hem bewegen wij ons; maar ook met hem, zou ik haast zeggen, leven wij."

Caecilius heeft nog meer grieven opgenoemd tegen de Christenen en hunnen God, die Octavius thans met een enkel woord nog wil bespreken. Zij nemen dagelijks in aantal toe en wassen gelijk het onkruid, — dus is er gezegd. Maar daarop heet het nu: „Laat ons ook niet van wege ons aantal ons zelven vleijen. Naar onze gedachten zijn we soms velen in getal, maar voor God zeer weinigen. Wij maken een onderscheid tusschen stammen en volkeren: voor God is deze wereld één enkel huis. De koningen dragen slechts door middel hunner dienaars kennis van 't geheel huns rijks: God heeft geene aanwijzing van noode. Niet alleen voor zijne oogen, neen, in zijn schoot, leven wij." En zijn de Joden nu ook, ondanks hunne naauwgezette vereering van dien zelfden éénigen God, nogtans een prooi der Romeinen geworden, men moet vooral niet voorbij zien, dat dit volk in later tijd zoo zeer verschilde van het vroegere Israël. „Zoo lang zij God opregtelijk, rein en vroom

vereerden, zoo lang zij zijne heilzame geboden nakwamen, werden zij van weinigen ontelbaren, van armen rijken, van dienstknechten koningen. Dat getuigen de bekende geschiedschrijvers van dat volk, een Flavius Josephus, een Antonius Juliaan. Maar als men diezelfde schrijvers leest, dan ziet men ook duidelijk, dat in de jongste tijden de Joden geen ander dan 't door hen verdiende en hun aangekondigde lot heeft getroffen; en dan erkent men, dat zij eerst God verlaten hebben, voordat zij zelven verlaten zijn, en dat zij niet, gelijk gij godslasterlijk zegt, met hun God zijn gevangen, maar door God, als dezulken, die zich aan zijn beheer onttrokken, prijs gegeven zijn."

De hope des eeuwigen levens, met alles wat daaraan voor de eerste christenen verbonden was, vuurbrand en ondergang der wereld, opstanding des vleesches, belooningen en straffen hier namaals, dat alles heeft de heiden ten laatste aangevallen; daarop dan moet Octavius zich nog verantwoorden. Dat doet hij thans. Zijne verwachting aangaande eene vernietiging van hemel en aarde door vuur tracht hij te bewijzen, door een beroep op de wijsgeeren der heidenen, die hetzelfde verwachtten. „Gij ziet," zegt hij dan, „dat wij met de wijsgeeren geheel overeenstemmen, niet omdat wij in hunne voetstappen zouden getreden zijn, maar omdat zij uit de goddelijke redenen der profeten de schaduw eener vervalschte waarheid hebben nagebootst. Zoo hebben ook den aard der opstanding de beroemdsten onder de wijzen, 't eerst Pythagoras en hoofdzakelijk Plato, op gebrekkige en slechts ten deele ware wijs beschreven." Zij stemmen dus ook hierin met de christenen overeen. En trouwens, als God den mensch uit niets kan doen geboren worden, dan kan hij ook evenzeer hem op nieuw doen verrijzen; te meer, daar het moeijelijker is datgene, wat nog

niet bestaat, te doen ontstaan, dan datgene, wat reeds geweest is, te hernieuwen. „Gelooft gij dan, dat 't geen aan onzen stompen blik onttrokken wordt, ook verloren gaat voor 't oog van God? Ieder ligchaam, hetzij het tot stof verdroogt, hetzij het in vochten zich oplost, of wel tot asch vervalt, of opgaat in dampen, het wordt ons onttrokken, maar door God in de hoede der elementen bewaard." Daarom dan is het ook niet, dat de christenen zich tegen het verbranden der lijken verklaren. Zij willen ze alleen begraven, dewijl dit eene oudere en betere gewoonte is. Maar, zie toch! zie, hoe de geheele natuur ter onzer vertroosting de toekomende opstanding afschaduwt. De zon gaat onder en verrijst weder; de sterren verdwijnen en keeren terug; de bloemen sterven en herleven. Als ze oud zijn geworden, krijgen de boomen weêr nieuw loof; het zaad wordt niet weêr welig, tenzij dat het vergaan is. Zoo verbergt het ligchaam in het graf, gelijk de boomen in den winter, terwijl het schijnbaar verdort, nogtans de levenskiem. Wat staat ge er dan op, dat het nog in den ruwen winter moest herleven en weêrkomen? Ook voor het ligchaam moeten wij de lente afwachten." En nu is 't wel waar, dat zeer velen, gedachtig aan 't geen ze verdiend hebben, liever zouden wenschen vernietigd te worden. Maar zij dwalen; en hun dwaling wordt des te erger, naarmate hunne straffeloosheid hier op aarde duidelijker en Gods langmoedigheid grooter is, „de langmoedigheid Gods, wiens oordeel nogtans later, maar dan ook des te regtvaardiger volgen zal."

En toch, de geschriften der wijsgeeren wederom en de gezangen der dichters, die deze ongeloovigen lezen, ze zijn vol van getuigenissen aangaande toekomstige belooning en straf. Door de inblazingen der daemonen en uit de profetische boeken is 't hun bekend geworden, gelijk al 't andere. Maar desniet-

temin, de heidenen weten het, en moesten er met vreeze en beven aan denken. Want al staan wij, christenen, bij u misschien in kennis soms achter, men ziet echter duidelijk, dat wij niet, gelijk gij zegt, slechter, maar veel beter zijn dan gij. Gij immers verbiedt echtbreuk, en maakt er u aan schuldig: wij daarentegen zijn slechts aan onze vrouwen als getrouwe mannen bekend. Gij straft bedrevene misdaden: bij ons heet het reeds zonde er aan te denken. Gij vreest voor het medeweten van anderen, wij reeds voor het geweten alleen, zonder hetwelk wij niet kunnen zijn. Kortom, van 't aantal der uwen wemelt de kerker; een Christen is daar niet, tenzij aangeklaagd om zijn belijdenis of afgedwaald."

„Zoek ook geen verontschuldiging of troost in 't noodlot. Van 't lot mag het uitwendige afhangen, de geest echter is vrij; en daarom wordt niet de toestand maar de daad des menschen geoordeeld. Wat immers is het noodlot anders, dan wat God over een iegelijk onzer eens heeft uitgesproken?" Octavius wil echter liever later daarover wat breeder spreken. Hij heeft nu nog slechts eenige oogenblikken. En die wenscht hij te gebruiken, om op Caecilius' laatste redeneringen te antwoorden. De christenen zijn arm; — dat is geen schande, maar hun roem. „Want wordt de geest door weelde wufter, door sober leven wordt hij krachtiger. En wie kan arm zijn, die geen behoefte kent, die niet eens anders goed begeert en rijk is in God." Nog eenige andere zeer passende redenen worden door onzen christelijken wijsgeer opgenoemd. Dan komt hij aan een tweede opmerking van Caecilius. De christenen hebben een ongelukkig en moeitevol leven; — ja, maar dat is geen straf, neen, dat is een strijd, waardoor de krachten worden geoefend, de moed gesterkt, de deugd geleerd. „God weegt in de gevaren eens ieders harte; tot aan de stervensure

onderzoekt hij des menschen gezindheid, verzekerd, dat niets hem kan ontgaan. En gelijk het goud door 't vuur, zoo worden wij door droefenissen beproefd."

„Welk een schoon schouwspel is het voor God, wanneer de Christen met de smarten worstelt! wanneer hij kalm blijft tegenover bedreigingen en straf en pijniging! wanneer hij 't grijnzen des doods en den schrik des beuls tart en veracht! wanneer hij zijne vrijheid tegenover koningen en vorsten handhaaft, en alleen wijkt voor God, wiens eigendom hij is! wanneer hij, als triumpherend en overwinnend, dengene, die hem gevonnisd heeft, belacht. Hij toch heeft overwonnen, die verkregen heeft, wat hij nastreefde! En welk soldaat zou niet onder de oogen zijns veldheers veel koener het gevaar trotseren? Niemand immers wordt vóór den strijd beloond. En wat meer is: de veldheer kan den soldaat niet geven, wat hij niet heeft; hij kan zijn leven niet verlengen. Maar een Godsstrijder wordt noch in de smart verlaten, noch heeft zijn einde met den dood." De heidenen roemen op hunne moedige helden, die nogtans zooveel moesten verduren; zij verheffen ze hemelhoog. Maar zijn niet vele, zeer vele Christenen als zulke helden geweest, mannen, vrouwen, kinderen zelfs? En ja, laten de ongeloovigen dan maar naar den uiterlijken schijn gelukkiger zijn. „Zij zijn des te hooger geplaatst, opdat ze dieper mogen vallen. Als 't slagtvee, zoo worden zij tot op de ure hunner vergelding gemest, als offerdieren tot aan de voltrekking van hun oordeel bekranst." Octavius wijst dan ook op 't vergankelijke en ijdele van hoogheid, rijkdom, eer en afkomst. Een dwaze waan is het in purper te willen schitteren, en een vuile ziel te bezitten. De deugd, niet de geboorte onderscheidt ons. Niet naar zijn rijkdom, maar naar zijne zeden, zijn karakter wordt de mensch geschat. Daarom onttrekken de

Christenen zich ook aan schouwspelen, optogten en wat dies meer zij, omdat het onzedelijk is. En Octavius toont dat aan uit 't geen er in zijne dagen gebeurde bij die vermakelijkheden des heidendoms. Wij onthouden ons ook van offerspijs en offerdrank, zegt hij, niet omdat we in 't geheim uw goden vreezen, maar om den schijn zelfs te vermijden, alsof we ons schaamden over onze eigene godsdienst. En zoudt ge meenen, dat we afkeerig waren van 't onschuldige goed der aarde? Met bloemkransen, ja, tooijen we ons hoofd niet; maar wij meenen, dat we den geur van een goede bloem niet met 't achterhoofd of 't haar, maar door de neusgaten moeten inademen." Ook bekransen we niet de dooden. Dwaas zeker is 't, dat gij het doet: want is hij zalig, dan heeft de gestorvene het niet noodig; en is hij ongelukkig, dan schept hij geen vermaak in bloemen. „Wij vieren de uitvaart met dezelfde stilte, waarin we leven, en wij hechten geen krans, die verwelkt, aan 't lijk, maar verwachten van God den immer bloeijenden, gevlochten uit bloemen der eeuwigheid. Immers, tevreden met de goedgunstigheid onzes Gods, zijn wij vast verzekerd in hope op een toekomenden gelukstaat, en leven wij in 't geloof zijner tegenwoordige heerlijkheid. Zoo staan wij eens zalig op, en leven we nu reeds in de aanschouwing der toekomst." Daarom dan ook mag Socrates, „die Attische hansworst," voor zichzelven toezien, als hij bekent niets te weten, terwijl hij toch met de getuigenis van zijn bedriegelijken daemon praalt. „Laat Arcesilas en Karneades en Pyrrho en de gansche menigte der Academische wijzen maar rijpelijk wikken en wegen, en Simonides zijne beslissing zelfs tot in de eeuwigheid verdagen! Wij verachten dat gefronsde voorhoofd der philosophen: wij weten, dat ze verleiders en echtbrekers en tyrannen zijn, vol schoone woorden tegen de ondeugden, waaraan ze zichzelven

schuldig maken. Wij dragen de wijsheid niet aan ons kleed, maar in ons hart. Niet onze taal is verheven, maar ons leven. Wij beroemen ons verkregen te hebben, wat zij met de grootste inspanning zochten, maar niet konden vinden. Waarom zouden we dan ondankbaar zijn, waarom ons zelven lastig vallen, als toch de waarheid Gods in onze dagen tot rijpheid gekomen is? Laat ons ons heil genieten en de uitspraak der waarheid vaststellen. Worde het bijgeloof bedwongen, de goddeloosheid uitgedelgd, de ware godsdienst behouden!"

Hier eindigt Octavius, wel wat boos en onregtvaardig tegen de wijsgeeren; maar hij heeft er ook eenige reden toe, om Caecilius met gelijken munt te betalen. Gij zult het hem dan ook vergeven, lezers, gelijk zijn beide vrienden het reeds doen, die, versteld over zijn vurige en over 't algemeen zoo juiste en treffende rede, niet weten wat te zeggen. Minucius, die als scheidsregter zich tusschen beide partijen bevindt, bekomt eindelijk van zijne verbazing, en maakt zich gereed de uitspraak te beginnen. Maar de heiden komt hem voor. Geroerd wenscht hij Octavius geluk met zijne volbragte rede, en — ook zich zelven. Want Octavius, hij erkent het, is overwinnaar: maar hij ook. Hij heeft de dwaling overwonnen. En van stonde aan verklaart hij te gelooven, en zich aan te sluiten aan de secte der christenen. Er zijn nog wel eenige punten, waarover hij licht voor zich wenscht. Doch daarover liever morgen: want reeds is de dag zooverre gedaald, dat men zich huiswaarts moet begeven.

Zoo dan verlaten de drie vrienden bij 't ondergaan der zon Ostiaas strand. Zij verheugen zich allen. En wij, lezers, wij

zijn blijde met hen! Want al hebben we er wat lang moeten verwijlen, ik geloof toch, dat we er ruime stof tot nadenken hebben gevonden, daar op dat zeestrand van Ostia. Wij hoorden er spreken, gelijk er gesproken en gedacht werd, reeds in de vroegste tijden onzer jaartelling, gesproken en gedacht over 't jeugdig christelijk geloof door vijand en vriend. En wij hebben er onze liefde voor die godsdienst van Jezus kunnen versterken, terwijl onze hoogachting dien nederigen Christenen der eerste eeuwen werd toegekeerd, die moedig en sterk waren in hunne zwakheid en rijk bij hunne armoede, juist omdat zij Godes eigendom zich konden noemen, Godes eigendom, dewijl zij 't eigendom waren van Christus, hunnen Heer.

W. R. P.

IETS OVER DE GODSGERIGTEN

IN DE NEDERLANDEN.

't Is onder geen weidscher titel dan deze, dat in dit opstel eenige gegevens verzameld en geordend zijn, die omtrent het godsgerigt in oude wetten, levens van heiligen en kerkverordeningen verspreid lagen. Hij, die een zoo gering onderdeel der geschiedenis als dit zijner achting niet onwaardig keurt, verplaatse zich met zijne gedachten in het hart der midden-eeuwen!

De eerste wettelooze toestand der Germanen was voorbij gegaan. De spreuken der priesters waren vervangen door de capitulariën en bevelschriften der Frankische koningen en de landregten der Duitsche en Friesche stammen. Toch was niet alleen menige trek van de Oud-germaansche regtspleging overgebleven, maar ademde zelfs het openbare regt, in gewijzigden vorm, grootendeels nog denzelfden geest. Geheel bij monde afgedaan, met den ouden spoed, vol willekeur en vooroordeel, onder een gebrekkig getuigen-verhoor en een nog gebrekkiger eedzwering, bleef zij wat zij geweest was, afhankelijk van de gunst der gerigthoudende graven, en een toonbeeld van middeneeuwsche onhandigheid. Nog was het de leuze: „als het regt niet voldoende is, dan maar de wapens!" nog leefde het vuistregt in den geregtelijken tweekamp; terwijl als middel, om de verdachte onschuld te redden, of de vermomde schuld

te ontdekken, de onmiddelijke tusschenkomst der Godheid werd ingeroepen.

Wanneer vroeger de aangeklaagde geen zeker tal van eerlijke en onbesproken lieden kon vinden, die voor hem en zijne onschuld wilden zweren, dan onderwierp men hem aan eene of andere proef. Met name wordt gemeld: de gloeijend-ijzerproef, de ketelproef en het loten. De nieuwere regtspleging der Frankische en Duitsche koningen, noch de christelijke geest, die langzaam door het duister heendrong, zochten die volksgebruiken te keeren. Integendeel greep kerk en staat die middelen aan, en reeds waren, na de scheuring van het Frankische rijk, onder de latere Karolingen, in Duitschland land- en stadsregten ingevoerd, toen nog het godsgerigt zijn oud en wel gevestigd aanzien handhaafde; ja, diep hebben wij in de middeneeuwen af te dalen, willen wij dat geregtelijk onregt zien eindigen.

De plaats nu, die het godsgerigt in de regtspleging inneemt, is deze: de nog in het dagelijksch leven doorgaande regel, dat eene verdenking of eenig beklag tegen iemand, ook zonder bewijs, op zich zelf voldoende is, om hem bij het algemeen in ongenade te brengen; die regel, die, hoe onbillijk ook, toch natuurlijk schijnt, is in den grond der zaak het uitgangspunt der middeneeuwsche regtspleging. De aanklagt alleen reeds bragt een vlek op iemands naam, een verdenking tegen iemands onschuld te weeg, en de eerste vraag was niet, of de aanklager de aanklagt bewijzen kon, maar of de beschuldigde zich van de aanklagt vrij maken, zich zuiveren kon. Van bewijs was geen sprake, en de aanklagt zelve gold als veroordeeling, wanneer zij niet naar eisch kon gekeerd worden. Bekende de aangeklaagde zijne schuld, dan was alle onderzoek overbodig, en werd het vonnis geveld. Be-

kende hij niet, dan moest hij zich zuiveren van de smet. In de alleroudste wetgeving was voor een man van goeden naam een eed, voor zijn onschuld gezworen, voldoende, om hem van verdere vervolging te ontslaan. Evenwel werd er spoedig reeds meer gevorderd. Men stelde zich niet meer tevreden met den zuiveringseed zelven; maar zocht een waarborg voor diens opregtheid in de medegetuigenis van een zevental „medezweerders", die den gedanen eed bevestigden, door de geloofwaardigheid en de goede trouw van den aangeklaagde te bezweren. Waar nu deze medezweerders ontbraken, of waar zij lieden waren van verdachte trouw, die voor een handvol gelds bereid waren, iemands eerlijkheid bij eede voor de regtbank te betuigen, moest er op een ander middel gezonnen worden; en hier treedt het reeds zoo lang erkend godsgerigt den kring der regtspleging binnen. Wij zien dus, dat dit middel niet dan bij bijzondere gevallen, in duistere zaken, werd te baat genomen, en dat het dan een middel was, om in den nood van onzekerheid en twijfel den knoop met éénen slag door te hakken. Immers, wat zou men doen? Met een schouder ophalen te eindigen en een beschuldigde in het leven of ongestraft te laten, wiens bestaan schadelijk kon zijn voor de maatschappij, was even moeijelijk, als een misschien onschuldige te dooden. Nu is het eene doorgaande gewoonte bij alle volken, die op een lager trap van ontwikkeling staan, om op de vragen en tegenspraken, waarop de aarde geen antwoord geven kan, door zekere middelen een antwoord te ontleenen aan de godspraak. 't Is het standpunt van tooverij en theurgie, waarop de mensch de godheid als het ware bewerken wil, om haar, die alles weet, het geheim dat men kennen wil af te dwingen. 't Is het standpunt van het geloof aan eene bijzondere inwerking van de godheid, naar regelen, door den

mensch haar voorgeschreven; een standpunt, waarop men, om aan zijne eigene onbeholpenheid te gemoet te komen, teekenen vraagt van boven, en om verzekerd te zijn dat het waarlijk eene godsstem is die antwoordt, liefst dat antwoord in den vorm van een wonder ontvangt.

Verreweg de meeste godsgerigten en oordeelen (ordalen) zijn dan ook wonderen, en zoo naauw schijnt deze wijze van uitvorsching der waarheid eigen te zijn aan zekeren trap van godsdienstige ontwikkeling, dat wij het godsgerigt in alle deelen der aarde wedervinden. Zoekt de wetenschap de tegenspraak tusschen het bestaan der waarheid en onze gebrekkige kennis dier waarheid op te lossen door onderzoek en nadenken — daar, waar eenig menschelijk streven nog niet wetenschap geworden is, waar naast de praktijk nog geene theorie staat, is er geen andere weg om die tegenspraak op te heffen, dan hare oplossing door eenig kunstmiddel van daar te vragen, waar de eeuwige waarheid woont. Waar de waarheid nog niet langs den geleidelijken langen weg des onderzoeks wordt gezocht, wordt zij in de verbeelding der min ontwikkelde volken met geweld afgedwongen. Zoo vinden wij dan ook, gelijk opgemerkt is, het godsgerigt in alle oorden weder. Israël had zijne proef met het bitter water, dat de van overspel beschuldigde vrouw, onder godsdienstige ceremoniën, moest drinken (*Numeri* V : 11—30). De Hindoes hebben hunne water-, vuur- en vergiftproef; in Japan en Indië is het ordale niet vreemd. De dienaren van Creon in Sophocles' Antigone zijn bereid om „iets gloeijends" in de hand te nemen of, den goden zwerende, door het vuur te gaan, om te toonen, dat zij het lijk van Polynices niet hebben begraven; en waar men zoeke, bij Duitschers en Scandinaviërs, bij Russen en Slaven, overal maakte het godsgerigt uit, wat noch getuige, noch onderzoek uitmaken kon.

Ook in ons vaderland heeft die gewoonte geheerscht. Hadden de eerste Germanen dit gerigt alhier medegebragt, de kerk, niet gewoon zich al te streng tegenover hare bekeerlingen te betoonen, maar geneigd zich te voegen naar nationaliteit en volksgebruik, trok het godsgerigt, gelijk elders, zoo ook hier binnen haren kring, en het is met dit ordale, zooals het zich op vaderlandschen bodem heeft voorgedaan, dat wij te doen hebben.

Wij ontmoeten het 't allereerst in de Friesche wetgeving. Het asega-boek 1) maakt van twee soorten van proeven melding, van koude namelijk en van heete proeven. Tot de eerste soort zullen de kaasproef en de tweekamp behooren, tot de laatste soort de proeven van de „wallende wege" (kokend water), van het gloeijend ijzer en de gloeijende ploegschaar. Wat nu de heet-waterproef betreft, deze schijnt de meest gewone geweest te zijn, althans zij wordt met eene zorgvuldigheid omschreven, die alleen maar in de beschrijving van het duël geëvenaard wordt. Een man, die een zoon niet erkennen wil, of die van overspel verdacht wordt, kan tot deze proef geroepen worden, als hij niet bekennen wil. Dit heet „ketelfang" of ketelgreep.

Er werd een ketel met kokend water opgehangen aan den kerkemuur bij de hoofdkerk, daar de tienden aan gaan, dat is: aan den kerkhofsmuur van de parochie-kerk. Wanneer de parochie-priester, die het ordale bedienen zou, het goedkeurde, mogt de proeve ook plaats hebben bij eene der omliggende kapellen, en in dat geval daar, waar de schout, ten wiens overstaan het proces had gediend, het regt sprak.

Uit de bijzonderheid, dat de proeve plaats heeft bij eene kerk,

---

1) Asega = regtzegger.

en dat er een priester bij tegenwoordig is, van wiens goedkeuring de verplaatsing van het gerigt naar elders afhangt, ziet men, hoezeer de kerk zich reeds dit oordeel had toegeëigend. Ook is het de kerk, die het oordeel uitoefent en hare bepalingen geeft. De ketel zal niet binnen het kerkhof, maar buiten aan den muur hangen, buiten den gewijden grond, opdat het kerkelijk terrein niet worde ontheiligd. Evenzeer zal ook de beschuldigde daarbuiten staan, en de priester, die de proef voor een schellingspenning wijdt, op den muur. Zoodra dan deze den kamp-eed door den beschuldigde heeft laten zweren, dat hij van geene betooveringen gebruik maakt, zal de kampioen de hand in den ketel steken. Gewoonlijk moest hij een ring uit het heete water halen, en werden hand en arm, voor zoo ver deze met het water in aanraking gekomen waren, goed ingewikkeld. Dit zal ook hier hebben plaats gehad: althans de hand werd eerst op den derden dag „geschouwd". Dan kwamen de azing (de regter), de schout en vier koningsgetuigen (koninklijke beambten) te zamen, om de hand te keuren. Niet altijd lag de beslissing voor de hand. Immers, dat alle teekenen van de doorgestane proef dan verdwenen waren, was wel onmogelijk, en was dan ook de eisch niet. Anders toch kon er geen verschil in het oordeel der keurders zijn geweest, waarvan wij uitdrukkelijk melding zien maken, als wij lezen, dat bij drie stemmen *voor* en drie stemmen *tegen*, de stem des priesters de zaak uitmaakte. Wordt de hand nu voor beschadigd verklaard, dan boet de beschuldigde — zoo niet, dan boet de andere.

Na deze proef, die zelfs aan zeven verdachte lieden kon worden toegediend, om daaronder den schuldige te vinden, komt de heet-ijzerproef voor, waaraan o. a. eigenhoorigen onderworpen werden, die van doodslag beschuldigd waren en voor

wie hun heer niet zweren konde of wilde. Deze overigens niet minder algemeen verbreide proef komt in onze wetten weinig voor en wordt ook naauwelijks omschreven. Alleen wordt de bepaling gevonden, dat het ijzer moet gedragen worden van het doopvont tot aan het hoogaltaar. Het gloeijende, later heete ijzer kon dan weggeworpen worden, en weder werd na eenigen tijd de hand geschouwd en gekeurd. De man, die deze proef ondergaan moest, diende lijkmis te hooren, het avondmaal te gebruiken, proefwijding te verkrijgen, weder voor een schellingspenning, en de keuring had plaats door den priester en zes mannen, vier van de zijde des beschuldigden en twee van de zijde der aanklagers. Zeiden vier van des mans zijde, dat de hand onbesmet was, dan was hij vrij, tenzij de openlijke meening er zich tegen verzette. In het vrije Friesland was het dus de gemeente, die besliste, en was de stem des volks de eigenlijke godsstem, die men zocht (vox populi vox Dei).

Naauw verwant aan deze proef was die van het loopen over gloeijende ploegscharen of ploegijzers. Wie aan deze proef werd blootgesteld, bragt zelf vuur, ijzers, sokken en was meê naar de hoofdkerk; de sokken, om daarmede over de ijzers te loopen, de was, om de sokken daarmeê te besmeren, gelijk ook lieden, die door het vuur moesten loopen, voorzien werden van kleederen met olie of was bestreken. Voorts moest de patient zijn ampt hooren, d. i. de mis hooren lezen, gewijd brood gebruiken, lijkmis hooren en wijding ontvangen, bestaande in eene besproeijing met water, dit alles voor twee schellingen. „Hij zal dan in de kerk op de ploegscharen gaan,” waarna weder dezelfde schouwing en keuring zal gevolgd zijn.

Van waterkamp (het ordaal wordt dikwijls onder den naam van „kamp” aangetroffen) wordt in de Friesche wetten alleen met name gewag gemaakt. „Als man of vrouw overwonnen wordt

door waterkamp, dan is hij schuldig aan de misdaad, omdat God het hun heeft toegewezen," bij welke woorden tevens het ware karakter dezer gerigten als „godsgerigten" openbaar wordt. Deze waterproef was eene proef, waarbij de beschuldigde aan een koord in het water werd nedergelaten, en uit het zinken of boven blijven van den aangeklaagde de onschuld of schuld werd opgemaakt. 't Is later de groote en geduchte heksenproef geworden.

Niet van alle belang ontbloot, om zijne eigenaardige Duitsche nationaliteit, is de zoogenaamde kaasproef. Het hing hier af van het al of niet gemakkelijk doorslikken van dit inheemsche voedsel.

Geene echter dezer proeven was zoo naar den aard der Friesche bevolking als de manhafte tweekamp, geene greep zoo diep in het volksleven in. Gewoon het wapen te dragen, en het niet voor niet te dragen, gewoon er zich regt mede te verschaffen, en dit regt van den sterkste voor het natuurlijkste regt aanziende, hadden de zonen van Germanië ook hunne eer bevestigd met het zwaard of met den geweldigen knuppel. De nazaat, geboren onder de overleveringen van de roemrijke veeten zijns geslachts, maakte eveneens van het wapen zijn regter, waar hij het kon. Waar het openbare regt dien vorm, om zich regt te verschaffen, duldde, daar was het zeker geëerbiedigd te worden; waar het toestond te vechten, waar het den vrijen Fries zelven zijne zaak liet bekampen, daar was het zeker dat het ingang vond. Dit gerigt dan ook, geheel in den geest van het strijdlievend karakter dier tijden, was gezocht boven alles. Er om te mogen vechten, dat was het ideaal. Ook was dit verlof eene weldaad. Door dien geregtelijken kamp werd onder geregtelijke vormen en vaste wetten volvoerd, wat in die woeste dagen veel ruwer en veel wilder

toch zou hebben plaats gehad. Zeker heeft van de godsgerigten deze tweekamp nog den meesten zin. Hij bragt orde in de nooit eindigende veeten. Voor het geregt volbragt, was de doodslag geen moord, en zoo werd het regt van wraak en veete gefnuikt. Op den overwinnaar in wettigen kamp was geen verhaal.

Geen wonder dat op dit punt van den geregtelijken strijd de wetten het mildst zijn met hare bepalingen. Vooreerst, om niet minder dan drie pond en acht einsen mogt men strijden. Om minder zou beneden de waardigheid zijn. Is de schuld echter zoo hoog, dan wordt de zwaardkamp aangezegd. Dan moet de vrije Fries tegen den ander dingen in het gebannen gerigt, en na dit tot viermalen toe herhaalde geding, waarvan niets verder wordt gemeld, wordt de kamp „gewed" (aangenomen) met zeker pand, en met dezen waarborg, dat de beschuldigde iemand benoemen zal, die rijk genoeg is om den kampvaardigen schat, de waarde, waarom gekampt wordt, te betalen. Deze is dan borg. Vervolgens wordt de kampeed gezworen en de tegeneed gehoord. Dan is het regt, dat de beschuldigde zijn hand op de heiligen, namelijk der heiligen relieken, legge, en de azing zal hem den kampeed staven (afnemen), dat hem God alzoo helpe en de heiligen. De azing vermaant den „aanspreker" of aanklager, dat hij „oplegge" zoo hij regt heeft; namelijk dat hij zijn hand legge op die des beschuldigden, en ook deze moet dan zweren, dat God hem alzoo helpe en de heiligen. Daarna schijnt er een geregtelijke tweespraak te hebben plaats gehad, waarbij de „verweerder" of aangeklaagde zweert, dat hij b. v. niet heeft geroofd, terwijl de ander bij eede verklaart, dat de beschuldigde dit wel heeft gedaan. Dat er na twee zulke eeden niet anders overbleef, dan den kamp toe te staan, laat zich ligt begrijpen. Evenwel werd hiermede

niet ligtvaardig te werk gegaan; vele ceremoniën werden ten uitvoer gelegd, en in drie dagen moest de kamp bevochten worden met zes wapenen.

Niet onaardig is het geval, dát zich voordoet in de oude Friesche wetten. Iemand zoekt voldoening voor een moord, die zonder getuigen gepleegd is. Hij ziet nu om naar een man, dien hij voor den moordenaar houdt. Als deze zegt, met een tal medezweerders den zuiveringseed te willen zweren, is dit den aanklager niet voldoende. Nu kan de beschuldigde de aanklagt niet als onwaar bewijzen, en in dien nood wordt hij van zijne zijde aanklager en beschuldigt de partij, die hem voor den regter riep, dat deze den moord heeft gepleegd. Daar de oorspronkelijke aanklager nu evenzeer ontkent, moet het zwaard beslissen. Waar zulke vreemde tooneelen plaats hebben, leeren wij den tweestrijd aanzien in de „lijst van den tijd," waaraan instellingen en wetten, om begrepen te worden, evenzeer behoefte hebben als personen.

Vrij algemeen en ook hier te lande gold de bepaling, dat men niet zelf behoefde ten strijde te gaan. Ten aanzien van jongere personen, vrouwen, grijsaards, gebrekkigen en zwakken spreekt dat van zelf; maar in de in het latijn gestelde wetten wordt ook aan de partijen toegestaan, voor loon kampioenen te huren. Dat het aan zulke bravos niet ontbroken heeft, in een tijd, waarin zoo velen leefden van het zwaard, laat zich gemakkelijk denken.

De gezonde en krachtige man echter, in het gevoel van zijne waarde, veelal geschat naar kracht en wapenkunde, de edele vooral liet zich zelden vervangen, en voor zeker mogen wij aannemen, dat in de dagen tusschen het karolingsche tijdvak en de veertiende eeuw de zwaardkamp algemeen is geweest.

Nog moet, naar echt Germaanschen trant, onder de Friezen

de beslissing door het lot als een godsgerigt hebben gegolden. Ook daarvan vinden wij in de Friesche wetten eene aanwijzing, die met zeker berigt in de „Germania" van Tacitus treffend overeenkomt. Tacitus verhaalt, dat de Germanen gewoon zijn, om bij het ondernemen van het een of ander een boomtak in twijgen te snijden en deze, elk van een teeken voorzien, op een wit kleed te werpen. De priester of het hoofd des gezins neemt van de onverschillig neêrgeworpen twijgen om de derde er eene uit, en het daarop gevonden teeken beslist, of de zaak gevolg zal hebben of niet. In de latere Friesche wetten nu lezen wij het volgende: als iemand in gedrang of oproer is gedood, en de moordenaar niet kan gevonden worden, dan mag hij, die voor den moord voldoening wil hebben, b. v. een bloedverwant, een zevental personen aanklagen en ieder van hen in het bijzonder den moord wijten. Ieder moet zich dan met eenige medezweerders van de aanklagt zuiveren. Dan worden zij naar de parochiekerk gevoerd en er worden loten gereed gemaakt, en op het altaar of op de reliquien-kas neêrgelegd. De loten (van daar het woord) bestaan in loten of twijgen, waarvan zich ééne onderscheidt door een kruisteeken, en de priester of een knaapje moet, terwijl God wordt aangebeden, eene twijg van het altaar wegnemen. Is het de twijg met het kruis, dan zijn allen onschuldig; is het eene der andere twijgen, dan heeft een der zeven het feit gepleegd. In dit geval maakt ieder dier zeven zijn lot gereed, en hij, wiens lot het laatst wordt opgenomen, is de schuldige. Doet zich het eerste geval voor, dat zij allen onschuldig worden bevonden, dan mag de vervolger van den moord wel weder zeven personen aanklagen; maar dezen hebben zich maar alleen met een eed te zuiveren, om vrij te zijn.

Het bovenstaande is een getrouw verslag van wat de Friesche

wetten aangaande het godsgerigt melden. Deze gegevens zijn zeker niet de minst belangrijke. Immers wetten waarborgen de historische zekerheid van sommige feiten, soms beter dan eenige andere overlevering. Terwijl de sage zich tooit met wonderen en fantasie-beelden, terwijl de kronijk met schier nuchtere onbevangenheid alles opneemt, wat vullen kan — staat, als een gedenkteeken van het verleden, de wet als een krachtige getuige voor de werkelijkheid der zaken daarnaast. De vraag toch, of de wet, dan wel het burgerlijk leven het eerst zou ontstaan zijn, is niet zoo moeijelijk uit te maken, als de welbekende vraag van de prioriteit van de kip of het ei, daar het vast staat, dat de gewoonte des burgerlijken levens de wet heeft daargesteld, gelijk de taal de taalregelkunde. Zoo vertegenwoordigen die wetten dan diep ingewortelde volksgebruiken, en dat zonder eenig opzet. Zij zijn het uitvloeisel, de zeer eenvoudige terugkaatsing van het leven der vaderen, waaruit zij ontsproten; zij zijn in zake van het godsgerigt onze eerste getuigen.

Wat de wet echter niet zegt, is, hoe lang het godsgerigt heeft gegolden, en het is hier, dat wij de geschiedenis te hulp roepen, een berigt inwinnende van den in den aanvang der dertiende eeuw, in Groningerland levenden Emo, die, in zijn kronijk over de zonden der priesters klagende, ook dit tot die zonden rekent, dat zij de zuivering door middel van het gloeijend ijzer nog niet hadden afgeschaft. Tot dus verre was alzoo in Friesland het godsgerigt in zwang, ja, nog veel later is het blijven bestaan. Ook in dezen heeft zich de behoudingszin van het Friesche ras geopenbaard. Immers wordt nog in 1424 in een Loppersummer-sendbrief het in praktijk brengen van godsgerigten verboden, met deze woorden: „Item de untschuldinge myt enen gloeijenden ijsere of hieten water ende sal nyet wezen naar inholt des geesteliken rechtes."

Wat uit de aangehaalde wetten en geschiedkundige getuigenissen voor Friesland blijkt gegolden te hebben, zal evenmin bij de Hollandsche en overige regtbanken der oude tijden vreemd zijn geweest. De geest dier eeuwen bragt zulke proeven eigenaardig mede. Ook ontbreekt het ons niet aan eenige nadere aanwijzing, en een paar verhalen, in de overlevering bewaard, gunnen ons ook in andere gewesten een blik te slaan.

Het eene, uit overoude tijden afkomstig, verplaatst ons in Gelderland. Werenfried, de Engelsche zendeling, was te Westervoort bij Arnhem overleden, na een leven, dat de vreugde van Willebrord had uitgemaakt. De gansche Betuwe komt uit, om te klagen over zijn dood, en de bewoners van het dorp Elst, waar de beweende gestorvene veel heeft vertoefd, mengen zich onder de klagenden. Naauwelijks echter wordt er van begrafenis gesproken, of daar komt verschil. Was de klaagtoon eenstemmig geweest, niet alzoo de wil der Westervoorders met die der bewoners van Elst. De eersten meenden, dat daar, waar Werenfried den geest gelaten had, ook het ligchaam moest blijven; maar de bewoners van Elst komen heftig op tegen die stelling der Westervoortsche broeders, en zeggen met althans niet minder logica: „ons was hij een herder, ons zal hij ook een voortdurende voorspraak bij God zijn." Een priester zal het geschil door een godsoordeel uitmaken, en nu grepen er, analoog met het verhaal in 1 Samuel VI, een paar voorvallen plaats, welke der vermelding niet onwaardig zijn. Het lijk van Werenfried werd naar een vaartuig gedragen, en dit vaartuig met dien kostbaren last vrij gelaten in den stroom. Naar onze nuchtere natuurbeschouwing zouden wij meenen, dat het schip met den stroom zou meêgaan. Niet alzoo de schare te Westervoort. Zij zien juist met gespannen aandacht uit, in welke rigting het vaartuig zich bewegen zal.

Als het de rivier oversteekt, zoo spreekt men, dan heeft het zelf beslist, dan wil het naar Elst. Eigenlijk was deze niet de weg naar Elst, daar het schip dan den stroom opwaarts had moeten gaan, in plaats van dien over te steken; maar dit doet niet ter zake. Men kon de bepaling zoo maken als men wilde. Dat het schip naar die bepaling luisterde, bleek. De steven keerde zich naar de overzij, het godsgerigt had beslist. God had het uitgewezen, of liever, de heilige zelf. Te Elst moest hij zijn. Volgt de tweede proef, in zake van Werenfrieds begrafenis. Bij deze tweede proef werd het gebeurde bij den terugkeer van de ark uit het land der Filistijnen letterlijk herhaald. Het lijk werd uit het schip gedragen en op een nieuwen wagen gelegd. Eveneens werden, naar het voorschrift in Samuel, zogende koeijen daarvoor gespannen, wier kalveren weggesloten waren. Met merkwaardige lijdzaamheid en gezeggelijkheid lieten de dieren alles toe, en toen men gereed was, gingen zij regt op Elst af, waar zij zonder eenige schade het lijk hebben gebragt. Evenwel hebben zij den Rijn moeten oversteken. Alzoo hebben deze koeijen, gelijk het schip, door den geest van den heilige gedreven, de groote vraag ten nadeele der Westervoorders uitgemaakt, en het bleek niet noodig te zijn, dat Werenfried het ligchaam juist daar liet, waar hij den geest gelaten had.

De vraag kan niet uitblijven, of dit als een godsgerigt kan gelden. Ook aangenomen dat dit voorval alzoo heeft plaats gehad, blijft het onzeker, of het niet meer de kracht van den heilige is, dan die van God, welke hier wordt gezegd, zulke wonderen te doen. Men heeft blijkbaar, naar de bedoeling van den verhaler, den heilige zelve laten kiezen, en dit is te waarschijnlijker, daar aan de ligchamen van heiligen bijzondere krachten werden toegeschreven, welke krachten, met de

daaraan verbonden emolumenten, op dien dag der treurigheid juist wel de aanleiding kunnen geweest zijn tot den geheelen twist.

Eene andere vraag is, of als bewijzen voor het bestaan van godsgerigten verhalen kunnen gelden, die zoo blijkbaar onhistorisch zijn als deze. Evenwel willen wij deze vraag nog uitstellen, totdat onze verhalen voltallig zijn. Het wonderbaarste toch moet nog volgen, een verhaal namelijk uit het onderhoudende boekske van Caesarius van Heisterbach (Dialogus miraculorum), waarin hij ook heeft opgeteekend, wat hem belangrijks of opmerkelijks, in dit soort, van tijdgenooten verhaald werd of ter oore kwam.

In het Sticht van Utrecht woonde een visscher, die langen tijd met zekere vrouw in verboden omgang geleefd had. De buurt kende zijn wangedrag en, vreezende bij het komend sendgerigt aangeklaagd te worden, zeide hij bij zich zelven: „arme drommel, wat nu gedaan? Als gij haar nu eens trouwen moest, of anders, in geval van ontkenning, met het heet ijzer moest loopen!" Door dit dreigend alternatief verontrust, gaat hij naar een priester, naar het oordeel van den verhaler meer uit vreeze dan uit heilbegeerte. De priester, die zijn angst ziet, heeft medelijden met den man en bedenkt een hulpmiddeltje, naar toen nog niet algemeen gangbare casuïstiek, waarnaar hij oordeelt, dat God wel rigten zal. „Als gij," zegt de priester, „u vast voorneemt, om niet meer te zondigen, dan zult gij het ijzer zonder schade kunnen dragen," hetgeen op den gerigtsdag, tot groote verbazing van allen, werkelijk plaats had. Doch wat geschiedt? Eens, niet lang daarna, is hij weder visschende, en wel in het gezigt van het huis der bewuste vrouw. Daar zegt zijn makker, met wien hij zijn bedrijf uitoefent, op eens terugkomende op het merkwaardig wonder: „ik begrijp nog maar

niet, hoe gij dat ijzer zoo goed hebt kunnen dragen," en de ander, vergetende de barmhartigheid Gods en grovelijk pogchende, slaat op het water, zeggende: „zie, zooveel deerde 't mij." Maar op eens, verwonderlijk is de regtvaardigheid Gods, zoodra hij het water aanraakt, werd het als een gloeijend ijzer, en zijne hand, die hij schreeuwend terugtrok, liet de huid in het water achter.

Dit verhaal van den visscher, wien het gloeijend ijzer, wegens zijne schuldbelijdenis, niet brandde, en wien later, toen hij tot het oude kwaad was wedergekeerd, koud water de hand zengde, dit verhaal is zeker niet minder wonderbaar dan de overige verhalen. Wat hebben wij er van te denken? Kunnen zij iets bewijzen voor het bestaan van ordalen, hier te lande? Ik geloof ja. Vooreerst, wat de geloofwaardigheid betreft, de kunst vermag veel en de verbeelding niet minder. Eene zaak als laatstgenoemde kan zich in eenigzins gewijzigden vorm hebben voorgedaan. Maar ook, al lijdt de geloofwaardigheid der verhalen schipbreuk op de onmogelijkheid, toch getuigt de ernst en de eenvoud, waarmede zij worden voorgedragen, hiervoor dat het zeker in de algemeene meening geen onmogelijkheid zou geweest zijn, dat zoo iets plaats had. Verhalen als de genoemde moeten, om zich staande te houden, gegrond zijn in het algemeen volksgeloof, en het blijkt dat dit volksgeloof heeft bestaan. De schrik van den visscher voor het godsgerigt is een trek, die niet onduidelijk getuigenis geeft van het werkelijk bestaan van zulk gerigt.

Bovendien is het zeer natuurlijk, dat ons vaderland niet is vrij gebleven van die zucht naar onmiddellijke goddelijke openbaring, die zich gedurende de middeneeuwen overal zoo sterk deed gevoelen. Zeker althans is het, dat later ook nog bij de heksen-processen zulke proeven zijn genomen. Bij dit

misdrijf van hekserij kwam vooral het wegen als eene proeve voor, daar men meende, dat gebrek aan de vereischte zedelijke hoedanigheid ook aan het stoffelijk gewigt der personen merkbaar was. Van daar dat de van tooverij beschuldigde in het water werd geworpen of, als er geen gelegenheid was deze waterweegkunde in praktijk te brengen, op de schaal gezet werd. Dan moesten zij eerst zonder en vervolgens met bijgevoegde aanklagt gewogen worden. Werd men in dit laatste geval zwaarder, drukte de schuld, dan was men veroordeeld. Bij de waterproef was zekere zwaarte van ligchaam juist een gewenscht verschijnsel. Men meende, dat het water de vooze en ligte ligchamen van degenen, die den heiligen geest niet hadden, niet opnam. Het zinken was dus een bewijs van onschuld. Deze manier van onderzoek was zeer populair, zoo zelfs, dat het volk dikwijls op eigen gezag haar in beoefening bragt. Voor het geregt is spoedig de pijnbank het ordaal komen vervangen.

Meer tot het begrijpelijke afdalende is wat er verhaald wordt van den tweekamp, die, gelijk in Friesland, zoo ook elders niet vreemd was. Over dit kampen of „kempen" heeft van Alkemade, „diep ervaren in 's lands oudheit," een boekdeel geschreven, dat, schoon het onder talrijke aanhalingen zwoegt, deze aanhalingen zeer menigvuldig en bijkans uitsluitend put uit vreemde (Fransche, Italiaansche, Duitsche) wetten en verordeningen. 't Is daarom, dat wij dat boek naauwelijks voor ons doel kunnen gebruiken, en te zijner plaatse er dat gebruik van maken zullen, waartoe het gelegenheid geeft. Voor het oogenblik geeft van den Bergns „Oude wijze van Strafvordering" meer, waaruit blijkt, dat ook in Zeeland en Zuid-Holland het kampen niet vreemd was. 't Zijn twee keuren op het „kempen", waarop wij door hem gewezen worden. De eene,

van 1303, schrijft den baljuw eener plaats voor, om een beschuldigde „enen dach van recht te seggen, in wat ambocht dat die misdaed gedaen is, ende daer sullen hem de baljuw of aanspreken (opvorderen) tot enen kemp met clippel en schilde." Eene andere keur van Floris den Voogd, voor Zeeland, schrijft de conditiën voor, waarop iemand zich voor overwonnen moet verklaren, verbiedt aan anderen om tusschenbeiden te komen, en wil dat men na den eed zonder dralen de wet zal doen. Van de algemeenheid dier gewoonte en de menigvuldige toepassing, die er van gemaakt werd, kunnen ons overtuigen de vele handvesten van steden en plaatsen tegen het kampen. Reeds Floris V gaf zulk eene vrijheid tot het afschaffen der godsgerigten aan de stad Haarlem, en Willem de tweede bragt veel tot de afschaffing dier gebruiken toe. Melis Stoke reeds weet er van, die, bij gelegenheid dat hij in zijn Rym-kronyk een twist behandelt tusschen den baljuw van Delft en de regering van Dordrecht, aldus het voorregt der stad Delft bezingt:

„Ja," sprac hi, „ik wil vechten
„Enen camp, jegen wien dat es."
Een scepen van Delf sprac: „Sij 't gewes,
„Hier ne vecht gij 's ghenen camp,
„Dat waer ons te swaer een scamp,
„Soude al onser poerten recht
„Staen aen eens mans gevecht?"

Dergelijke handvesten, zoo als dit, waarop hier wordt gezinspeeld, werden in de 13de en 14de eeuw alom uitgegeven aan de Noord-Hollandsche steden en aan de meeste andere steden van het vaderland.

Dat zulke keuren noodig waren bewijst reeds genoeg, en

het lijdt geen twijfel, of de Nederlandsche gewesten hebben allen menigen kampstrijd opgeleverd. Ware 't noodig hiervoor nog iets bij te brengen, dan zouden de in vele steden (Delft, Rotterdam, den Haag) nog aanwezige kampvelden, „cryten" of „crijthoeven" reeds genoeg uitwijzen.

Zooals alle gewoonten en gebruiken, die tot het verleden behooren, is ook het godsgerigt langzamerhand verdwenen. De tijdgeest, die voortgaat zonder omzien, heeft ook deze gebruiken vaarwel gezegd en is ze voorbijgesneld. Het allerlangst heeft de waterproef stand gehouden; en wel bewijst de voortduur van deze proef, met hoeveel vasthoudendheid eene reeks van geslachten oude overleveringen bewaart, hoe diep deze indringen in het volksleven. Van de regtbank verbannen, nam het bijgeloof de wijk naar de afgelegene dorpen der heide, en nog in 1828 is te Delden eene oude vrouw, die van hekserij verdacht werd, te water gelaten, in het aanschouwen eener gespannen menigte. Hiermede moge de rij der godsgerigten gesloten zijn en het bijgeloof voor goed plaats gemaakt hebben voor de overtuiging, dat de Godheid zich openbaart naar zijn wil en zich niet laat uithooren.

Reeds is opgemerkt, dat de ordalen, overgegaan in de handen der kerk, met vele priesterlijke handelingen vergezeld gingen en met al de uiterlijkheden der godsdienst. Te dezer plaatse zal het niet ongepast zijn hiervan iets meer te zeggen, vooral daar de kerkelijke zijde van dit gerigt niet de minst belangrijke is.

Behalve in het geval van de heet-waterproef, die in Friesland buiten den kerkmuur plaats had, wordt het godsgerigt altijd juist in de kerk gewijd of gehouden. De kerk was dan

ook de plaats, waar het te huis behoorde, en waar de proeven gewijd dienden te worden. Mis en communie vergezelden het godsgerigt bijna altijd. Iets meer dan deze algemeenheden weten wij door Martene, die vele oude formulieren van kerkgebruiken uitgaf, waaronder ook stukken betrekkelijk onze proeven voorkomen.

Iemand, onder verdenking liggende van moord, zal b. v. de koud-waterproef ondergaan. De zoogenaamde „advocati" bewaren zijne kinderen, met wie hij zich niet onledig mag houden. Veertig dagen toch moet hij met vasten en boeten doorbrengen. Na afloop van deze vasten moet hij zich rein aan de regters vertoonen. Daartoe is hij verpligt zich van het hoofd tot de voeten te wasschen, opdat er noch in een plooi van het vel, noch in de holte eener spier eenig duivelsch kunstmiddeltje overig blijve. Is hij dan alzoo rein in de kerk gekomen, op het bepaalde uur, dan kleedt zich de priester in zijn ordegewaad, om de mis te lezen en de litaniën te zingen, wat hij dan ook het allereerst doet. Nu volgt de lezing van eenige bijbelplaatsen, enz., dan een kort gebed: „Verhoor, o God! het smeeken van uwe biddende dienaars, opdat wij, aangaande de hoedanigheid van wier verdienste gewantrouwd wordt, geen oordeel, maar genade mogen verkrijgen." Daarna wendt zich de priester tot den beschuldigde en bezweert hem bij den heiligen geest, de ondeelbare drie-eenheid, het gerigt Gods, de heilige profeten en eene gansche reeks van heiligheden, dat hij zich niet zal vermeten in die kerk de mis te hooren, of de evangeliën te kussen, of aan het avondmaal deel te nemen, wanneer hij bij zich zelven niet zeker is van zijne zaak. Hetzelfde wordt hem ook bezworen, wanneer hij het gerigt door een ander in zijne plaats laat ondergaan, hetgeen dus niet alleen bij den tweestrijd, maar ook bij deze proeven

onder sommige omstandigheden mogt plaats hebben. Daarna begint de priester een antiphoon, en bidt dan weder: „Almagtige en eeuwige God, die den hoovaardige wederstaat en den nederige uwe genade schenkt; wij bidden, dat wij niet trotschelijk uwe verontwaardiging opwekken mogen, maar onderworpen de gaven uwer goedertierenheid aannemen." De beklaagden kussen hierop het evangelie en offeren.

Volgt een „prefatie" of inleidend woord voor de communie: „Red ons uit den muil des leeuws, die rondgaat, zoekende wien hij verslinden mag; maar gij, o Leeuw van Juda! verdelg de tegen U opstaande boosheid, en heilig onze harten." Voorts nog: „Geef, bidden wij, o almagtige en eeuwige God, dat wij, altijd redelijke dingen bedenkende, met woord en daad uwe geboden volbrengen." Als dan de lieden ter communie naderen, bezweert de priester hen nog eens: „Ik bezweer u allen, die hier zamen gekomen zijt, bij den Vader, Zoon en Heiligen Geest, dat gij u niet onderneemt te communiceren en te naderen tot het altaar, indien gij in die zaak, naar welke wij u ondervragen, betrokken zijt, of zamengestemd hebt, of er iets kwaads aan verdiend hebt." Vervolgens bedient de priester het avondmaal, zeggende: „het bloed en het ligchaam van onzen Heer en Zaligmaker Jezus Christus zij u heden tot eene proeve," en laat hen wijwater drinken, met de woorden: „ontvang een teug wijwater en worde 't u heden tot een proef!" Eindelijk, als het kruis gekust is met het evangelie, dalen zij naar het water. De priester besproeit hen, terwijl hij eene litanie zingt; het water, waarin de proef zal plaats hebben, ondergaat mede eene wijdingsplegtigheid, en de wierook wordt boven het water aangestoken.

Dit water nu moet van een bepaald gehalte zijn. Vlietend, modderig, troebel mag het niet zijn; het moet helder en aan-

genaam wezen. Als zij nu tot het water gekomen zijn, moeten zij oogen en handen ten hemel heffen, en zeggen: „Heer Jezus Christus! geef ons zulk een teeken, waaraan allen erkennen mogen, dat gij zijt gezegend van eeuwigheid tot eeuwigheid, amen!" Nu wordt nog het heldere aangename water aangesproken: „Ik bezweer u, water, bij den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest, dat, als deze menschen schuldig zijn, gij hen niet opneemt, maar de Heer hen boven doe drijven. Ik bid, Heere Jezus! dat geene duivelskunstenarij hen bevrijde, maar uwe barmhartigheid; en als zij onschuldig zijn, maak dan dat zij in dit water ingaan en zinken. Bij deze bezweringen werden ook toepasselijke zinspelingen uit de schrift niet vergeten, en het doorgaan door de roode zee, de verlossing der jongelingen uit den vurigen oven, van Daniël uit den kuil der leeuwen, van Petrus' schoonmoeder van de koorts en van Suzanne zelfs uit de handen harer aanklagers, dit alles werd er bij aangehaald. Ook bepaalde het zich wel bij het element, waarin de proef geschiedde, en bij de waterproef werd gewag gemaakt van de schepping, het scheiden der wateren, het wandelen van Jezus op de zee, zijn doop, en het ijzer, dat Elia op het water deed drijven, terwijl bij de vuurproef het vuur werd aangeroepen, als het element waaruit Loth was gered, en dat het zigtbaar teeken van den heiligen geest had uitgemaakt.

Na deze en dergelijke formulieren, gebeden en aanroepingen werd eindelijk de proef aangewend en de beklaagde in het water geworpen, de heksen met kruiselings over elkander vastgebonden handen en voeten.

De vuurproef ging op dergelijke wijze. Bij het loopen met gloeijend ijzer in de hand werd in de parochiekerk eerst eene streep gezet, en werden, naar de maat der voeten van den pa-

tient, negen voeten afgemeten. Dit was de baan, die hij moest afloopen. Op het eerste teeken plaatst hij den regtervoet op de streep, op het tweede teeken begint hij den loop, op het derde werpt hij het ijzer weg. De priester kon dus de zaak vrij wat bespoedigen of vertragen. Teruggekomen, moest hij de hand laten omzwachtelen en verzegelen. Eindelijk werd de hand, na drie dagen, geschouwd.

Met niet minder plegtigheid dan de water- en de vuurproef ging de kampstrijd vergezeld. 't Spreekt van zelf, dat hier niet van de zoogenaamde kampwetten sprake wezen kan. Daarom maar het meest noodige. Voor het kampen werd vooreerst „'s graven oorlof" verzocht. Wie het zonder dit oorlof deed, verbeurde den graaf een pond. De strijd stond geheel onder grafelijk opzigt, en hij, die een *kempe* of *kampioen noost*, d. i. schendt, schaadt, hem iets doet, *nadat hij in 't crijt comen es, hi salt beteren in 's graven genaden*. Als dan de partij met 's graven oorlof ten kamp was aangesproken door den baljuw, en het crijt was afgebakend, werd eerst aan ieder den eed afgenomen, dat hij een geregte zaak voorstond. Het boek der evangeliën en het misboek werd in het kamp gebragt, en de eischer nam den verweerder bij de linkerhand en legde die op de heilige boeken. Hij deed daarop eene ridderlijke verklaring, als deze: „gij, dien ik de hand houde, bij God den Schepper en zijne heiligen, ik heb u beroepen op eene goede zaak en een regtvaardig geschil, dat ik tegen u hebbe, en dat gij gedaen hebt zulke zaak." (Volgt de aanklagt) „en ik heb noch brieven, noch gesteenten, noch kruiderijen of diergelijke hulpmiddelen bij of over mij, door welke ik heb of verkrijgen kan eenige hulpe tegen u, dan de hulpe van God, St. Joris, van mijne wapenen en mijn goed regt." De verweerder antwoordde dan in dier voege: „Bij God en zijne heiligen, ik

heb eene goede zaak tegen u, en gij hebt mij beroepen kwalijk en valschelijk, en gij hebt eene onregtvaardige zaak tegen mij. Ik heb brieven, gesteenten, noch kruiden of andere hulpmiddelen, waarbij ik overwinnen mag, dan bij de hulpe van God, St. Joris, mijne wapenen en mijn goed regt, dat ik staande houden zal tegen u." Na deze wederzijdsche uitdaging werd het avondmaal gebruikt en werden door bekenden en vrienden aalmoezen gegeven en gebeden gedaan. Als ter dood gaande hoorden zij eindelijk zielmis, na gebruikelijke biecht, en als „de sokere (de zoeker, de aanlegger) hevet gedaen sijnen eedt voren, so sal hi sonder wedertale gaen in 't crijt met sijnen kempe, omme die wet te doene," waartoe de graaf het teeken gaf, met de woorden: dat „elk zijn best te doen had, en so wanneer twee kempen sullen vechten, die verwonnen sal heeten, hi sal vallen op of men salem worpen op die aerde of jaghen over die lijne utem crite," zoodat een kleinigheid reeds de overwinning besliste.

Uït dit een en ander moge blijken, dat ook de kamp eene soort van godsgerigt was, althans godsdienstig werd gewijd, en behoorde tot die oordeelen, die, onder het oog der godheid gesteld, door al de uiterlijke teekenen moesten vergezeld zijn, die eene godsdienstige handeling van de zijde der kerk verwachtte. Toch was de kerk in hare hooge geestelijkheid geen vriendin van deze gerigten. Ontstaan door den drang der omstandigheden, meer toegelaten en gedoogd dan ingesteld, werden zij al spoedig verboden. De moederkerk van Rome, de groote en in vele opzigten zoo goede opvoedster van de menschheid, in hare middeneeuwsche ontwikkeling, de moederkerk van Rome, vertegenwoordigd door de hooge geestelijkheid aan gene zijde der Alpen, in het land der oude be-

schaving, met de monumenten eener betere wetgeving om zich, had meer humaniteit in zich dan men soms erkennen wil, en moest van zelf, naar hare roeping, tegen zulke misdrijven hare stem verheffen. Schoon zeker niet ontkennende, dat het godsgerigt, het wonder ten gunste der vromen en onschuldigen, in beginsel eene zeer houdbare en mogelijke zaak was, heeft zij toch zich met kracht tegen het ordaal verzet; zij heeft de schoonste wederlegging geleverd, die op haar standpunt er tegen gemaakt kon worden, toen zij het noemde „een verzoeken van God." Zeker heeft de geschiedenis der verzoeking in de woestijn haar daarbij voor oogen gestaan, en die eisch: „indien gij Gods zoon zijt, werp u zelven nederwaarts, want er is geschreven dat hij zijne engelen van u bevelen zal, en dat zij u op de handen zullen nemen, opdat gij niet te eeniger tijd uw voet aan een steen aanstoot," — wat is die anders dan de eisch van een godsgerigt: „indien gij onschuldig zijt, waag u zelven aan eene gevaarlijke wisselvallige proef, en het zal u niet schaden." Hier was de kerk volkomen in haar regt.

De afkeuring door paus Gregorius over het ordaal uitgesproken in een brief aan Brunehilde, is eene onzekere zaak, en of Eugenius II het ordaal heeft genoemd eene goddelijke instelling wordt betwijfeld. Andere berigten, bij den kritischen van Espen, zijn beter gewaarborgd. Stephanus V wilde alleen van een getuigen-verhoor weten of van bekentenis, want de verborgene en onbekende dingen moeten Hem worden overgelaten, die alleen het hart der menschenkinderen kent. Alexander III betuigt, dat de kerk die proeven niet goedkeurt, en Innocentius III noemt de priesters onwaardig, die zich tot zulke dingen verleenen. Honorius III eindelijk is de man, die het godsgerigt een verzoeken noemt van God, zoodat de Loppersummer-sendbrief van 1424 wel in zijn regt is, als hij

zegt: „item de ontschuldinge myt enen gloijenden ijsere of hieten water ende sal nijt wesen nae inhalt des geesteliken rechtes."

Ook onder ons heeft het niet ontbroken aan eene geestelijke stem, die zich tegen het godsgerigt verhief. „Wij Gwhye," zoo luidt het in een brief van bisschop Guy van Avennes, „wij Gwhye, bij der genaden Gods biscop tot Utregt, doen condt aen allen dengenen, die desen brief sellen sien of hoeren lesen: also, dat wij niet en houden voer recht of woente van onser stad of van den lande van Utregt dien camp, dien Gherard Lakeman en Neysser Heynric de Engelsch aengegaen hebben, maar als voer een wilcoer, behouden hoere vrijheid en hoer stadregt," hetwelk misschien meer een policie-maatregel is dan eene daad van geestelijk gezag. Fel vooral was de kerk gebeten op het loten. Had Karel de Groote reeds in een zijner capitulariën dit echt Germaansche kwaad aangetast en zoeken uit te roeijen, de eene synode na de andere volgt hem in dat verbod. Dreigende excommunicatiën werden er geslingerd naar het hoofd dergenen, die zich met het loten ophielden. Als een schandelijk heidensch bijgeloovig misdrijf gebrandmerkt, moest het steeds de ernstigste aanvallen verduren. Dat ook hier te lande die stemmen noodig hadden te klinken, lijdt geen twijfel. Wel vinden wij van het lottrekken geen voorbeeld, dan dat van het Friesche godsgerigt met de geteekende twijgen, wel zwijgt verder de geschiedenis omtrent dit kwaad, maar misschien is juist dat zwijgen der geschiedenis een gevolg van de algemeenheid, waarmede het werd gedreven. Alledaagsche zaken, als zoodanig reeds zaken van minder gewigt, komt men altijd het minste te weten. Hoe het zij, van de wijze, waarop het loten plaats had, wordt te weinig gemeld, dan dat het noodig is er uitvoerig over te spreken. Blijkens

een Utrechtsch kerkbesluit moet men in onze kerk op of bij de altaren hebben geloot, misschien met het evangelieboek; maar meer is er niet van bekend. Bovendien behoort het, gelijk uit de vele synodale besluiten tegen het loten blijkt, tot dat gebied van diabolische kunstenarijen, van belezen en waarzeggen, van betooveren en van magie, hetwelk moeijelijk betreden kan worden, zonder dat, waaraan dit opstel gebonden is, te verlaten.

Het laatste protest misschien, dat in ons vaderland werd ingediend tegen het godsgerigt, behoort tot een tijd, waarin blijkbaar de prestige van dit gerigt was geweken, en de illusie grootendeels gebroken. Het hof van Holland had lang de waterproef in zwang gehouden; maar eindelijk begon het in het aanwenden daarvan te aarzelen. Althans het scheen daarover niet regt op zijn gemak, toen het in de maand Januarij van het jaar 1594 over deze zaak het oordeel ging vragen van de (zie hier reeds den val van het ordaal) professoren der medische faculteit te Leiden. Hiermede was het oordeel reeds uitgesproken. In protestantsche handen vervallen, en der wetenschap prijs gegeven, van zijn geestelijk karakter beroofd en aan geneeskundig onderzoek onderworpen, had het door den twijfel alleen, door dien nuchteren inval van het hof van Holland, datgene verloren, wat het alleen staande kon houden — het bijgeloof. Opmerkelijk is het, dat het hof van Holland nog zulk een vraag in allen ernst deed, en dat de faculteit nog in ernst een antwoord zond, alsof geen van beiden begreep dat, zoodra men de zaak ging ontleden en niet meer aan de gratie van God, maar aan den aard der kuur den uitslag toeschreef, het karakter van godsgerigt verloren ging en het onderzoek ijdel was. Maar neen! de fantasie was geknakt, terwijl nog de eerbied voor eene oude gewoonte bestond, en niette-

genstaande men, door de zaak in hare physische werking te onderzoeken, toonde het standpunt van het godsgerigt te boven te zijn, was men toch aan de traditie verschuldigd, dat onderzoek in te stellen.

De hoogleeraren behandelden de zaak zeer omslagtig, en gewagen o. a. van het trekken der magneetsteenen, van de vrees der leeuwen voor hanen, van den invloed van bokkenbloed op harde diamantsteen, en van andere wonderen, die evenwel, zeggen zij, zeer goed zijn te verklaren. Als een dergelijk verschijnsel nu beschouwt de faculteit ook den weêrzin van het water, om een toovenaar of heks in zich op te nemen, hetwelk wel een wonder schijnt, maar toch ook, zoo het plaats heeft, eene natuurlijke oorzaak moet hebben. De faculteit dus beschouwde de oude meening, dat toovenaars en heksen drijven, als eene gansch niet onredelijke meening, en als wilde zij mallen met het achtbare hof van Holland, hetwelk zulk een fantasie-gerigt als het ordaal wilde toetsen aan de natuurwetenschap, merkt zij op, dat heksen gevonden worden onder de melancholieke gestellen, dat menschen van zoodanig gestel veelal diklijvig zijn, met wijden buik en wijde longen en darmen, en eindelijk, dat deze menschen het gemakkelijkst drijven. Het waren zeker de heksen van Shakespeare niet, die hier der faculteit voor oogen stonden, maar goedaardige dikbuikige Hollandsche heksen. Liet alzoo het verschijnsel, dat toovenaars drijven bleven, zich uit hun voos ligchaamsgestel wel verklaren, toch achtten de geleerden het bezwaarlijk, om uit de *driftigheid* (het drijven) van zulke beschuldigden, tot hunne schuld te besluiten. Een voorzigtige raad! maar toch, waar de verklaring van een godsgerigt werd gezocht, was het reeds gevallen.

De geest, die uit de vraag van het hof van Holland en het antwoord van de faculteit spreekt, is die van het nieuwere be-

wustzijn, dat sinds eeuwen het ordale veroordeeld had. Die geest was nog in de middeneeuwen niet doorgebroken. De hooge geestelijkheid mogt het ordaal verbieden — verboden of niet, het bleef geloof vinden. Zelven stonden de geestelijken, die het verboden, op het standpunt van degenen, wie het verbod moest gelden. Noemden zij het een „verzoeken van God", deze grond voor het verbod toont juist, dat zij de zaak zelve in hare mogelijkheid niet aantastten. Het beginsel kwamen zij niet te boven. Vandaar dat hun „veto", hun verbod, niet baatte. Het heerschende beginsel was dat van onverdeeld wondergeloof; het leefde in het hart van hoogere en lagere geestelijkheid, in het hart van het volk, en de kwaal, waaraan de menschheid leed, was niet weg te nemen, waar de geest des tijds de eene partij belette een radicaal geneesmiddel te geven, en de andere partij belette om radicaal genezen te worden. Ook had een man die, zijn tijd vooruit, het godsgerigt bestreden had, op grond van wijsgeerige bespiegeling, zeker weinig gehoor gevonden. Dergelijke volkssympathiën zijn door geen verbod of betoog, maar door den tijd alleen weg te nemen, en sterven of slijten weg zonder dat men weet hoe.

In de middeneeuwen was dat stervensuur nog niet geslagen. Het ordaal leefde, de maatschappij dier dagen was er in opgegroeid, en de middeneeuwsche devotie vond er behagen in, op deze wijze God tot getuige te maken van der menschen schuld of onschuld. Evenwel kan de vraag niet uitblijven: hoe het godsgerigt zich zoo staande kon houden, zonder dat het onvoldoende er van en zijne groote feilbaarheid uit een of ander feit openbaar werd. Zal er nooit iemand door het godsgerigt veroordeeld zijn, wiens onschuld later bleek? Zal er omgekeerd niemand aan de proef hebben voldaan, wiens schuld in later tijd uitkwam? Zal zulk een gebrekkige en

dwaze regtshandel zich nooit hebben verraden? Reeds is opgemerkt, dat de eisch bij meerdere proeven niet duidelijk was. Zoo werd er b. v. bij de zoogenaamde heete proeven niet geëischt, dat de proeve geen schade aanrigtte, maar dat de wond genas. Het oordeel over het al of niet voldoen aan de proef kon verschillen. Bestond er geene bepaalde aanwijzing en moesten de stemmen beslissen, dan was de proef onderworpen aan de censuur van de meerderheid, en dat die veelal goed zag, is zeer waarschijnlijk. Daarenboven leert het voorbeeld van den Stichtschen visscher, dat in het oordeel van het publiek ook het wel volbrengen der proef kon plaats hebben bij werkelijke schuld, wanneer er andere redenen tot vrijspraak bij intraden. Daar bleef dus altijd, in geval het gerigt eene onjuiste uitspraak deed, eene achterdeur open; maar ook, al had het godsoordeel een meer beslist en bepaald karakter gedragen, ook al had men het alles geheel overgegeven aan de Godheid, toch zou bij den middeneeuwschen geest het ordaal zich staande gehouden hebben. Groote en algemeene dwalingen hebben eeuwen noodig om opgeheven te worden. Iedere tijd heeft een zeker aantal vastgestelde begrippen, waaraan ieder gelooft, en gelooft, zonder aan eene andere mogelijkheid te denken, ook zonder er eenig bewijs voor te hebben. Waar bewijs noodig is, is de twijfel reeds daar. Die waarheden van eenige periode der menschelijke ontwikkeling gronden zich alleen op het geloof van het algemeen, en dat geloof is zoo vast, dat het zich aan inconsequentiën niet stoort, noch de tegenspraken gevoelt. Niet dan langzamerhand, door den geest van den nieuwen tijd overvleugeld, valt het godsgerigt ineen.

De eerste knak zal er aan toegebragt zijn door de priesters zelven. Hoe meer de mensch de eene of andere geheimzinnige plegtigheid, het een of ander mirakel bijwoont, van nabij be-

ziet of, wat de priester deed, het uitlokt, hoe meer vertrouwd hij er mede wordt. Daardoor krijgt hij een zekere gemeenzaamheid met zulk eene zaak en wordt zij hem zoo eigen, dat de eerbied en het ontzag langzamerhand door het gebruik gaat slijten. Zoo gaat het met menig heilig mysterie. Dat dus de priester, eigen en gemeenzaam met de zaak geworden, haar meer en meer als zijne zaak begon te beschouwen, zich er in mengde, zelf handelend persoon werd, onwillekeurig zijne beschikkingen begon te maken en het godsgerigt aan zich onderwierp, is geen wonder. Ook heeft dit werkelijk plaats gehad.

't Is bekend, dat er middelen bestaan, om de werking van groote hette te keeren, zoodat een zekere Boutigny d'Evreux proeven heeft genomen, waarbij zelfs heet ijzer in de hand kon worden gedragen. Dat die kunst niet geheel en al vreemd was aan de middeneeuwen, blijkt uit hetgeen verhaald wordt van Frotula, een Salerniër, die een recept had, dat tegen elke heetwater- of vuurproef baatte. Ook aan Albert den groote wordt eene dergelijke kunstbereiding toegeschreven.

Wanneer nu in aanmerking wordt genomen, onder hoe vele ceremoniën en plegtigheden de proeven werden genomen, hoeveel gelegenheid er bestond om, onder den vorm van wijwater b. v. of eene dergelijke zaak, iemand zoodanig recept toe te dienen, en hoezeer de priester daardoor zijn invloed kon doen gelden, dan zal het niet roekeloos zijn, aan te nemen, dat door de hand der geestelijkheid veel onregt geweerd en aan het gebrekkige van het godsgerigt in vele opzigten te gemoet gekomen is.

Moest het godsgerigt, daardoor opgehouden, in de oogen des volks zijn aanzien bewaren, daar 't het onregt bleek te straffen, ondertusschen had het in zulke priesters gevaarlijke vijanden gekregen. Al spreken zij niet van hunne middelen, om ge-

wigtige redenen, toch kan het niet anders, of die zelfde geest moest zich gaan voortplanten en vermenigvuldigen. Het is gevallen, het godsgerigt, zooals zoo vele zaken van oude dagen, die eerst gevierd zijn door allen, daarna door de algemeene meening een eind voortgedragen zijn geworden, zonder dat haar regt van bestaan door de meer ontwikkelden meer werd erkend, en die eindelijk, waar de geest des tijds te magtig werd, niettegenstaande alle pogingen van belanghebbenden in haar behoud, verzonken zijn in dien afgrond van het verleden, waaruit zij thans niet dan als curiositeiten worden opgehaald.

J°. DE V.

BLADVULLING.

Even als de deugd niet kan bestaan met de ondeugd, kan de vroomheid niet verkregen worden door luidruchtigheid en het deelnemen aan gastmalen, maar door rouwe en afzondering. De volmaakte deugd wordt niet plotseling verkregen, maar allengs onder tranen en smart, met een vast voornemen om altijd beter te worden.

Een verstandig man denkt vóór dat hij spreekt, en haakt nooit zonder reden naar nieuwigheden; onbekende dingen verhaalt hij niet ligt en twijfelachtige bevestigt hij niet aanstonds.

Wees, zooveel gij vermoogt, allen tot een goed voorbeeld, opdat in u de naam en het leven van Jezus Christus verheerlijkt worde. Laat niemand tot u komen, zonder dat hij opgebouwd en verheugd van u ga!

THOMAS à KEMPIS.

EEN GEDENKSTUK

UIT HET VROEGSTE TIJDPERK ONZER CHRISTELIJKE VOLKSBESCHAVING.

De groote broederschap der dooden boezemt den levenden eene zeldzame belangstelling in, en wie zal er zich over verwonderen? Zijn de afgestorvenen niet onze voorgangers naar „het ander land", waar allen heentrekken en vanwaar niemand wederkeert? Te midden van de bemoeijingen, de vreugde en smarten des levens dringt zich gedurig de gedachte aan 's levens einde bij ons op, en in de ontelbaren, die reeds „tot de vaderen verzameld werden", aanschouwt onze geest eene breede schaar, waarin ook wij zelve weldra onze plaats zullen innemen. Hoe zouden wij dan koud voor hen kunnen zijn?... Neen, wij gevoelen veel voor hen, veel zelfs voor het weinige, dat voormaals het hunne was en nog binnen het bereik onzer zinnen is gebleven: een handvol stof en beenderen, eene lijkurne, eene kist van hout of steen, een graf, waarin een broeder of zuster van ons groot geslacht zijne laatste „legerstad" vond. 1) Waar de doodgraver zijne spade roert en het verblijf der ontslapenen openlegt, plaatsen wij ons stilzwijgend

1) Legherstat = coemeterium, slaapstede, zoo noemden onze voorvaderen hunne graven en kerkhoven.

aan zijne zijde, en wij staren met gespannen aandacht in den donkeren kuil, al is het ons volkomen bekend, wat zijn arbeid aan het licht pleegt te brengen.

In de maanden Julij en Augustus dezes jaars 1863 werd te Delft eene „Tentoonstelling van voor Nederland belangrijke oudheden" gehouden. Meer dan vierduizend voorwerpen zag men daar in goede orde bijeengesteld, zoodat zij gezamenlijk een spiegel van het bestaan onzer voorgeslachten in alle tijdperken hunner geschiedenis mogten heeten. Honderd levensvormen van de vele generatiën, die gedurende meer dan achttien eeuwen op onzen bodem bloeiden en verbloeiden, waren er vertegenwoordigd in tal van kleederen, wapenen, meubelen, kunstwerken enz. Bij die vele monumenten des levens onzer voorvaderen kwamen, gelijk men verwachten mogt, ook gedenkstukken van hun sterven en hunne dooden voor: urnen, kruiken en schalen uit het zoogenaamde romeinsche tijdvak, leemen potten met doodsbeenderen, uit onze germaansche grafheuvelen opgedolven, schilderijen en opschriften, gedurende de middeneeuwen in onze kerken ter eere van geliefde afgestorvenen aangebragt. Onder die alle was één voorwerp, dat meer dan de overige onze opmerkzaamheid trok, niet omdat het door kostbaarheid van stof of door schoonheid van bewerking eenigermate uitmuntte, wat geenszins het geval was, maar omdat het ons zeer zeldzaam, ja éénig in zijne soort scheen te zijn, en vooral omdat het ons het eerste tijdvak onzer christelijke volksbeschaving voor den geest riep, waarvan de overblijfselen tot smart der geschiedvorschers maar al te weinige zijn. Wij bedoelen het voorwerp, dat in den Catalogus der Tentoonstelling, onder N°. 2433, „eene houten doodkist in den vorm eener kano"

wordt genoemd en op nevensgaande steendrukplaat getrouw is afgebeeld. 1)

In het jaar 1831 werd te Kamerik boven Woerden de voormaals aan St. Hyppolitus gewijde kerk afgebroken. Het gebouw, eene vrij ruime kruiskerk met een zwaren vierkanten toren, dien men liet staan, was door ouderdom voor de Hervormde gemeente volstrekt onbruikbaar geworden. Toen de muren gesloopt en het puin verwijderd waren, werden de oude fundamenten uitgegraven, om plaats te maken voor nieuwe. Die oude fundamenten lagen in een perk of heuvel, die zich anderhalf el boven den beganen grond verhief. Daar de nieuwe muren op heiwerk zouden gemetseld worden, en de heipalen en fundeerplaten, ten einde bederf te voorkomen, beneden het zomerpeil moesten gebragt worden, zoo had men ongeveer drie ellen diep onder de oppervlakte van den heuvel te graven. Toen de arbeiders met hunne spaden in den grond, die binnen den ouden kerkmuur, aan de zijde van het koor, lag, tot op twee en een half el waren doorgedrongen, ontdekten zij de reeds vermelde doodkist, een ruw uitgeholden eikenboomstam met een deksel, dat zoo zeer vergaan was, dat het bij de eerste aanraking in stukken viel. De kist zelve echter werd door de zorg van den wakkeren bouwmeester 2) in tamelijk goeden staat uitgegraven en tot heden bewaard. Zij heeft eene holte van 1,74 el in de lengte, van 0,56 in de breedte aan het hoofdeinde en van 0,45 aan het voeteneinde, bij eene diepte van 0,10.

1) Onder L. A ziet men de binnenzijde of holte der kist, onder L. B den bodem aan de buitenzijde. De vier strepen op de binnenzijde van den bodem zijn met een snijdend werktuig aangebragt.

2) Den Heer W. van Bemmel, stadsarchitect te Gouda, die ons met de meeste voorkomendheid tot deze mededeelingen in staat stelde.

Aan het hoofdeinde ziet men twee geboorde gaten, waarin voormaals de houten pennen of nagelen besloten waren, die het deksel vasthechtten. Aan het voeteneinde is een gedeelte van de kist, waarin twee diergelijke gaten zullen geweest zijn, afgebroken en verloren gegaan. De inhoud bestond uit een schedel en eenige beenderen, die regelmatig, ofschoon in geschonden staat, op den bodem lagen. Op de plaats van de borst des overledenen vond men een gouden kruis van vijf nederl. duimen lengte, waarop een gouden Christus-beeldje was bevestigd. Dit kostbare crucifix 1) werd door den bouwmeester aan den toenmaligen Heer van Kamerik ter hand gesteld, maar schijnt, tot schade onzer kunstgeschiedenis, sedert verloren te zijn. De ligging van het lijk was de oudtijds gewone: het hoofd naar het westen, de voeten naar het oosten; zoodat de doode met het aangezigt naar de hemelstreek des lichts was gekeerd.

Vraagt men naar de redenen, waarom wij de beschreven doodkist een gedenkstuk noemen van het vroegste tijdvak onzer christelijke volksbeschaving — het tijdvak, waarin de christelijke begrafenis bij onze vaderen de heidensche lijkverbranding 2) verving — dan wijzen wij niet alleen op de uiterst grove bewerking der kist, die ons doet denken aan

---

1) Crucifixen zijn sedert de achtste en negende eeuw, als plaatsvervangers van eenvoudige kruisen, algemeen geworden. Zie *Kalender* voor 1860, bl. 108.

2) Dat de lijkverbranding bij onze heidensche vaderen gewoon was, bewijst de inhoud der talrijke grafheuvelen, die nog heden op onze heiden in Gelderland, Utrecht, Drenthe en elders worden gezien. Zij raakte in onbruik, naarmate het christendom bij het volk meer en meer doordrong. Dat zij in de negende eeuw, en misschien later, nog hier en daar in ons vaderland voorkwam, leeren de munten van Lodewijk den Vrome, die men in eene urne in Drenthe heeft gevonden.

dagen, waarin werklieden, die zelfs ten behoeve van zeer aanzienlijken arbeidden, nog alle kunstvaardigheid misten, maar vooral op haar algemeen karakter. De oudste houten doodkisten, die men tot heden in Engeland, Duitschland en het noorden ontdekt heeft, bestonden „uit eiken-boomstammen, die met de bijl gekloofd waren, op de ruwste wijs uitgehold en met deksels voorzien, die aan de hoofd- en voeteneinden met houten pennen bevestigd waren". 1) En van dien aard moeten ook de houten doodkisten onzer voorvaderen geweest zijn tijdens hunne kerstening en daarna, tot omstreeks den aanvang der elfde eeuw, blijkens een hoogst merkwaardig fragment eener Friesche wet, die nog gedurende de invallen der Noormannen in ons vaderland, in de negende of tiende eeuw, gesteld werd. Eene weduwvrouw — zoo heet het daar — mag in sommige gevallen de vaderlijke nalatenschap van haar kind, voordat het meerderjarig is, verkoopen of verruilen, b. v. als de Noorman het geroofd en verre over zee of bergen heeft gevoerd, of — „wanneer de jaren duur worden, en scherpe koude over het land vaart, en het kind van honger sterven zou, of als het geheel stoknaakt is of huisloos, en dan de duistere nevel en kille winter nadert, als ieder in zijn hof en in zijn huis en in beschermende holen trekt, en het wilde dier den hollen boom zoekt en de luwte der heuvelen, waardoor het zijn leven behouden kan; terwijl dan het onjarig kind schreit en wijst op zijne naakte leden en zijne huisloosheid en zijn vader, die het bewaren moest tegen den honger en tegen den kouden winternevel,

---

1) Met deze woorden beschrijft E. L. Cutts (*A manual for the study of sepulchral slabs of the middle age*, Lond. 1849, p. 10) eenige in Lancashire gevonden doodkisten.

dat die zoo diep en donker, met vier nagelen onder eik en aarde besloten en bedekt is; zoo mag de moeder haars kindes erve verzetten en verkoopen, dat het niet verga door vorst en honger." 1)

Bewijst het bijgebragte op voldoende wijs, naar wij meenen, den hoogen ouderdom dezer doodkist, de plaats, waar zij gevonden werd, is met onze stelling geenszins in tegenspraak, maar schijnt haar zelfs te bevestigen. Het dorp Kamerik ligt in de nabijheid van Woerden, en te Woerden en in de omstreken dier stad werden reeds in den aanvang der achtste eeuw door Bonifacius en anderen christelijke gemeenten gesticht. Te Kamerik ook bezat het kapittel der Domkerk te Utrecht, waarschijnlijk reeds vóór het jaar 900, goederen, 2) en niets belet ons aan te nemen, dat er toen en vroeger eene kerk zal bestaan hebben. Dat in allen gevalle de oorspronkelijke, vermoedelijk houten kerk aldaar een van de oudste in onze landen moet geweest zijn, schijnt men te mogen vaststellen, omdat zij, gelijk die van Oegstgeest, Zeist en andere aloude gemeenten, op een terp of heuvel was opgetrokken. De christenheid der vroege middeneeuwen toch bouwde, even als de oudere, hare heiligdommen gaarne op verhoogden grondslag, opdat zij verwijderd zouden wezen van de profane wereld, die hen omringde, en opdat zij door de geloovigen van heinde en verre met onderscheiding gadegeslagen zouden worden. In ons vaderland moest men dit gebruik van zelf bijhouden, zoolang laag liggende streken niet ingedijkt waren.

Wie de doode geweest is, die voormaals in dezen „eik

1) Men vindt den Frieschen tekst bij de Haan Hettema, *Oude Friesche wetten*, II, bl. 84, en elders.

2) Zie de lijst der goederen van St. Maarten in de Geers *Bijdr. tot de gesch. der prov. Utr.*, bl. 351.

A.

B.

DOODKIST.

E. Spanier, lith. du Roi.

met vier nagelen" rustte, zal wel nimmer ontdekt worden. Maar als wij ons herinneren, dat ook in den sarcofaag, waarin onze Willebrord te Epternach, en in de doodkist, waarin de H. Adelbert te Egmond begraven werd, gouden kruisen werden aangetroffen, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat de doode van Kamerik, bij wiens gebeente men vermeld crucifix vond, mede een geestelijke zal geweest zijn, en welligt een geestelijke van hoogen rang, b. v. een aartsdiaken of aartspriester, wien men zoozeer vereerde, dat men hem in een tijdperk, waarin volgens kanoniek regt bijna niet dan aanzienlijke klerken van goeden naam binnen de kerken begraven werden, eene eereplaats in het huis des gebeds vergunde.

W. Moll.

GERHARD ZERBOLT.

Op den dag van 4 December heeft in onzen Kalender de man, wiens naam boven dit opstel gelezen wordt, zijne plaats, en wel tusschen Xaverius en Rau. Men noeme die plaatsing toevallig — zonder beteekenis is zij niet. Gewaagd zou het zijn, onzen bijna ongekenden broeder Gerhard in allen deele te vergelijken zoo wel met den eerste, die zich onderscheidde door vurig geloof, als met den tweede, die als uitstekend redenaar en moralist een goeden naam heeft, maar aan al datgeen, waardoor zij uitmuntten, bleef hij niet vreemd. De volgende beschrijving van zijn leven en werken moge dit bewijzen; aan haar ga eene korte beschouwing van zijnen tijd vooraf!

Op kerkelijk gebied, — want van politieke gebeurtenissen trekken alleen de zoodanigen onze aandacht, die op kerkelijke toestanden invloed gehad hebben, — vinden wij ter beschouwing vooral deze hoofdpunten: den paus, de wetenschap, den zedelijk-godsdienstigen toestand, de tegenspraak, die zich verhief tegen de heerschende rigting. De hierarchie had in de twaalfde en dertiende eeuw de zege weggedragen, niet alleen de wereldlijke magt overwonnen, maar op alles een beheerschenden invloed uitgeoefend. Met het einde der dertiende eeuw werd dit anders. Was de hierarchie slechts op haar eigen belang bedacht geweest, en had zij de zorg voor kerkelijke

aangelegenheden op den achtergrond geschoven, thans moest zij, ofschoon haar uitwendig bestaan handhavende, gedoogen, dat eene andere magt in hare zaken ingreep, haar herinnerde aan hare taak, en zelve de handen aan het werk sloeg tot herstel der orde in de kerk. De magt van den paus was groot genoeg geweest, om een edel geslacht van keizers, ten bloede toe vervolgd, eindelijk op het schavot te doen ondergaan, om een ander in zijn plaats op den troon te zetten, die de wegstervende vonk van ijver voor de kruistogten voor eene pooze weêr deed ontvlammen.

Maar toen, geene halve eeuw later, een Bonifacius VIII zich in een strijd tusschen de koningen van Engeland en Frankrijk mengen wilde, toonde de laatste, Philips de schoone, hoe weinig hem het pausselijke wapen, de banbul, verschrikte. Met geweld verzette zich de ketter tegen den dwaas (beide namen gaven zij elkander). Gelijk de gelukkige uitslag van den strijd, dien 's pausen voorgangers tegen het keizerrijk streden, voor de hierarchie een tijdvak van bloei opende, zoo begon nu, met het ongelukkig einde van dezen strijd, voor haar eene periode van demoediging. Frankrijks koning dwong den paus den stoel van Petrus, die een groot deel van het aanzien waarin hij stond, aan 't oude, 't eeuwige Rome te danken had, van daar naar Avignon te verplaatsen. De zeventig jaren ongeveer, die hij daar stond, kenmerkten zich door 's pausen geheele afhankelijkheid van Frankrijk. Zochten de opvolgers van Petrus ook in andere landen hunne heerschappij te bewaren, hoe slecht gelukte hun zulks! De vorsten van Duitschland verzekerden de verkiezing van een keizer tegen de magt van den paus. De kerkelijke staat dreigde voor dezen verloren te gaan. Toen de paus, op aanraden der betergezinden, die met leede oogen het verval der kerk aanzagen, naar Rome terugkeerde, was het te

laat om zijn gezag te herkrijgen. Een deel der kardinalen, ontevreden met een nieuw verkozen paus, koos een anderen tegenover hem, en deze keerde weldra naar Avignon terug. Gedurende meer dan dertig jaar stonden nu twee pausen tegenover elkander. De vorsten kozen partij voor den een of den ander, maar natuurlijk naar hun persoonlijk belang. Uitzigt dat de pausen hun strijd onderling beslechten zouden was er niet, en nu nam eene andere magt op zich de orde in de kerk te herstellen. Die poging tot verbetering, zich uitstrekkende tot den ganschen kerkelijken toestand, eene reformatie in capite et membris, ging uit van de universiteit te Parijs en werd, schoon door toedoen van de pausen, zonder gevolg voortgezet op de algemeene conciliën van Pisa, Constanz, Pavia en Bazel.

Ging aldus het pausdom zijn verval te gemoet; eene dergelijke verschijning nemen wij waar bij de wetenschap. Scholastiek en monnikwezen verloren hunne beteekenis en hunnen invloed. De scholastiek scheen in de vorige periode gelooven en weten met elkander verzoend te hebben, zoo schoon als ooit. In dezen tijd verloor men het geloof aan de scholastiek. Door Occam († 1347) werd het nominalisme in aanzien gebragt, d. i. de meening, dat alle denken en weten subjectief is, en men niet weten kan of de werkelijkheid aan de gedachte beantwoordt. Berigtte hij het ook niet tot nadeel der kerkleer, hij maakte daardoor toch een einde aan den waan, dat de scholastiek gelooven en weten verzoenen kon. Hare kunstvaardige dialectiek verwekte geene bewondering meer, nu men erkende dat zij practisch onbruikbaar, slechts een spelen van den geest was. Men wendde zich eerst onverschillig, daarna met verachting van haar af. De mystiek daarentegen vond meer en meer vereering. In haar erkende men nog het eenige middel tot kennis van God. Door den vorm der scholastiek

allengs te laten varen, verwijderde zij zich van deze, maar hield zij daardoor ook op eene eigene school te vormen, werd zij, om 't zoo te noemen, privaat eigendom. In Frankrijk vond zij in Gerson aanknooping aan de schoolwetenschap. In ons vaderland en in Duitschland trok zij zich meer en meer terug van de heerschende theologie, en bereikte zij haar hoogste toppunt van bloei bij mannen als Ruysbroeck, Ekkart, Tauler en Suzo. De aanklagten op conciliën tegen de monniken verheven, de wetten, door pausen tegen hen uitgevaardigd, getuigen van den slechten toestand, waarin zich 't monnikwezen bevond. Pogingen tot reformatie vonden bij monniken en nonnen openlijk verzet. In vele kloosters was 't zoo ver gekomen, dat men 't zamenleven van monniken en nonnen door wetten moest verbieden. De bedelorden behielden hun aanzien, maar namen er niet in toe. Onderlinge verdeeldheid ontbrak ook hier niet, vooral onder de Franciskanen. Hoedanig kon nu de zedelijk-godsdienstige toestand zijn? Het antwoord ligt gereed: deze moest er onder lijden. De kerk was zoo goed als zonder opzigt. Voor hem, die nog religieus geloof aan 't pausdom bezat, deed zich terstond de drukkende vraag voor, wie van beiden pausen is de ware plaatsvervanger van Christus? De schadelijke invloed, dien zulk een pausdom op de gemeente hebben moest, bleef niet uit. De paus gaf 't voorbeeld. De wereldgezindheid van Bonifacius VIII, die het verval der hierarchie berokkende, scheen op zijne opvolgers overgegaan. Met weinige uitzonderingen leidden alle pausen met hun hof in Avignon een zoo ongebonden en verkwistend leven, dat zij altijd nieuwe middelen bedenken moesten om hunne uitgaven te dekken. Rijk waren zij in het uitvinden van nieuwe titels, waaronder zij belastingen heffen en hunne inkomsten vermeerderen konden. Om hun persoonlijk

belang, heerschzucht en hebzucht te bevredigen, schenen zij aan 't hoofd der kerk te staan. Niemand verzuimde meer dan zij het waarachtige heil der kerk. Hun voorbeeld was te verleidelijk, dan dat de hoogere geestelijkheid het niet nagevolgd hebben zou; en kon dan de lagere geestelijkheid terugblijven? Ruwheid, onwetendheid, zedeloosheid — 't laatste veelal een gevolg van het coelibaat — waren haar eigen. 't Heil der gemeente te bevorderen ging haar niet ter harte, 't bijgeloof daarentegen wèl; daaruit trok zij voordeel. Maria- en heiligenfeesten namen in aantal toe. Bij de openbare godsdienst trad de mis meer en meer op den voorgrond. Het poenitentie-wezen werd als eene nieuwe bron van inkomsten beschouwd. Men denke slechts aan den aflaat en het jubeljaar! En onder het volk zelf was het nacht, maar een nacht, waarop een morgen volgen zou. Schoon in gebreken voor de geestelijkheid niet onderdoende, bezat het toch innigheid en kracht van 't vrome gevoel. Er *moest* verandering komen. Tegenspraak tegen de heerschende rigting was onvermijdelijk geworden. Te ver zou het mij van mijn onderwerp afvoeren, zoo ik de groote verschijnsels der Begijnen en Wycliffiten naging. Naar hoe menigvuldige zijden ook uiteenloopende, alle rigtingen kenmerkten zich door streven naar een meer bevredigenden toestand. Bij de eene openbaarde het zich meer in het blootleggen van de gebreken, die de oude toestanden aankleefden: zóó bij de Parijsche universiteit in haren strijd tegen paus en scholastiek; bij de andere meer in een stil zich terugtrekken van 't geen de heerschende kerk in het leven en in de wetenschap aanbood: zoo o. a. bij de broeders des gemeenen levens in ons vaderland. Ons vaderland had ruim zijn deel in de algemeene rampen. Het is het tijdperk van veeten en beroeringen, op staatkundig zoo wel als op kerkelijk gebied. Hoekschen en Kabeljaauwen! Ik behoef

slechts deze namen te noemen, en een akelig beeld van inwendige verdeeldheid verrijst voor onze oogen. En de grijze bisschopsstad, hoe menigmaal zag zij op haren zetel den eenen kerkvorst den anderen verdringen! Zal onze geestelijkheid eene uitzondering gemaakt hebben, ons volk minder onzedelijk geweest zijn? De bewijzen voor 't tegendeel zijn misschien eerder te vinden. Dubbel goed is 't ons daarom, juist in *dezen* tijd de stichting te kunnen aanwijzen van inrigtingen, die wij met volle regt kweekscholen van zedelijkheid en volksverlichting mogen noemen. Nog maar weinige jaren waren er voorbijgegaan, sinds Geert Groote en Florens Radewijnsz hun plan tot ondersteuning van behoeftige leerlingen aan de stadsschool te Deventer hadden ten uitvoer gebragt, of er waren inrigtingen ontstaan, die wel verder gingen dan het oorspronkelijk doel, maar, als van grooter nut, door hen met goedkeuring moesten worden beschouwd. Er waren eenige „huizen" te Deventer en elders opgekomen, waaraan eenige vrome broeders of zusters zich verbonden, ten einde gemeenschappelijk met en voor elkander te leven, zich door handenarbeid te voeden, door vroomheid zich te onderscheiden, in één woord, God te dienen. Broeders des gemeenen levens, broeders van goeden wille, — zou men schooner eerenaam voor hen bedenken kunnen dan deze benaming, hun gegeven? Allengs vermeerderden het aantal en het aanzien dier inrigtingen, die tevens het onderwijs op alle mogelijke wijzen bevorderden, door ondersteuning aan de leerlingen der respectieve stadsscholen, en door zelven onderrigt te geven. Een dier broeders nu was onze Gerard Zerbolt. Wij moeten, hem beschouwende, tevens de geschiedenis der broederschap zelve nagaan, omdat zijn leven in het hare als 't ware opgaat, en zij zonder de rigting, die hij haar gaf, waarschijnlijk nimmer eene plaats in de letterkundige ge-

schiedenis ingenomen, maar zich verloren hebben zou onder de talrijke kloosterstichtingen dier dagen.

Gerhard Zerbolt (Serbolt, Zerbold) werd in het jaar 1367 te Zutphen geboren, vanwaar de andere naam, waaronder hij voorkomt, Zutphaniensis of de Zutphania (van Zutphen). Van zijne ouders of hun staat is niets bekend. Op jeugdigen leeftijd reeds, meldt ons Thomas à Kempis, betoonde hij grooten ijver in het leeren, was hij begeerig zich de kennis der „vrije kunsten" eigen te maken. Hij volgde het voorbeeld der meeste toenmalige scholieren, toen hij zich buitenslands begaf, misschien wel naar de bloeijende, wijd en zijd beroemde universiteit te Parijs. Was het verblijf aan de hoogeschool reeds in die dagen voor velen eene oorzaak van zedelijk verderf, Zerbolt wist zich tegen de verzoeking van zijn tijd te sterken. Waar andere scholieren in ledigheid en meestal in brooddronkenheid hun tijd doorbragten, de straat slijpende, de school schuwende en zelden het bedehuis bezoekende, bedacht hij dat het andere redenen waren, waarom hij gekomen was, dat de school niet daarvoor bestond. Zoozeer brandde hij van begeerte om in kennis toe te nemen, dat hij bedroefd was, ja weende, wanneer de leermeesters niet lazen (de toenmalige methode van onderwijs), of ook wel, omdat zij niet meermalen op één dag hunne voorlezingen hielden. Dat hij later van „een scholastiek leerling" „een leerling der eeuwige wijsheid" worden kon, is dan ook als vrucht dezer studie beschouwd. Wanneer Zerbolt naar den vreemde vertrok, is onzeker. Vóór 't jaar 1384, 't sterfjaar van Geert Groote, zal hij wel op den vaderlandschen bodem teruggekeerd zijn, daar wij hem met

dezen door vriendschapsbanden verbonden zien. Zijne geestesrigting deed hem zich aan de broeders des gemeenen levens aansluiten, en spoedig zien wij hem onder dezen, als een steun en raadgever van velen. Alle wereldsche goederen deed hij van zich, hij leefde geheel voor zijne studiën; „inwendige oefening" was hem dierbaar. Lezen wisselde hij af met schrijven, dit met bidden; en zoo leefde hij als der wereld afgestorven. Noode begaf hij zich buiten de woning; deed hij zulks om naar het bedehuis op te gaan, dan ging hij de menschen, die hij ontmoette, voorbij zonder hen op te merken. Niet eens zorgde hij voor de noodige versche lucht in zijne cel, zoodat de broeders hem daarop opmerkzaam maken moesten. Toen men hem eens vroeg, wat hij dacht, wanneer hij de klok ter maaltijd luiden hoorde, was zijn antwoord: „even als naar het eene *werk*, begeef ik mij naar het ander." Welke spijzen men gebruikte, op welk uur de maaltijd werd gehouden, hij dacht er niet aan; dwong behoefte hem den gemeenschappelijken disch bij te wonen, meer deed hij zulks, om de H. Schrift te hooren lezen, dan om zijn ligchaam te verzorgen. Het was toch de gewoonte der broeders, om geestelijke spijze te gelijk met ligchamelijk voedsel toe te dienen. Een hunner las voor, en een ander had het toezigt over den disch, „verbeterde de misslagen aan tafel," lette op het lezen enz., en deze persoon was Gerhard van Zutphen. Hoe onbekommerd hij was omtrent zijn ligchaam, blijkt ook hieruit, dat hij eene maagkwaal en een ander gebrek, eene fistel, zocht verborgen te houden, opdat men om hem geene moeite doen, noch kosten maken zoude. Gelukkig ontdekte Florens Radewijnsz zulks, waarop men aan Zerbolt, zijne zwakheid in aanmerking nemende, toestond het grovere werk, b. v. het wasschen van het vaatwerk, waarin de broeders elkander afwisselden, zit-

tende te verrigten. De smarten des ligchaams noemde hij geneesmiddelen der ziel. De gewone wolle pijen der broeders, die, volgens een tijdgenoot (Werembold), zoo velen aan typhus deden sterven, waren hem nog niet zwaar genoeg. Een later levende broeder des gemeenen levens (Rudolf Dier de Muden, † 1461) meldt, dat hij, gedurende zijn novitiaat, de toga van Zerbolt, eene pij van grove grijskleurige stof, gedragen heeft, maar slechts voor korten tijd, daar hij haar ter naauwernood torschen kon.

De veelvuldige gaven, hem geschonken, wist Zerbolt uitstekend tot nut van anderen aan te wenden. Boeken afschrijven, meestal de kostwinning der broeders, deed hij naarstig, evenals hij anderen daartoe wist aan te sporen. Hij had het opzigt over de boekerij van „Heer Florenshuis," en zijne bekwaamheden doen verwachten, dat hij uitnemend voor het ambt van boekbewaarder geschikt geweest zijn zal. Het oorspronkelijk doel der boeken verloor hij nooit uit het oog, zoodat hij de handschriften, vooral die der H. Schriften, 1) gaarne, ook aan geestelijken buiten zijne inrigting, te leen gaf, opdat zij zich in huis en school door de lezing stichten konden. Hoe hoog hij die Schriften achtte, blijkt uit dit gezegde van hem: „die boeken leeren en prediken meer, dan wij zeggen kunnen; zij zijn het licht en de troost onzer zielen, de geneesmiddelen des levens; in deze onze vreemdelingschap op aarde kunnen wij ze even weinig missen, als de sacramenten der Kerk." Gaf hij ook de voorkeur aan de H. Schriften, de lezing van andere verbood hij niet. Hij zelf

---

1) Onder de benaming van H. Schriften verstond men in dien tijd niet enkel de boeken, die wij, bij uitsluiting, heilige noemen. Toen rekende men daartoe alle schriften van kerkvaders, enz.

citeert den heidenschen filosoof Seneca, die ook een geliefd schrijver van Geert Groote schijnt geweest te zijn. Onzeker is het of Zerbolt, wanneer hij grieksche kerkvaders citeert, zulks doet naar den oorspronkelijken tekst, dan wel naar latijnsche overzettingen. Ook in zaken van meer practischen aard was hij gansch niet onervaren. In moeijelijke gevallen kwamen vele geestelijken tot hem om raad. Florens Radewijnsz raadpleegde hem meestal in aangelegenheden des huizes en gebruikte hem tot regtskundige onderhandelingen. Zijne meening, bevestigd door aanhalingen uit de werken van geleerde en heilige mannen, wist hij ook door uiterlijke welsprekendheid ingang te doen vinden. Zijne sermoenen werden met genoegen aangehoord. Was Geert Groote voor zich zelven ook huiverig geweest als priester op te treden, toch achtte hij het goed, dat aan zijne instelling priesters verbonden waren. Daartoe liet hij vier broeders ordenen. Dat onze Gerhard tot hen behoorde, is voor ons een vernieuwd bewijs van de achting, waarin hij bij de broeders stond, en van het vertrouwen, dat zij hem toedroegen. En voortreffelijk zal hij ook dat ambt waargenomen hebben, hij, die alles aanwendde „tot bereiking van zuiverheid, den nieuwbekeerden de vreeze Gods instortende, de tragen berispende, hen, die in 't beoefenen der deugd vorderen wilden, tot het dooden der zonde aansporende." Schoon dus hoog in eere, „hij zelf achtte den lof van menschen als niets." — Zerbolts leven, zich slechts binnen eenen kleinen kring uitstrekkende, vlood dus stil daarhenen. Tot nog toe hadden uitwendige beroeringen weinig, ten minste niet nadeelig gewerkt op de broederschap, noch Zerbolts leven verontrust. Dat dit echter beiden te wachten stond, zal weldra blijken.

Daar trok gedurig in de veertiende eeuw een vreemde gast door Europa. Een langen weg had hij reeds afgelegd. Waar-

heen hij zich wendde, achter hem teekende zijn pad zich door duizenden van lijken. Als tijdgenooten van hem melding maken, schrijven zij onder den indruk van groote vreeze, zijn zij de echos van het volk, welks verhitte verbeelding aan werkelijke rampen nog denkbeeldige toevoegde. Zelfs zij, die er over filosofeeren, b. v. een Albert van Straatsburg, zij gebruiken wel vele woorden, doch weten als oorzaak van zijn verschijnen geene andere reden op te geven dan den wille Gods. Treffender kan die vreemdeling wel niet geteekend worden, dan met de eenvoudige woorden: „de zwarte dood".

Ook naar ons vaderland had hij meermalen zijne schreden gerigt. Op nieuw treffen wij hem daar aan in het jaar 1398. De broeders te Deventer, voor het leven van Florens Radewijnsz beducht, drongen er bij dezen op aan, dat hij zou uitwijken. Hij gaf er gehoor aan, en vertrok, slechts weinigen achterlatende, naar Amersfoort, waar hij een ruim veld ter bearbeiding vond, getrouw door zijnen boezemvriend Zerbolt bijgestaan. Vandaar uit schreven zij gedurig aan de te Deventer achtergeblevene broeders. Uit die brieven blijkt, dat Florens en Zerbolt verscheidene malen zich naar Utrecht begaven, en bij hen het voornemen bestond, om ook naar Amsterdam te trekken, waar 't St. Jansklooster onder Giesebert Dou, een vriend van Geert Groote, in het einde van het jaar 1395 zich aan de broederschap had aangesloten. Florens en Zerbolt raadden de broeders te Deventer aan, uit voorzorg tegen de besmetting, een groot vuur op de plaats te ontsteken. Den 26sten Julij stierf echter te Deventer aan de pest Lubertus Berniersz van der Bussche; de tijding van diens dood trof onzen Gerard zóó, dat hij in een brief, kort daarop uit Utrecht aan den toen te Deventer vertoevenden Florentius geschreven, God tot getuige nam, dat nu voor hem 't leven weinig waarde

had. — Zerbolt was naar Utrecht gereisd, om van bisschop Frederik van Blankenheim de vergunning te erlangen, dat de broeders openlijk prediken mogten, wat hun door toedoen der monniken, naijverig op den invloed der broederschap, verboden was. — Die brief spoort verder Florens aan om toch terug te keeren en 't gevaar te ontvlugten, zijn leven, voor 't bestaan der broederschap zoo noodig, niet in de waagschaal te stellen. „Wat is 't mij te leven," roept Zerbolt uit, „wanneer gij sterft en anderen met u. Komt dus en leeft met ons, of wij zullen ons opmaken en met u sterven!" De woede van de pest schijnt spoedig afgelaten te hebben, althans wij zien den 13den November de school te Deventer plegtig heropend, en tal van oudere en nieuwe leerlingen onder Florentius hunne oefeningen met verdubbelden ijver voortzetten of aanvangen. Zerbolt herlas toen, „als een nieuw bekeerde", zijne geliefdste werken, o. a. den „Spiegel der monniken" van Arnulf van Boheri, een boek, zoo hoog geschat, dat Florens aanraadde het van buiten te leeren. Kort na St. Maartensdag (1 Nov.) werd Zerbolt met Florentius' lateren opvolger, Aemilius van Assche, uitgezonden om over eenige zaken met Arnoldus, den abt van Dickeninghe, een bekwaam regtsgeleerde, te raadplegen. Op den terugtogt naar Deventer, te Windesheim overnachtende, werd Zerbolt door eene doodelijke krankte aangegrepen. Geheel op de ronde wijze, waarop de broeders gewoon waren over dergelijke zaken te spreken, zeide Aemilius tot hem: „het schijnt mij toe, dat gij welhaast sterven zult." Gerhard antwoordde: „dat schijnt mij ook zoo." De ziekte nam toe, en in den nacht van St. Barbaradag, den 4den December, ontsliep Gerhard Zerbolt, slechts 31 jaren oud. 1)

1) Ten onregte geeft Dumbar, als sterfjaar van Zerbolt, 1396 op.

Groot was de droefheid van de broeders te Deventer, toen de tijding van zijnen dood tot hen kwam. Florens zond Johannes Backer om het lijk naar Deventer over te brengen, ten einde het aldaar ter aarde te bestellen. Doch de broeders te Windesheim — Florens had aldaar een klooster van regulier-kanunniken gesticht — zich verheugende zoo kostbare overblijfselen te bezitten, hadden zich gehaast ze, onder groote eerbewijzing, te begraven voor den ingang der kerk. Bedroefd, dat hij den hem opgedragen last niet had ten uitvoer kunnen brengen, keerde Johannes Backer naar Deventer terug. Florens Radewijnsz riep, na met de broeders de vigiliën gelezen te hebben, hen in zijne cel te zamen, en ontvouwde hun de droefheid zijns harten, die niet ten onregte groot was; onverwacht toch had hij zijnen „getrouwen bewaarder en onderwijzer van goede zeden" verloren.

Schoon kort geleefd hebbende, liet Zerbolt den broeders echter onvergetelijke „gedenkteekenen" na. De ruime kennis en het helder inzigt in vele zaken, hem geschonken, had hij aangewend om ook door geschriften der broederschap nuttig te zijn. Hoe hoog die geschriften door hen geacht werden, blijkt hieruit, dat zij tot lees- en schrijfoefeningen gebruikt werden, nevens uittreksels uit de evangeliën, korte geschriften van Geert Groote, Diederik van Herxen en Thomas à Kempis. Tot ons gekomen is een latijnsch uittreksel over „De levens-

---

Thomas à Kempis is onze zegsman voor het jaar 1398. In hoe verre Dumbar regt heeft te zeggen, dat Zerbolt aan eene pestziekte gestorven is, blijve onbeslist. In allen gevalle zullen overdreven studieijver en veronachtzaming van het ligchaam zijn sterfdag verhaast hebben.

wijze der devote menschen, die te zamen wonen." Verder bezitten wij twee latijnsche uittreksels uit de „Dietsche (hollandsche) boeken van Gerhard Zerbolt", het eene handelende over „het nut van het lezen der H. Schriften (in den ruimsten zin des woords) in de landtaal" (eene hollandsche vertaling daarvan werd in 1861 door een Jansenist geleverd), het andere handelende over „het bidden in de landtaal". Geheel op praktisch gebied zich bewegende, staan deze schriften scherp tegenover twee meer scholastiek-mystieke werken van Zerbolt: „De hervorming van de krachten der ziel" en „Over de geestelijke opklimming", beiden in het latijn geschreven, het laatste eene uitbreiding van het eerste, en meermalen gedrukt. Van het laatste bezitten wij ook latijnsche handschriften, terwijl van het eerste eene nederduitsche vertaling, onder den titel „Wo wy de crachten der zelen weder sollen to rechte maken", in een handschrift van het jaar 1472 voorkomt. 1)

Slechts verwarring van onzen landgenoot met een Keulschen godgeleerde, die den zelfden naam droeg, heeft aan de echtheid dezer schriften doen twijfelen. Wij willen ze nader in oogenschouw nemen, wat ons gelegenheid zal geven een dieperen blik te slaan in het karakter van Zerbolt en van zijnen tijd.

Een natuurlijk gevolg van den ijver der broeders voor volksbeschaving en onderrigt der jeugd was, dat zij hevige vijanden vonden, vooral in de bedelmonniken, die daardoor hun invloed op het volk verzwakt, hun aanzien en inkomsten ver-

1) De „Sermoenen" van Zerbolt, die de Heer Delprat meldt te Wiesbaden in handschrift gezien te hebben, zijn onder het opgegeven nommer (n°. 45) niet te vinden. Wat er geworden is van Gerhards schriften „Over de kostbare kleedingstukken" enz., is onbekend.

minderd zagen. Den naam, dien de heidenen aan de christenen der eerste eeuwen gaven, „derde geslacht", wegens hun standpunt tusschen heidendom en jodendom in, en het argument, dat zij daaruit trokken, om hun te bewijzen: „gij hebt geen regt van bestaan," bezigden nu de monniken tegen de broeders des gemeenen levens. „Leeft gij," zeiden zij tot hen, „als naar eene orde, zonder eene orde te vormen, zoo is uw standpunt door de wet niet erkend, kerkelijk onwettig; gij moet òf geheel in de wereld terugtreden, òf geheel tot het monnikwezen overgaan; zóó kunt gij niet voortbestaan." Door deze en dergelijke redeneringen kreeg Zerbolt aanleiding een boekske te schrijven over „De leefwijze der devote menschen, die te zamen wonen."

Beweert men, zoo schrijft hij, dat zonder toestemming der oversten het niemand geoorloofd is, eene nieuwe orde (religie noemde men haar toen) of een collegie of corporatie te stichten, en dat zamenkomsten (conventicula) te regt verboden zijn, ik stem zulks volgaarne toe; maar geen dier namen past voor onze zamenwoning, allerminst wel die van zamenkomst, daar alleen zaâmgezworenen, oproermakers en ketters die houden. Een collegie of corporatie vormen wij niet, daar deze zich oversten kiezen; evenmin eene nieuwe orde; deze toch brengt met zich eene gelofte, een regel en gehoorzaamheid, wat bij de broeders des gemeenen levens niet het geval is. Als *apostolische gemeenten* willen zij leven, zonder zich in uitwendige kleeding anders te onderscheiden, dan door nederigheid en eenvoudigheid van stoffaadje en van kleur, waarvan de keuze aan ieder wordt vrijgelaten. Gemeenschap van goederen is bij hen gebruikelijk, maar eene geoorloofde, evenals die der monniken, dat namelijk iemand voor zich zelven niets bezit, maar 't bestuur en 't gebruik der gemeenschappelijke goederen aan

het gezelschap wordt overgelaten. Zijn ook openbare vermaningen den leeken ongeoorloofd, bijzondere zamensprekingen zijn het niet, mits zij niet geschieden bij wijze van redetwist over geloofspunten. Gehoorzaamheid, als die van monniken aan hunne prelaten, van 't volk aan de wereldlijke magt, kan in hun gezelschap niet bestaan, wegens de verhouding der leden tot elkander, welke die van gelijken tot gelijken is, niet die van meerderen tot minderen. Evenals men echter den huisvader, die in zijn huis het bestuur heeft, gehoorzaamheid verschuldigd is, zoo in elke vreedzame zamenwoning, waar de een den ander aanspoort en vermaant tot datgene, waartoe diens eigene natuur hem reeds verpligt. De eigenlijke sacramentele biecht, verbonden met oplegging van boete en absolutie van zonden, is steeds in handen van de sleuteldragers der kerk. Doch ook een leek kan haar afnemen, bij ontstentenis des priesters, bij ligtere zonden, als slechts hulp en raadgeving gevraagd wordt. Groot nut kan eene dusdanige biecht hebben, en weldadig kan haar zedelijke invloed zijn, daar geene magt der sleutels, geene geleerdheid, maar slechts de regte geest tot haar noodig is. Was zij oudtijds — de apostel Jacobus maakt van haar melding (*Jac.* V : 16) — door vele spirituele menschen uitgeoefend en geprezen, thans is zij ten onregte in onbruik geraakt. Mogen ook privaat-personen geene eigenlijk gezegde wetten geven, of nieuwe gewoonten invoeren, reeds lang bestaande en door de kerk aangenomene in acht te nemen, staat hun vrij. Nu behooren er eenige gewoonten alleen aan religieusen (geestelijken en monniken), b. v. oversten kiezen, getijden zingen, heilige plegtigheden vieren, kapittel houden; 1) maar andere zijn ook den

1) Vandaar onze spreekwijze: iemand kapittelen.

leeken geoorloofd, als niet zoo zeer door oversten eener orde, dan wel door God zelven ingesteld. Men denke aan handenarbeid, studeren op vaste tijden, lezen der H. Schrift gedurende den maaltijd, waken, vasten. Sommiger tegenwerping, dat deze dingen, op zich zelve geoorloofd, buiten het monnikwezen niet in vaste orde mogen geschieden, wordt hierdoor beantwoord, dat orde in alles aan te prijzen en 't dus niet te verwonderen is, zoo zij, die te zamen wonen, ook gezamenlijk arbeiden, gezamenlijk opstaan, gezamenlijk zich ter ruste leggen, waarin zij het voorbeeld van een goed huishouden volgen. Omdat in sommige steden werklieden van hetzelfde beroep op het luiden der schel te gelijk hun arbeid aanvangen, en ook te gelijk eindigen, zal men dezen toch wel niet religieusen noemen. Godsdienstigheid toch bestaat niet in eene geordende wijze van leven, maar in geheel andere zaken.

Zóó handhaafde Zerbolt voor de broederschap haar regt van bestaan. Wanneer zij later, op het concilie van Constanz, door een dominicaner-monnik aangeklaagd werd van de meeste punten, waartegen Zerbolt in dit werkje opkomt, acht ik het niet onwaarschijnlijk, dat Gerhards geschrift invloed gehad zal hebben op 't gunstige oordeel, door beroemde godgeleerden, Petrus d'Ailly en Johannes Gerson, toen omtrent de broederschap uitgesproken, en dat dus aan Zerbolt de met den ondergang bedreigde inrigting haar bestaan, voor een deel althans, zal te danken hebben.

Spreekt Zerbolt in 't behandelde werkje ook over 't nut van 't vertalen des bijbels in de landtaal, uitvoeriger doet hij zulks in het nu te beschouwen latijnsch excerpt van een denkelijk

in het hollandsch geschreven werk, getiteld: „Over het nut van het lezen der H. Schriften in de landtaal."

Uit misverstand of wegens te weinige oplettendheid op de H. Schrift en de kerkvaders, zegt Zerbolt, beweren sommigen dat 't den leeken ongeoorloofd is de schriftuur te lezen, of devote boeken, hetzij in de landtaal geschreven, hetzij daarin overgebragt, te bezitten. Van belang is het dus de vraag te beantwoorden, *of* de boeken der H. schrijvers, en *welke* boeken voor de leeken geschikt ter lezing zijn. Tot beter verstand wijst hij aan, dat, volgens verscheidene kerkvaders en geleerden, in de Schriften tweederlei leer gevonden wordt, de eene open, eenvoudig, duidelijk, voor allen toegankelijk (als die in de levens der heiligen, in de geschiedenis der martelaren vervat, de glorie der heiligen, de ellende der verdoemden), de andere hoog, diep, duister, die, om begrepen te worden, veel geleerdheid vereischt (b. v. leerstellingen over het bestaan en het wezen der Godheid, over de H. Drievuldigheid, enz.). De eerste noemt hij, naar Paulus' voorbeeld, melkspijze, ligt te verteren, de andere vaste spijze, brood, en al deze gezegden bevestigt hij door uitspraken der H. Schrift en van kerkvaders. Nadat hij bij wijze van inleiding dit voorop geplaatst heeft, tracht Zerbolt aan te toonen: *vooreerst*, dat het voor leeken, kinderen in 't verstand, niet alleen *niet ongeoorloofd*, maar zelfs *nuttig* is de H. Schrift of godsdienstige werken in de moedertaal uit te geven, of dat zij daarin overgebragte lezen en bestuderen, zulke namelijk, die de eenvoudige leer bevatten, mits zij in wijze van uitdrukking niet afwijken van de kerkelijke leer, noch van de schriften der H. schrijvers; *ten andere*, dat 't evenzeer den leeken onnut is boeken te lezen over de verborgene leer, hetzij deze in de landtaal, hetzij in andere talen zijn opgesteld. — Slechts het eerste betoog kwam in uittreksel tot ons.

Het nut nu van de H. Schriften in de landtaal te lezen, betoogt Zerbolt op vijftien gronden, die men tot drie hoofdgronden terugbrengen kan; ten eerste, uit gezegden des bijbels, der kerkvaders en stellingen van 't kanonieke regt; ten tweede, uit den inhoud der H. Schriften, als niet voor een bijzonderen stand, maar voor allen geschreven, en, in den grond, ook voor allen verstaanbaar; ten derde, uit de behoefte des christens, waarom ook de bijbel geschreven werd in de taal van 't volk, aan hetwelk hij gerigt is. Eenige afwijking van Zerbolts volgorde mij veroorlovende, zal ik de voornaamste dier gronden in korte bewoordingen mededeelen.

Als een decreet van paus Innocentius IV († 1254) leert, dat leeken, wien God een helder verstand geschonken heeft, beter doen, zoo zij dat gebruiken tot het verkrijgen van meerdere kennis van 't geen in de artikelen des geloofs vervat is, dan wanneer zij het op aardsche dingen rigten, blijkt daaruit, dat het lezen van devote boeken den leeken niet ongeoorloofd is. De H. Schrift is niet voor een bijzonderen stand geschreven; zij geeft algemeene levens- en geloofsregelen; zij rigt zich nu tot dezen, dan tot genen stand, nu tot beginnenden, dan tot meer gevorderden. Zij is gegeven aan alle standen, opdat de mensch, inwendig zijne gebreken niet kunnende zien, door haar ze leere kennen. Gebruiken dus de leeken haar tot dit doel, men zegge niet, dat zij daardoor zondigen. Zijn zij der andere weldaden Gods deelachtig, waarom ook niet der goddelijke wet, die met de H. Schrift de grootste weldaad, de goddelijke troost der ziel is? Van haar aldus moeten de leeken niet verstoken zijn. De kennis nu der goddelijke wet wordt beide in het Oude en in het Nieuwe Testament met nadruk aanbevolen, en niet uitsluitend hun, die het priesterambt vervullen. De H. Schrift is den mensch gegeven ter ondersteu-

ning van de natuurwet, om, waar deze verduisterd of minder klaar is, door gene te leeren het goede aan te grijpen, het kwade te vermijden. Het inwendig oog van onderscheiding tusschen goed en kwaad is bij de leeken, door wereldsche zaken beneveld, minder scherp; goed is het dus, wanneer zij van tijd tot tijd als in een spiegel zien, hoe ver zij van de oorspronkelijke reinheid afgeweken zijn. De leeken moeten, volgens de voorschriften der kerk, op vastgestelde tijden ter kerke komen, om Gods woord te *hooren;* waarom zouden zij dat dan niet *lezen?* Zeer weinig leeren of onthouden zij van eene preek, die zij gedurende vijftien of minder minuten hooren, zonder haar altijd te begrijpen. Als de groote kerkleeraars de leeken tot lezing en studie der H. Schriften aansporen, doen zij zulks zeker niet, omdat zij 't schadelijk of ongeoorloofd achten. Men verbiedt aan leeken niet wereldsche boeken te lezen, die soms vol zinnelijkheid en verleiding zijn, bij voorbeeld over den Trojaanschen oorlog, den razenden Roeland, de schoone Diana en andere dergelijke; hoe onredelijk warè het dan hun de lezing der goddelijke Schriften, waardoor zij in liefde tot God en hun hemelsch vaderland ontbranden, te beletten. Volgens de geleerden der kerk en die van het regt, is men gehouden te weten, wat in de goddelijke wet geboden, wat verboden wordt. Onkunde verontschuldigt niet, ook niet in 't wereldlijke regt. Wie niet lezen kan, hij kan de goddelijke Schriften hooren lezen. En wie lezen kan, — kan er iets zijn, dat hij niet zou vinden in de boeken, waarin hij de goddelijke Schriften kan lezen? Beter is 't dus, dat de leeken devote, dan fabelachtige boeken lezen, of dan dat zij hunnen tijd doorbrengen met zich in taveernen te bedrinken.

Dat echter de leeken de Schrift in de *landtaal* moeten lezen, brengt de natuur der zaak met zich mede. De H. Schrift toch

is eerst en oorspronkelijk geschreven in de taal dergenen, voor wie zij bovenal bestemd was, en waarin zij door allen beter begrepen kon worden. Zóó het Oude Testament in het hebreeuwsch, voor de Joden; het Nieuwe Testament in het grieksch, met uitzondering van Mattheus' evangelie, dat in het hebreeuwsch geschreven werd, voor de Hebreën, desgelijks van Paulus' brief aan de Hebreën, en volgens sommigen, o. a. Nicolaus de Lyra (den bekenden, door Luther zelfs geprezen exegeet), ook van Paulus' brief aan de Romeinen, die in het latijn geschreven zijn zou. Als 't nu niet geoorloofd was den bijbel in de landtaal te lezen, waarom hebben dan de profeten en apostelen hem daarin geschreven? Waarom bedienden zij zich dan niet, bij de Joden van de grieksche of latijnsche taal, bij de Grieken van het hebreeuwsch of het latijn? Van den beginne af hebben de uitstekendste kerkleeraars overzettingen geleverd in de taal van hen, voor wie zij predikten, of althans die goedgekeurd. Zoo zal reeds Bartholomaeus het Mattheus-Evangelie voor de Indiërs in hunne taal overgebragt hebben. De bijbel is in het latijn vertaald, omdat deze taal de meest algemeene en verbreide is, niet opdat zij, die haar niet magtig waren, den bijbel niet zouden kennen.

De Joden hadden den bijbel in het hebreeuwsch, de Grieken in het grieksch, want in beide talen zijn Oud- en Nieuw-Testament oorspronkelijk geschreven. 1) De Chaldeën hadden

1) Opmerkelijk is Zerbolts oordeel over de verhouding der vulgata tot den grondtekst. Men zou bijna meenen, dat hij met een profetischen geest vooruit zag op het Trentsche concilie. Woordelijk toch zegt Zerbolt: „in de hebreeuwsche en in de grieksche taal is de Schrift veel meer authentiek, dan in de latijnsche. Want de latijnsche overzetting is steeds naar den hebreeuwschen en griekschen tekst te rectificeren of daaruit te verbeteren, zoo er ergens duisterheid in haar ontstaat." Kind van zijnen tijd in vele opzigten, hoe hoog staat hij hierin boven dezen!

de H. Schrift in hunne taal, de Syriërs in 't syrisch, de Arabieren in het arabisch, de Gothen in de gothische taal; Aegyptenaren, Indiërs, Russen, Slavonen, Galliers, allen hebben de goddelijke Schriften in hunne landtaal. Bovendien, en dit ziet daarop, dat men niet alleen den bijbel, maar ook andere devote boeken in de moedertaal lezen mag, niet alle Heilige schrijvers hebben in het latijn, de taal der kerk, geschreven. De grieksche kerkvaders deden het in 't grieksch, de syrische in 't syrisch. Indien nu de H. Schrift, en andere niet in den canon opgenomen boeken, in bijna alle talen, zoo velen er onder den hemel zijn, gevonden worden, wat is dan de reden, dat zij niet, even zoo goed als in het arabisch of slavisch, in het dietsch (hollandsch) gelezen mogen worden? Het bijbellezen kan den leeken niet ongeoorloofd wezen, want dan moest het òf verwerpelijk òf verboden zijn. Bijbellezen kan niet verwerpelijk zijn, want het strijdt niet tegen de wet der natuur, die allen bindt. Daarentegen is lezing en kennis der goddelijke Schriften het voornaamste werktuig, om den mensch het goede te doen zoeken, en het kwade te doen vermijden. Niemand kan het goede doen, wanneer hij het goede niet kent. Doen is wel beter dan weten, maar weten gaat doen vooraf. Evenmin is het bijbellezen ongeoorloofd, omdat het verboden is. Nergens vindt men een dergelijk verbod. Zijn ook eenige, in de landtaal uitgegevene, boeken, die kettersche elementen in zich bevatten, verboden, goede, godsdienstige werken zijn zulks niet, maar juist daarom goedgekeurd.

„Uit dit alles blijkt, dat het den leeken niet ongeoorloofd is, H. Schriften in hunne eigene taal te lezen, maar veeleer zeer verdienstelijk, en dat het door vele heiligen en geleerden wordt aangeraden en geprezen." Zóó ongeveer eindigt Zerbolt zijn

geschrift: „Over het nut van de lezing der H. Schriften in de landtaal."

Onmiddelijk sluit zich aan het zoo even behandelde werkje een ander geschrift van Zerbolt aan, „Over het bidden in de landtaal." De voorname inhoud komt hierop neder.

De leeken hebben hunne geschrevene gebedenboeken, om die op vaste tijden te lezen. De vraag is nu, of zij die gebeden in de landtaal hebben mogen. Toestemmend moet het antwoord op deze vraag zijn. Paulus zegt immers (1 *Cor.* XIV : 5): beter is het te profeteren dan in talen te spreken. De aandoening, die men bij het bidden ondervindt, is de hoofdzaak; zij is de kracht van het gebed, ja het eigenlijke gebed. Bij het bidden met den mond, wordt die aandoening meer opgewekt, wanneer men de woorden, die men bidt, verstaat, dan wanneer men die niet begrijpt. De vrucht des gebeds bestaat in de aandacht. Deze aandacht is viervoudig, *vooreerst* eene oppervlakkige opmerkzaamheid op den klank der woorden, waardoor het gemoed slechts weinig gesterkt wordt; *ten tweede* eene opmerkzaamheid op 't verstaan der woorden — bevat nu 't gebed iets stichtelijks, dan kan de ziel daardoor gevoed worden —; *ten derde* eene geestelijke opmerkzaamheid, waardoor men den geestelijken zin verstaat; *ten vierde* de opmerkzaamheid, die den mensch zich geheel tot God wenden doet. De tweede en derde opmerkzaamheid kan de leek niet erlangen, wanneer hij in het latijn bidt. Moge hij ook, op den klank der woorden lettende, zich geheel tot God wenden, hoe kan hij den geestelijken zin putten uit een gebed, waarvan hij niet eens den letterlijken zin verstaat? Dus, een gebed, in de moedertaal gebeden, draagt meer

vrucht. Vraagt men nu of, bij zoodanige in de moedertaal geschrevene gebedenboeken, het beter is eenvoudige woorden dan vertaalde psalmen te bezigen, — voor leeken is het eerste, voor devoten het laatste dienstiger. Doch ook leeken kunnen door psalmen gesticht worden, daar de mensch, overeenkomstig zijnen gemoedstoestand, nu eens meer door het eene, dan weêr door het andere getroffen wordt. Men wijze ook niet hierop, dat sommige psalmen zoo moeijelijk te verstaan zijn. De leeken toch lezen ze niet om alles daarvan te begrijpen, maar om er uit te putten wat hunne godsdienstigheid vermeerderen kan. Er zijn weinige psalmen, waarvan niet ten minste eenige verzen geschikt zijn, om hun gevoel te doen ontbranden. — Bidden in de moedertaal, geschrevene gebedenboeken in de landtaal zijn dus niet ongeoorloofd.

Nog resten ter beschouwing twee werken van Zerbolt, de eenige, die in hun geheel tot ons gekomen zijn, geheel verschillende van de tot nu toe beschouwde.

Kenmerkte zich de gansche broederschap des gemeenen levens door zijnen praktischen zin, ontbrak het haar ook grootendeels aan diepzinnige speculatien, — neiging tot het beschouwende leven werd rijkelijk bij haar gevonden. De pasbeginnenden op te leiden tot dat leven, de meergevorderden te versterken, was het doel, dat Zerbolt zich voor oogen stelde in zijne geschriften „Over de hervorming van de krachten der ziel" en „Over de geestelijke opklimmingen"; het laatste, gelijk ik reeds vermeldde, eene uitbreiding en omwerking van het eerste. Zerbolt geeft ons hier eene volledige beoefeningsleer, een hand-

boek, om het zoo eens te noemen, ten dienste van hen, die willen opklimmen tot het ware, het devote leven. Eene uitvoerige beschouwing dier schriften zou zeker te veel plaats innemen, en eene korte mededeeling van den inhoud zou die werken verkeerd doen beoordeelen. Het geraamte dier schriften toch is zoo droog, dat men zich niet zou kunnen voorstellen, dat er hier en daar stukken in gevonden worden, die blijkbaar uit het hart geschreven, luide tot het hart spreken, en ook in onze dagen verdienen gehoord te worden. Den gedachtengang in Zerbolts werk vasthoudende, zullen wij echter het geheel doorloopen, en bij deze en gene plaats stilstaan. De bloemekens, die wij zoodoende op onzen weg aantreffen, zullen het plukken zeker waardig zijn.

Is de mensch ook, door de zonde van het eerste menschenpaar, afgedwaald van zijn standpunt van geestelijke reinheid, en tot onreinheid vervallen, als redelijk wezen is het hem eigen naar opklimming te streven, is zucht naar heiligheid hem ingeschapen. Wilt gij, o mensch! uwe vorige standplaats weder bereiken, overdenk allereerst van waar gij gevallen zijt, waar gij u thans bevindt, hoe vrede, rust, vreugde uw deel was, en hoe gij nu slechts onrust, droefheid en moeite op uwen levensweg aantreft. Wel is de afstand groot, die er ligt tusschen dit tranendal en uwe verlorene heiligheid, maar onoverkomelijk is hij niet. Houd slechts uw doel vast in het oog, en dat doel zij zuiverheid van harte. Van zuiverheid van harte verschilt liefde niet. Liefde is het hoogste gebod. Zuiverheid van harte is uwe kwade begeerten dooden. Uwe kwade begeerten dooden is de krachten uwer ziel hervormen. De krachten uwer ziel hervormen is tot uwen vorigen toestand naderen. De wandelaar, die het doel zijner reize niet kent, raakt ligt op een dwaalspoor. Houd dus uw doel, zuiverheid van harte,

d. i. hervorming van de krachten uwer ziel, duidelijk en gestaag voor oogen, opdat gij niet als de schepeling, die de haven niet kent, her- en derwaarts geslingerd wordt. Hervormt gij alzoo de krachten uwer ziel, gij komt waarachtige volmaking meer en meer nabij. Hervorm vooral deze drie krachten: verstand, herinnering, wil. Uw verstand, om God en geestelijke dingen te begrijpen; uwe herinnering, om voortdurend met God en geestelijke dingen bezig te zijn; uw wil, om God en andere wenschelijke dingen te beminnen. Zoo doende zult gij opklimmen tot uw hart, vanwaar gij u meer en meer verwijderd hebt; vervolgens van een onzuiver tot een zuiver hart, zoo doende zult gij opklimmen tegen uwe kwade begeerten. Bij zoodanige hervorming verschalke uwe rede u niet. Zij zoeke niet zonderlinge, in plaats van heilrijke zaken, zij bedriege zich zelve niet, zij achte zich zelve niet te hoog, wille niet te veel weten, geloove niet zich zelve meer dan anderen. Onderzoek dagelijks uwe kleine zonden, uwe afwijkingen van 't goede in denken en in spreken. Scheur aldus het voorhangsel uwer eigenliefde af, en gij zult waarlijk geene reden hebben om u zelven te prijzen. Eigenliefde laat niet toe, dat men een regtvaardig oordeel over zich zelven velt. Beter ziet in die zaken het oog van een ander, dan ons eigen. Niemand haat ooit zich zelven; laat dus uwe ondeugden u door anderen voorgehouden worden. Daartoe dienen vriendschappelijke gesprekken. Leg aan vrienden uw hart bloot. Gij zult daardoor het best zien, hoe weinig gij nog gevorderd zijt op den goeden weg. Gij zult u te meer vernederen, daar gij weet, dat een ander gezien heeft, hoe zeer gij over u zelven bloost. Beschuldig dus u zelven, wanneer gij biecht. Doe zulks, verslagen van harte, eenvoudig, ja, maar niet alsof het eene gewone zaak ware. Doe zulks zóó, dat gij soms door tranen ver-

hinderd wordt voort te gaan 1). Kies u bij voorkeur een spiritueel, een echt geestelijk man en verander niet telkens. Dat zou evenmin helpen, als wanneer gij in ziekte telkenreize andere geneesmiddelen aanwendet. Zóó zult gij uwe kwade begeerten leeren kennen. Zóó zult gij tegen haar leeren strijden. En dan eerst zult gij inzien, hoe magtig uwe zonden zijn. Zij zullen tegen u opstaan, zich verdedigen; een zware strijd zal ontbranden; soms zult gij afgeslagen, achteruit gedrongen worden. Maar bestreden worden is een teeken, dat wij bestrijden. Volhard dus in den strijd, wetende dat eene zware beproeving niet van langen duur is. En gij zult uwe ledematen, die vroeger de ongeregtigheid dienden, als wapenen der geregtigheid aanwenden. Wapen u voorts met strengheid, naarstigheid, gewilligheid, met het zwaard der dapperheid, met het schild des geduld. Tegen vleeschelijke zonden diene ook handenarbeid als wapen. Handenarbeid belet ons afkeerig te zijn van geestelijke oefening, zoo wij beide afwisselend verrigten, herinnert ons den val van het menschdom, spoort ons aan, om te streven naar de plaats, waar ons zalige rust bereid

1) Ons Protestanten kunnen zeker zulke naauwkeurige voorschriften, hoe zich te gedragen bij eene handeling, den Katholiek zoo heilig, als de biecht is, niet welgevallig zijn. Vergeten wij het echter niet, mysticisme en zinnelijkheid zijn naauw verwant! Toont Zerbolt zulks hier, niet minder waar hij, in ons oog zeker te veel, zijne aandacht wijdt aan de uitwendige houding. „In haar," wil hij, „heersche inwendige heiligheid. Men vermijde nieuwsgierigheid, ijdele woordenpraal, lachzucht. Men zie niet rond naar alle zijden, men luistere niet naar alles. Men zie voor zich, en drage het hoofd op de borst gebogen." Strekken zulke uiterlijkheden niet tot aanbeveling van zijn werk, wij beschouwen ze als uiterlijkheden alleen, en vergeven ze dus den man, die onmiddelijk aan deze voorschriften zeer schoone aanbevelingen van nederigheid, welwillendheid en mededeelzaamheid aanknoopte, en al deze deugden in zich zelven wist te vereenigen.

is, verhindert de verleiding. Gij kunt dien arbeid kiezen, die het meest met dien des geestes overeenkomt, b. v. boeken afschrijven. Gij hebt onder handenarbeid tevens gelegenheid u aan uwe overpeinzingen, aan het gebed te wijden. Volg dezen regel in den strijd tegen de zonde. Niet nu deze, dan gene ondeugd moet gij aanvallen, maar ééne bovenal. Haar moet gij geheel bestrijden; maar houd tevens een waakzaam oog op allen. Kies die zonde vooral ter bestrijding uit, welke u het lastigste valt. Naar het verschil der temperamenten is de mensch meer tot deze, of tot gene ondeugd geneigd. Meen echter nooit, eene zonde geheel uitgeroeid te hebben. Kunt gij haar òòk al onderdrukken, — dooden kunt gij haar niet. Strijd vooral tegen de zeven aanvoerders van alle andere zonden. Deze zijn: zinnelijk genot, weelde, gierigheid, toorn, nijd, luiheid, verbonden met ongepaste droefheid, ijdelen roem. Aller koningin is hoogmoed. Elk heeft daarenboven tot dochters verscheidene andere zonden, die onmiddelijk uit haar voortvloeijen. Daar zinnelijk genot voorkomt uit gemis aan smart, en uit niet gedachtig zijn aan den dood, houd u dus, dat bestrijdende, vooral bezig met overpeinzing der hoogere geestelijke zaken, en betracht vooral matigheid in spijzen, als een voornaam wapen om het te bekampen. Plaats tegenover weelde — eenvoudigheid, arbeidzaamheid en kuischheid; tegenover gierigheid — tevredenheid met het noodige, armoede; tegenover toorn — geduld; tegenover nijd — liefde tot den naasten; tegenover werkeloosheid en kwalijk gepaste droefheid — liefde tot God, die werken doet; tegenover ijdelen roem — ja! daar tegenover staat geene deugd, dewijl hij uit deugden ontstaat; plaats echter, wat kleeding betreft, nederigheid er tegenover, in alles onthouding van uiterlijk vertoon; tegenover de koningin der zonden, hoogmoed — nederigheid,

onderdanigheid. Door zóó uwe ondeugden te bestrijden, leert gij u zelven eerst regt kennen. Gij ziet uwe eigene zwakheid in, gij leert God liefhebben, omdat gij weet, dat al uwe hulpe van den Heer is. Mannelijke strijd tegen de zonde draagt dus groote vrucht: zelfkennis, liefde tot God, begeerte om anderen uit de verleiding te redden en hen door uwen raad te ondersteunen. Wanneer gij dan naar volmaakter leven tracht, dan ontspruit het waarachtig berouw. Dan vreest gij in waarheid den Heer, dan stelt gij u de grootheid der straf, die op de zonde volgt, de regtvaardigheid van den regter voor, maar ook zijt gij u dan bewust, hoe zeer gij misdreven hebt, hoe gij u van uwen God hebt afgewend. Alle berouw toch ontstaat òf uit vrees, òf uit liefde. Denk, ter opwekking van het berouw, aan den dood, aan plotseling, aan het onvermijdelijke sterven, aan den zachten dood des regtvaardigen. Denk aan het laatste oordeel, hoe allen dan voor Gods regterstoel verschijnen, hoe de engelen en de duivel, ja! de geheele wereld, als getuigen dienen. Denk aan het verblijf der gezaligden, een verblijf zoo schoon men zich maar denken kan, hoe gij daar met de heiligen zamenwonen zult. Stel daartegenover de helsche straffen en de hel, dien chaos, dien gapenden afgrond vol duisternis. De hitte van het vuur, dat daar brandt, zoo voegt Zerbolt er naïf bij, staat tot die van ons vuur, als de hitte van het onze tot die van geschilderd vuur. Bedenk vooral Gods weldaden, en hoe weinig liefde tot hem gij daartegenover geplaatst hebt; hoe groot de weldoener is, hoe nietig de beweldadigde. Wie zal de waarde van Gods weldaden schatten? Zijne weldaden, dat hij u eene ziel, verstand, aarde, hemel, enz. schonk, dat hij u verbeteren wil, in u begeerte naar heiliging legde, en, wat alles overtreft, dat hij zijnen Zoon voor u deed geboren worden, voor u liet kruisigen. En dat

laatste vooral, Christus' leven, och! of gij het altijd overpeinsdet! 1) Denk verder aan het laatste avondmaal. Als gij tot ontvangste van dat sacrament nadert, zij het met een zuiver ligchaam, een rein geweten en waarachtige devotie. Maar bovenal, bovenal denk aan Jezus' lijden! Hoe het lijden zwaarder te dragen valt, naar mate men meer prikkelbaar van zenuwen is; hoe Jezus vrijwillig leed, leed door zijn eigen volk; waarom hij leed, hoe hij leed voor allen, ook voor u. Gehoorzaam aan zijnen Vader, mild voor den naasten, wijs tegenover zijne vijanden, streng voor zich zelven, onderging hij dat lijden. Christus' lijden versterkt de hoop, verlicht het verstand. Zeven zaken, te voren verborgen, zijn er door openbaar gemaakt: 1°. Gods wijsheid, regtvaardigheid, medelijden, aan het kruis zich vertoonende; 2°. de goedheid der engelen, de waarde der menschen, de wreedheid der duivelen; 3°. dat de wereld eene plaats vol duisternis en onvruchtbaarheid, 4°. het paradijs vol heerlijkheid en vreugde, 5°. de hel vol armoede en droefheid is; 6°. hoe kostbaar, maar tevens hoe vruchtbaar de deugd is; 7°. hoezeer de zondaar verfoeid worden moet. Dit zijn de zeven zegelen der openbaring. Denk aan hetgeen na Jezus' dood geschied is, zijne opstanding en hemelvaart, de uitstorting des H. Geestes.

En wilt gij nog meer stof tot overdenkingen, verzamel haar uit de goddelijke boeken. De lezing der H. Schrift toch zaait overdenkingen. Zoek niet de letter, die doodt, maar het le-

---

1) Hier laat Zerbolt, in beide werken, een leven van Jezus volgen, loopende tot den intogt te Jeruzalem. Zij behooren tot die weinige Middeleeuwsche levens van Jezus, wier inhoud geput is enkel uit de evangeliën, en niet, nevens deze, ook uit apocryphe Nieuw-Testamentelijke boeken, of uit de overlevering. De beteekenis van zulke levens van Jezus werd aangewezen door prof. W. Moll in zijn *Joh. Brugman*.

venwekkende merg. Lees niet om te leeren, maar om zuiverheid van harte te erlangen; uw lezen zij eene opwekking, geene bezigheid. Wees voorzigtig in uwe keuze. Lees niet nu deze, dan gene bladzijde. Heb een vasten tijd tot lezen. Daar gij niet alles onthouden kunt, trek datgene er uit, wat tot uw doel leidt. Leest gij soms andere dan devote boeken, keer altijd tot deze terug. Mediteer zóó aanhoudend. Kies u vaste stoffen, die gij altijd weer overpeinst; kies u vaste uren tot uwe oefeningen, òf het morgenuur, want dikwijls blijft men den ganschen dag in die stemming, waarmede men des morgens aanvangt, òf het avonduur, als een wapen tegen de verschrikkingen van den nacht. Heb voor alles uwe vaste tijden, ook om te bidden. Laten vaste gelegenheden u tot bidden aansporen, b. v. telkens wanneer gij uitgaat. Bid overal. Langere gebeden komen eerst na overpeinzing, kortere, „schietgebeden", bij elke vrome aandoening. Bid soms voor de afgestorvenen, wat vroom is, opdat zij ook voor u bidden. En wanneer gij, uwer afwijkingen bewust, het niet waagt Gode te naderen, vraag dan een der heiligen, dat hij voor u bidde.

Door deze en dergelijke oefeningen zult gij opklimmen tot meerdere heiligheid, zult gij de krachten uwer ziel hervormen. Laat vooral uw ijver niet verkoelen; mijd kwade voorbeelden; oordeel niet ligtvaardig; word niet ter neêr geslagen door onspoed. Laat uwe oefeningen in overeenstemming zijn met de uitspraken der heiligen; leg ze een heilig en verlicht man voor; kies daartoe hem, die juist voor *u* geschikt is; en bovenal, volhard! Volhard tot den einde toe! Niet nu dit, dan dat! Zoo doende vordert gij niet. Een boom, telkens verplant, groeit niet; medicijn, telkens veranderd, baat niet. Volhard alzoo, totdat gij waardig bevonden wordt de hemelsche glorie binnen te treden.

Aldus spreekt Zerbolt in bovengenoemde werken. Is het noodig, dat ik wijze op het nut, dat zulke geschriften gesticht kunnen hebben, en gesticht moeten hebben? Gedachten vol waarachtige levenswijsheid treffen wij bij hem aan, zij het ook in een eenigzins vermoeijenden vorm. De waarheid, dat scholasticisme en mysticisme niet zoo scherp tegenover elkander staan, als men zich wel eens voorstelt, wordt wederom door onzen schrijver gestaafd. Diep gevoelend mysticus als hij was, gloeijende voor God en Christus, toonde hij tevens, dat hem, als wetenschappelijk man, de vorm niet onverschillig zijn kon. Vandaar die dorre scholastieke redeneerkunde, de spitsvindige en wel eens gezochte onderscheidingen, de eindelooze deelen en onderdeelen, die de lezing zijner schriften zeker niet veraangenamen. 't Verwondere ons niet; hem, den geleerde, moest ook de gebruikelijke schrijfwijze der geleerden welgevallig zijn. Zijn latijn is vrij zuiver en mag met eere onder het toenmalige genoemd worden.

Omtrent den tijd wanneer, en de volgorde waarin de verschillende geschriften van Zerbolt ontstaan zijn, is niets met zekerheid te bepalen. Alleen dit kunnen wij vaststellen, dat het grootere werk „Over de geestelijke opklimmingen" vervaardigd werd na het kleinere „Over de hervorming van de krachten der ziel." Op het eind toch van het 27ste hoofdstuk van het eerstgenoemde zegt Zerbolt: „om u te beter te kunnen oefenen in het overpeinzen, hebben wij gezorgd, hier, *even als in 't vorafgaande*, een leven van Jezus te laten volgen." Over dat leven is nog nergens in dat werk gesproken. „*Even als in 't vorafgaande*" zal dus wel beteekenen, even als in mijn

vroeger vervaardigd boek „Over de hervorming van de krachten der ziel".

Nog eenige weinige opmerkingen over Zerbolts geschriften en persoon sluiten onze beschouwing.

Een, ook maar eenigzins diepere, blik op Zerbolts tijd leert ons, dat hij niet de éénige was, die de stof zijner geschriften behandelde. Desniettemin blijven wij de wijze, waarop hij het deed, voortreffelijk noemen. Wat zijn werk „Over het bidden in de moedertaal" aangaat — stond Zerbolt zoodanig bidden theoretisch voor, Geert Groote had het reeds in praktijk gebragt, door de getijden der H. maagd, en andere gebeden in de landtaal over te brengen, „opdat eenvoudige en ongeletterde menschen in hunne moedertaal bidden konden, en dat met des te meer aandacht." Had Geert Groote ook het lezen der H. Schriften ten sterkste aangeraden, Zerbolt ging verder, en wilde den leeken ook in de taal des lands die boeken in handen geven. Moeijelijk, ja onmogelijk zou het zijn aan te toonen, dat analoge verschijnselen in vreemde landen, bij de Waldenzen en Wycleffieten, hierop van invloed geweest zijn. Doch zulks is daarenboven hier onnoodig. Reeds in het begin der veertiende eeuw bestond eene hollandsche overzetting van de beste gedeelten des bijbels, voorzien van aanteekeningen en korte toepasselijke sermoenen. Zeker heeft dit grooten invloed gehad op Zerbolts meening omtrent het bijbellezen. Wat nu Gerhards scholastiek-mystieke schriften aangaat, hier is het uitgemaakt zeker, dat hij niet iets oorspronkelijks leverde. Werd er ook een berigt gevonden, dat Zerbolt ze vervaardigde naar aanleiding van een tractaatje van Florens Radewijnsz, schoon er geen reden was om dat berigt te verwerpen, er was ook geen reden

om het onvoorwaardelijk aan te nemen. Maar het werd boven allen twijfel verheven, sinds een katholiek geleerde, uit een handschrift, behoorende aan een priester te Deventer, een tractaatje van Florentius uitgaf, dat men reeds bij den eersten oogopslag als het in dat berigt bedoelde erkent 1). Bij vergelijking met Zerbolts arbeid blijkt, dat deze zich vrij naauwkeurig aan Florentius' werk hield. De eerste geeft eene meer geleerde, meer zamenhangende uitwerking van hetgeen bij den laatste eenvoudig, en in niet zeer goede orde gevonden wordt, zonder daardoor tot slaafsche vervolging verleid te zijn.

Scheppend genie kunnen wij dus Gerard Zerbolt niet toeschrijven. Hebben wij hem daarom minder lief? Zou iemand er Luther en anderen minder om achten, omdat reeds zoo velen vóór hen luide hunne stemmen verheven hebben tegen de misbruiken in de kerk? Onzen schrijver komt de eer toe wetenschappelijk ontwikkeld te hebben, wat anderen als in losse trekken daarheen geworpen hadden. En wetenschappelijkheid, geleerdheid — wie zal ze hem niet toekennen? Verbazend is het getal kerkvaders, die hij kent, ontzaggelijk zijne belezenheid in schriften, het kanonieke regt betreffende. Daar zijn heilige schrijvers van allerlei vorm, van elk tijdperk — Zerbolt toont met hen bekend te zijn, moge hij ook, gelijk wij reeds opmerkten, de grieksche al of niet in het oorspronkelijke gelezen hebben. Dat hij de toenmalige kritiek niet ongebruikt liet, is ons gebleken. Wat zijne uitlegkunde des bijbels aangaat, heeft hij de toen gebruikelijke wijze ge-

1) Florentii Radewijnsz tractatulus devotus de exstirpatione vitiorum et passionum, et acquisitione verarum virtutum et maxime caritatis Dei et proximi, et verae unionis cum Deo et proximo, seu tractatulus de spiritualibus exercitiis. Nunc primum editus ab Henrico Nolte. Freiburg, 1862.

volgd. Een letterlijken en een geestelijken zin heeft hij aangenomen. Mystisch allegoriseeren, sinds het midden der elfde eeuw zoo zeer in zwang, versmaadde hij niet. Wil men een voorbeeld? In de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan (*Luc.* X : 30) zijn, volgens hem, de woorden: „zeker mensch daalde af van Jeruzalem naar Jericho" in mystischen zin op te vatten. Zij beschrijven den val der menschheid. Jeruzalem zal dan beteekenen: „woning des vredes"; Jericho, naar eene afleiding van het hebreeuwsche woord voor maan, den staat der veranderlijkheid (daar de maan telkens verandert), dat is, onzen tegenwoordigen ellendigen toestand. Maar hierom minachte men hem niet, veeleer prijze men hem, zoo hij niet, als sommigen deden, zelfs tot acht verschillende beteekenissen in het schriftwoord vond. De toen gangbare zielkunde is hem niet onbekend. In zijne verdeeling van de krachten der ziel volgt hij Ruysbroek. Even als deze, noemt hij als zoodanige: herinnering, verstand, wil. Andere, vaak gezochte en met de eerstgenoemde niet overeen te brengen, verdeelingen ontbreken bij hem niet. Van te weinig spitsvinnigheid zal men hem zeker nergens, maar althans hier niet beschuldigen. Evenals alle broeders zijner inrigting verschilde Zerbolt niet van de kerk, wat het door haar als leerstuk vastgestelde aangaat. De hoofdleerstukken der kerk vinden wij bij hem in aanzien. De drieëenheid is voor hem tegenwoordig bij den doop van Jezus door Johannes. In Christus verwarre men de menschheid niet met de godheid, maar men scheide ook niet beiden van elkander. Christus is niet enkel God, is is niet enkel mensch, is beiden te gelijk. Christus is één met God. God is voor ons mensch geworden, God is voor ons gekruist. De mensch, tot zonde vervallen door eigen wil, heeft toch in zich het vermogen bewaard om naar heiligheid te streven. Men ziet, de hoofdpunten van het geloof der kerk

waren zulks ook van zijn geloof. In alles eerbiedigde hij de kerk en haar gezag, iets wat overigens der gansche broederschap des gemeenen levens eigen was. Nergens hooren wij hem gewag maken van het toenmalig schisma der kerk, van de beroeringen, door paus en tegenpaus verwekt. Nergens spreekt hij zijne verontwaardiging uit over de onzedelijkheid der meeste geestelijken en hunne zoo vaak onregtmatige handelingen.

Rijst hier de vraag op, hoe hij dan van gunstigen invloed kon zijn op het zedelijk-godsdienstig leven onzer vaderen, de beantwoording daarvan ligt voor de hand. Als kind van zijn tijd moge hij veel in zich dragen, wat den stempel van zijn tijd heeft, er is iets in hem dat ons wijst op dagen, die nog komen zullen. Behoef ik de verdiensten van Zerbolt op te sommen voor de broederschap met hare bijna geheel praktische rigting, waarin hij, het uitstekendste hoofd van allen, zoo bij uitnemendheid het spiritueel element vertegenwoordigde? Was het gebruik der landtaal in zaken van godsdienst bijna instinktmatig opgekomen, Zerbolt heeft het wetenschappelijk voorgestaan. Hoe moest daardoor de broederschap gebaat worden, die daarin vasten grond vond voor hare populaire voordragten, en voor hare verspreiding van den bijbel en van andere godsdienstige geschriften! — Zoo veel H. boeken gij schrijft, zegt Zerbolt, zoo vele predikers der waarheid schept gij. — Hoe moest de zedelijkheid bevorderd worden door de waarachtig christelijke leeringen en gevoelens in zijne geschriften. Naauwelijks is het noodig, dat ik in het licht stelle, welke gewigtige beteekenis het gebruik der landtaal voor de hervorming gehad heeft. Dat toch maakte het christendom meer eene zaak van den inwendigen mensch, van het warm-gevoelend hart. En daarenboven, wat is de hervorming anders dan vrijmaking der nationaliteiten van de

allen omstrikt houdende eenheid, het net, door Rome over alle volken heengeslingerd. Nationaliteit bevorderen was dus losser maken van Rome, van Rome, dat in zijne latijnsche taal den band, die allen omving, in handen had. Nationaliteit bestaat niet zonder landtaal. Predikte, bad, theologiseerde, las men den bijbel en andere boeken in de landtaal, innerlijk werd men vrijer van Rome. Op dat inwendig vrij zijn *moest* het uitwendige volgen. Zeg ik: *moest*, verre is het van mij, hierdoor de verdiensten der hervormers te willen verkleinen. Aantoonen toch, dat de hervorming het noodzakelijk gevolg is geweest van hetgeen haar voorafging, is niet hare waarde verminderen, integendeel, het is bewijzen, dat zij hare reden van bestaan had, dat zij wettig was, dat wil zeggen: overeenkomstig de aandrift en de behoeften der harten in die dagen. Is nu dat nationaal zelfstandig worden eerst door Luther en de zijnen betrekkelijk voleindigd, wij zien het op nieuw in Gerhard Zerbolt van Zutphen, dat die vrijheid niet plotseling opkwam, maar langzaam ontwikkeld en voorbereid werd. In dien opzigte, maar ook in dien opzigte alleen, mogen wij hem reformatorische beginselen toekennen. En om dezen zijnen invloed zeggen wij het zijnen vromen levensbeschrijver, Thomas à Kempis, volmondig na: „geloofd zij God, die ons zulk een man schonk!"

C. M. V.

WESSEL GANSVORT.

De tand des tijds sloopt alles, zoo zeggen velen, wanneer men het aan onze landgenooten tot een verwijt maakt, dat ons vaderland zoo weinige gedenkteekenen van vroegere tijden bezit; maar hoe waar die uitspraak ook zijn moge, men vergete niet, dat de hand der menschen vaak den tand des tijds ter hulpe komt, en dat, wat deze nog gespaard heeft, dikwijls door gene wordt weggeroofd. Hoe menigmaal bevinden wij ons op eenen bodem, door heilige herinneringen gewijd, en doet niets ons kennen, wat roemrijks daar eertijds is geschied; hoe vaak grazen de kudden ter plaatse, waar eenmaal geleerde monniken en vrome mannen zich aan vruchtbare oefening en overdenking toewijdden, of ontwaart ons oog slechts nederige boerenwoningen, waar vroeger de een of andere burg zich statig ten hemel verhief. Hoevele gebouwen van aloude dagteekening zijn van bestemming veranderd, en vertoonen ons niet het geringste spoor van hun alouden luister. Wie het tegenwoordige burgerweeshuis in Groningen bezoekt, hij zal niet bemerken, dat hij zich in een voormalig klooster bevindt. Toch is het zoo: vrome zusters onttrokken zich hier in vroegere dagen aan de wereld, en waar thans de weldadige hand zich beijvert, om ouderlooze kinderen tot leden der maatschappij te vormen, daar vertoefden eertijds jonkvrouwen, die aan hare gezinnen en aan de maatschappij ontvloden waren.

Omstreeks het jaar 1540 kwamen eenige vreemdelingen genoemd klooster bezoeken en onderhielden zich met den toenmaligen abt Johan van Halen. In het koor der kloosterkerk werd hunne aandacht geboeid door een opschrift ter gedachtenis aan eenen gestorvene. De vurige vereering, die een der bezoekers voor dien doode aan den dag legde, bragt te weeg, dat de abt hun zijnen schedel vertoonde, die van alle kanten bezigtigd en gekust werd; ja, zelfs bood een der vreemdelingen eene zekere som gelds, om het reliek in zijn bezit te krijgen. Die bezoekers waren niemand anders dan Albert Hardenberg, de later beroemde domprediker te Bremen, en Willem Sagarus, regtsgeleerde en raad van Karel V in Braband. Hun eerbied voor dien schedel sproot voort uit hunne hoogachting voor den doode, voor Wessel Gansvort, door velen „het licht der wereld" genoemd. De achting, die tijdgenoot en nakomeling hem als om strijd toedroegen, geeft mij vrijmoedigheid te verwachten, dat een korte levensbeschrijving van dezen inderdaad merkwaardigen man velen niet onaangenaam zal zijn. Hij verdient door allen gekend te worden, en zoo moge deze vlugtige, misschien al te gebrekkige schets van zijn leven het hare bijdragen tot een juiste waardering van hem, die door velen zoo vaak in een verkeerd daglicht is geplaatst.

In den jare 1419 werd Wessel Gansvort uit brave burgerouders geboren, die hij beiden reeds vroegtijdig door den dood verloor. Hij bleef in zijne geboortestad Groningen en kwam onder leiding zijner moei Ottilia Elantes, die zeer bemiddeld was en hem eene uitstekende opleiding liet geven. Toen zich spoedig buitengewone geestesgaven bij den jongeling open-

baarden en hij min of meer aan zijnen leermeester ontwassen was, werd hij tot verdere opleiding toevertrouwd aan de beroemde inrigting der broeders van 't gemeene leven te Zwolle. Zijn verblijf aldaar bragt hem ook in aanraking met Thomas à Kempis, en de invloed, dien de schrijver der „Navolging van Christus" op hem oefende, is niet te miskennen in de latere geschriften van onzen Wessel. Immers, ofschoon wij weten, dat Thomas geen onderrigt gaf in het Zwolsche broederhuis, maar in het nabijgelegen klooster op den Agnetenberg vertoefde, meenen wij uit verschillende gegevens te mogen opmaken, dat hij de meest uitstekende leerlingen dier school somtijds tot zich liet komen, om zich met hen te onderhouden. Talrijke anekdoten, ons door de levensbeschrijvers van Wessel bewaard, aangaande gesprekken tusschen hem en Thomas, bevestigen ons uit den mond der tijdgenooten, dat Wessel zich nu en dan op den Agnetenberg bevond, om woorden van leering en vermaning op te vangen van de lippen van den gevierden schrijver van „'t Rozen- en Leliën-hofken." Zelfs vatte Wessel het plan op, om zich in datzelfde klooster aan het monnikenleven toe te wijden, en ver van het gewoel der wereld zich aan het schouwende leven over te geven. Spoedig echter gevoelde hij, dat dit zijne bestemming niet was, maar meende hij geroepen te zijn om, te midden van strijd en beproeving, te jagen naar het burgerschap van het godsrijk. Hij was er ten volle van overtuigd, dat het ware geloof zich niet aan de wereld onttrekt, maar de wereld overwint, en daarom zag hij, hoewel noode, van zijn geliefkoosd plan af, en weêrstond de neiging om altijd bij den geliefden leermeester te blijven. Nog eenige jaren vertoefde hij te Zwolle, werd zelfs voor eenigen tijd leermeester, gelijk velen in de middeneeuwen afwisselend leerlingen en onderwijzers

waren, en ging eindelijk, ter verdere voortzetting zijner studiën, naar de hoogeschool van Keulen. Wel was Keulen niet meer wat het geweest was; wel was deze koningin der middeneeuwsche hoogescholen, de parel aan de kroon der godgeleerdheid, min of meer in verval; maar gelijk datgene, wat eenmaal waarlijk groot is geweest, nog sporen van vroegeren luister toont en de adelijke afkomst nooit geheel en al verloochent, zoo was en bleef dit duitsche Venetië ook nog in Wessels tijd wijd en zijd door Europa vermaard. Waren de leeraren ook niet een Albertus Magnus gelijk, wêerklonk ook binnen de wanden der gehoorzaal niet, als weleer, de diepzinnige taal van den doctor subtilis, Johannes Dun Scotus, den roem der Franciscanen, nog altijd werden er woorden van wijsheid gesproken, en bleef deze hoogeschool eene in vele opzigten belangrijke inrigting voor het onderwijs. Zekere Laurentius, geboren te Groningen, die te Keulen professor der godgeleerdheid was geweest, had er eene inrigting voor studenten gesticht, in den trant onzer seminariën, waarin ook onze Wessel werd opgenomen. Beiden alzoo, de roep die van de hoogeschool uitging, en de min kostbare gelegenheid, die hem hier werd aangeboden tot voortzetting zijner studiën, zullen het hunne hebben bijgedragen, om hem Keulen als verblijfplaats te doen kiezen. Reeds was, gelijk ik boven opmerkte, de school in verval, en daar de godgeleerdheid, die er altijd den boventoon had gehad, in die dagen een streng kerkelijk karakter had aangenomen, oefende zij eenen eenigzins nadeeligen invloed op alle wetenschappelijkheid, vooral sinds Keulen de hoofdzetel der inquisitie werd en juist vandaar de vervolgingen uitgingen tegen het meer vrije mysticisme en andere, soms kettersche, rigtingen. Voeg daarbij, dat in de Laurentius-

stichting een streng hiërarchisch beginsel heerschte; dat de duistere geest der toenmalige dominicanen daar den boventoon voerde, en gij zult inzien, dat onze Wessel, die reeds te Zwolle de vruchten had genoten van den vrijen mystischen geest, die bij de broeders des gemeenen levens heerschte, zich niet geheel en al daarin schikken kon en althans inwendig in verzet kwam tegen den kerkelijken geest, die daar ademde. Ondanks dien inwendigen strijd, bleef hij aldaar geruimen tijd, woonde de voorlezingen getrouw bij en studeerde ijverig wijsbegeerte en godgeleerdheid, al bevatte ook de bron, waaruit men putte, niet altijd frisch en levend water, of al vloeiden de stroomen voor den dorstende naar wetenschap en kennis niet altijd even overvloedig. Vooral vatte hij bijzondere voorliefde op voor platonische wijsbegeerte, of werd ten minste door de spitsvindigheid der toenmalige scholastiek afkeerig van de aristotelische philosophie. En toen hij, door eenige naar Keulen uitgewekene Grieken, met hunne landtaal bekend werd en dus de kennis der wijsgeerige stelsels uit de oorspronkelijke bronnen vermogt op te doen, werd zijne voorliefde voor Plato nog meer versterkt. Maar niet alleen tot de oude Grieken voelde hij zich aangetrokken; ook hen, die aan zijn tijd meer nabij waren, zocht hij uit hunne schriften te leeren kennen. Hij beoefende deswege ijverig de werken van den vromen Rupertus, die omstreeks 1100 abt was geweest in het stadje Deutz, tegenover Keulen, en van wiens vromen en echt godsdienstigen zin zijne talrijke geschriften de levende getuigen waren. Voornamelijk in tegenstelling met de dorre scholastiek en door het aanlokkelijke der allegorische schriftuitlegging, die daar op elke bladzijde kenbaar was, moesten deze werken eenen levendigen invloed oefenen op onzen Wessel, wiens godsdienstige zin was

gewekt op de school te Zwolle, en die door zijnen omgang met Thomas à Kempis was geneigd geworden tot een meer praktisch christendom, tegenover de veelal onvruchtbare theoriën der streng kerkelijk-gezinden. Praktisch gezind en in vele opzigten echt godsdienstig, hadden de broeders des gemeenen levens ook een open oog voor het zedebederf van hunnen tijd, bij geestelijken en leeken beiden. Dat zedebederf was ook onzen Wessel niet onbekend, en geen wonder alzoo, dat een Rupertus van Deutz, die ook daartegen met kracht te velde trok, in hem eenen ijverigen vereerder vond. Hoe ver deze ingenomenheid zich uitstrekte, kan men daaruit opmaken, dat Wessel een soort van aanteekeningboek voor zich vervaardigde, dat hij grootendeels met belangrijke gezegden van Rupertus vulde, en dat, ofschoon tot ons leedwezen niet meer aanwezig, na zijnen dood onder den titel van *Mare magnum* (de groote zee) bekend was, gelijk ons zijn levensbeschrijver Hardenberg mededeelt. In deze en dergelijke studiën dan vinden wij den jongeling te Keulen verdiept, zich toewijdende aan de beoefening van godgeleerdheid en wijsbegeerte, met wetenschappelijken zin en vooral met liefde tot de schrift vervuld. Hij was geheel en al doordrongen van innige vroomheid, en afkeerig van het confessionalisme, zocht hij met een helder oog en een warm hart naar de waarheid, en was in verzet tegen hen, die de vrijheid aan banden wilden leggen. Toch bleef hij nog met hart en ziel der regtzinnige rigting toegedaan, gelijk die zich in het zoogenaamde realisme deed kennen, en beroemde hij zich in zijne schriften later op talrijke strijdredenen deswege, door hem te Keulen gehouden.

Het is ons niet wel mogelijk Wessel overal op zijne studietogten te volgen, daar vele leemten in de geschiedenis van zijnen levensloop voor ons bestaan. Volgens de meest waarschijnlijke berigten bezocht hij, na de hoogeschool van Keulen,

ook die van Heidelberg en die van Leuven, ja, zal hij zelfs, volgens sommigen, reeds in dezen tijd zijn aangezocht, om in Heidelberg als leermeester op te treden. Wat hiervan ook waar zij, hij wees dit aanbod van de hand, en in den jare 1452 vinden wij hem te Parijs, om, gelijk hij zelf mededeelt, als voorstander van het realisme, het daar heerschende nominalisme te bekampen. Zeker was dit niet zijn eenig doel, maar bezocht hij juist Parijs, omdat daar de meest bloeijende en aanzienlijkste godgeleerde school bestond, de moeder der nu reeds in verval gekomene dochter te Keulen. De Parijssche universiteit, die oorspronkelijk eene vrije vereeniging van leermeesters en leerlingen was, bezat vier faculteiten, die der godgeleerdheid, die van het kanonieke regt, die der medicijnen en eindelijk de faculteit der vrije kunsten. Vooral gedurende de zoogenaamde babylonische gevangenschap der pausen was de Fransche kerk het eigenlijk pleegkind van den Roomschen stoel, weshalve velen zich in dien tijd toewijdden aan de beoefening der godgeleerdheid en van het kanonieke regt, en de andere wetenschappen min of meer op den achtergrond traden. En toen die ballingschap voorbij was, toen het gezonken pausdom zich wederom met alouden luister in Rome vestigde, toen was de driedubbele kroon niet meer wat zij geweest was en vermogt hare schitterende pracht voor veler oogen de inwendige armoede van haren drager niet te bedekken. Weldra vertoonden zich twee onfeilbare opvolgers van Petrus te gelijker tijd, en gansch Europa was beroerd en verdeeld, want het pauselijk schisma, die kanker der Roomsche hiërarchie, had een aanvang genomen. Maar te midden van de stormen, die de kerk op hare grondvesten deden schudden, verhief zich de godgeleerde wetenschap, en Parijs als de zetel van het vak. Mannen als Peter d'Ailly en Johannes Gerson deden hunne stemmen tegen het toenemend zedebederf van daaruit

door gansch Europa hooren, en in overeenstemming met de nu verbreide leer, dat een concilie boven den paus stond, nam de verzamelplaats van hen, die zich het krachtigst in het handhaven van dat beginsel openbaarden, meer en meer in luister toe. Parijs noemde zich de oudste dochter des konings, en de aanzienlijkste mannen des rijks begroetten de hoogeschool als „onze moeder, de universiteit te Parijs". Met het verzet tegen den paus en de meer wetenschappelijke rigting aldaar, kreeg het nominalisme langzamerhand den boventoon, vooral toen door de hernieuwde studie der Grieksche taal beiden, Plato en Aristoteles, uit de oorspronkelijke bronnen bekend werden. Zóó stonden de zaken, toen Wessel aldaar in den jare 1452 aankwam, om zijne studiën te voltooijen.

Wij hebben ons reeds zoo dikwijls van de namen realisme en nominalisme bediend, dat wij ons verpligt gevoelen een oogenblik hierbij stil te staan, om in algemeene trekken deze beide rigtingen te kenmerken. Het uitgangspunt van de scholastiek was de verhouding van het denken tot het zijn, of van het begrip tot het wezen der dingen. De groote strijdvraag der middeneeuwsche theologen betrof het al of niet werkelijk bestaan van de algemeene of geslachts- en soorts-begrippen. Volgens de nominalisten zijn deze slechts abstractiën van het verstand, zoodat zij geen werkelijk bestaan buiten den menschelijken geest hebben; volgens de realisten bestaan de algemeene begrippen vóór en buiten het menschelijk denken. Volgens de eersten ontstaat de kennis der dingen dus uitsluitend door zinnelijke waarneming; volgens de laatsten moet men de redebegrippen verheffen ten koste der zinnelijke waar-

neming. Wat menschheid heet, om een voorbeeld te geven, bestaat bij de nominalisten alleen in de enkele personen, terwijl zij, volgens de realisten, iets werkelijks is, als datgene wat aan de wording van den enkelen mensch ten grondslag ligt. Met betrekking tot de beschouwing van de drieëenheid, vervielen de eersten tot tritheïsme en moesten de laatsten de waarde der drie personen verkleinen, om de eenheid vast te houden. Beiden voerden in uiterste consequentie tot grove afdwalingen, maar in den grond der zaak was het nominalisme meer in overeenstemming met de leer der kerk. Toch wisten de voorstanders van het realisme door hunne persoonlijkheid te bewerken, dat hunne leer voor regtzinnig en die van hunne tegenpartij voor kettersch werd verklaard. Het zou ons te ver voeren dit een en ander nog nader te bespreken. Genoeg zij het op te merken, dat juist tijdens Wessels aankomst te Parijs de oude strijd weder heftig ontbrand was. Deze nam er een levendig aandeel in, maar ging eerst tot een gewijzigd realisme en eindelijk zelfs tot het nominalisme over. Hij erkent zelf, dat zijn plan van bestrijding der toen aangenomen leer slechts uit jeugdigen overmoed was ontstaan, en dat hij door de beoefening van Dun Scotus en anderen langzamerhand zijne denkwijze heeft veranderd, maar dat hij met een open gemoed voor de waarheid, als hij door anderen tot beter inzigt is gebragt, zich bereid verklaart tot zijne vroegere meeningen terug te keeren. Mogen velen deze omstandigheid wraken, voor ons is deze bekentenis een bewijs, dat Wessel voortdurend in strijd verkeerde, dat hij zich niet gemakshalve aan de eene of andere partij wilde aansluiten, maar altijd zoekende was naar waarheid. Zeker aanhanger der nominalisten verwijt hem, dat hij door velen teregt meester der tegenspraak wordt genoemd, en wat men overigens hiervan ook den-

ken moge, dit woord bewijst ons, dat hij nooit een slaafsch navolger is geworden, maar altijd eene edele zelfstandigheid bewaard heeft. Altijd had hij oogen en ooren ook voor de gebreken en leemten van datgene, waaraan hij met hart en ziel was toegedaan. Over het algemeen schijnt de meerdere vrijmoedigheid en wetenschappelijkheid, gepaard met de meerdere diepte in denken en spreken, die de nominalisten kenmerkten, hem genoopt te hebben zich aan hunne zijde te scharen; ja, zelfs ging hij later zoo ver, dat hij beweerde, dat uit de school der andere rigting niet ligt een uitstekend man zou kunnen te voorschijn komen.

Van zijne leermeesters te Parijs weten wij niet veel meer dan de namen. Behalve zijne beide landslieden, Hendrik van Zomeren en Nikolaas van Utrecht, noemt hij ook Wilhelm de Phalis, Joan van Brussel en Johan de Picardiër. Tevens kwam hij daar in aanraking met den griekschen kardinaal Bessarion en den generaal der minderbroeders, Frans van Rovere. Omstreeks het jaar 1470 vinden wij onzen landgenoot, na kleinere zwerftogten, in Rome. Ofschoon men in de eeuwige stad niet mogt bogen op eene leerschool voor godgeleerdheid en wijsbegeerte, gelijk Parijs die aanbood, zoo was daar, ondanks de stormen, die den stoel van Petrus hadden geschokt, geenszins alle zucht voor wetenschap uitgedoofd. Niet alleen bezat de oude wereldstad groote aantrekkelijkheid voor velen, als het middelpunt der hiërarchie, maar lokte zij in dezen tijd ook anderen tot zich door de weder ontwaakte voorliefde voor de beoefening der klassieken. Toen in den jare 1453 de halve maan zegevierend op de wallen van Constantinopel werd geplant en de vereerders van den grooten profeet zich nederzetteden op Constantijns zetel, toen werden vele Grieken uit huis en hof verjaagd, en openden Florence en Venetië, „Venezia la bella”,

hare gastvrije poorten voor de ballingen. Ook paus Nikolaas V ontving de zonen van het Oosten met open armen, en van dien tijd af herleefde in het Westen de studie van de grieksche taal, en waren vooral de drie genoemde Italiaansche steden de kweekplaatsen voor de hernieuwde beoefening van de klassieke auteuren. Wel was de pauselijke zetel tijdens Wessels komst door Paulus II bezet en was deze afkeerig van de wetenschappelijke rigting zijner voorgangers, omdat hij daarin eene toenadering tot het heidendom meende te zien; maar reeds in 1471 maakte de dood een einde aan zijne tegenkanting, en beklom Frans van Rovere den stoel van Petrus, als Sixtus IV. Er is eene anekdote in omloop, dat de paus bij het aanvaarden der driedubbele kroon aan onzen landgenoot verzocht een gunstbewijs voor zich te vragen, en dat Wessel hem in antwoord daarop zeide, dat hij wenschte, dat Sixtus eenmaal, op den oordeelsdag, door den oversten herder kon begroet worden met deze woorden: „Welkom, gij trouwe en vrome dienstknecht, ga in tot de vreugde des Heeren." De paus zal daarop gezegd hebben, dat dit zijne zorg was, en hem nogmaals hebben aangemaand iets voor zich zelven te vragen, waarop Wessel een' griekschen en hebreeuwschen bijbel uit de vaticaansche bibliotheek verzocht. Is nu ook de historische trouw van dit verhaal niet gewaarborgd, zoo ligt toch de gissing voor de hand, dat onze Wessel zich tegen vele misbruiken in Rome zal hebben uitgelaten. Immers, hij spreekt in zijne geschriften zeer weinig van zijn verblijf in de heilige stad en beroemt zich nooit op zijne vriendschap met den paus, maar doet ons duidelijk zien, dat vele gewigtige vraagpunten daar met groote ligtzinnigheid en zonder gepasten ernst werden afgehandeld. Uit alles mogen wij opmaken, dat Rome niet dien indruk op hem heeft gemaakt, dien zij bij geheel onderdanige zonen

der kerk te weeg pleegt te brengen. Was ook zijne gezindheid niet reformatorisch in den waren zins des woords, hij had toch een open oog voor het heerschend zedebederf aldaar, en de magt der overlevering kon hem het toenemend verval niet doen voorbijzien.

Na Rome bezocht hij ook Florence en Venetië, maar keerde weldra, en dat wel in 1472, naar Parijs terug. Spoedig daarna ontbrandde hier andermaal een hevige twist tusschen nominalisten en realisten, waarbij sommigen onzen landgenoot een niet zeer gunstigen rol laten spelen. Lodewijk XI namelijk, heerschzuchtig van aard, was daarenboven ook schijnheilig en er steeds op uit, om zijne talrijke uitspattingen te vergoelijken. Zoo vaardigde hij in den jare 1473 een edict uit, waarbij het nominalisme van de Parijsche hoogeschool geweerd en het realisme ten zetel verheven werd. Alle medeleden der hoogeschool werden opgeroepen, om den eed op dit edikt af te leggen, en zij die weigerden, zouden met ban en ballingschap gestraft worden. Maar wat geschiedde? Wel werd de eed afgelegd en uiterlijk alzoo het nominalisme vernietigd, maar inderdaad werkte het edict de vervolgde partij in de hand; want de aanhangers maakten zich meer en meer strijdvaardig en de meerderheid schonk aan deze zaak hare aandacht. Voorloopig zweeg men, totdat er in 1481 een kort schrijven verscheen van een van 's konings beambten, waarin verklaard werd, dat het aan een ieder vrijstond het nominalisme of het realisme aan te hangen, en niemand deswege bemoeijelijkt zou worden. Volgens sommigen heeft onze Wessel tot de onderdrukkers behoord en zou hij een werkzaam aandeel in de vervolging der nominalisten genomen hebben. De ongerijmdheid dezer meening valt aanstonds in het oog, wanneer wij opmerken, dat hij, naar zijne eigene opgave, reeds voorlang tot zijne vroegere tegenpartij was overgegaan.

Na weinig tijdsverloop verliet Wessel Parijs en vinden wij hem te Bazel, waar hij, ook zonder officiële aanstelling, vele uitstekende jongelingen in hunne studiën voorlichtte en leidde. Van Reuchlin en Rudolf Agricola, de later zoo beroemd geworden humanisten, weten wij, dat zij veel met onzen landgenoot verkeerden, en zeker is de gissing niet gewaagd, dat hij in hunne jeugdige harten de zucht aanwakkerde, om de grondtalen van den bijbel naauwkeurig te beoefenen. Omstreeks het jaar 1477 werd Wessel door den keurvorst van den Paltz, Filips den Opregte, naar Heidelberg beroepen. De hoogeschool aldaar was te gelijker tijd met die van Keulen gesticht, maar langzamerhand in verval gekomen. In 1476 vatte de vorst, die een minnaar van kunsten en wetenschappen en minder krijgszuchtig dan zijne voorvaderen was, het plan op, om de godgeleerde faculteit in 't bijzonder, en de hoogeschool in 't algemeen wederom tot alouden luister te brengen. Hij riep deswege de uitstekendste mannen van Duitschland tot zich en daaronder ook Wessel, ofschoon deze zich nog niet had onderworpen aan de lastige formaliteiten, die toen aan het verwerven van den doctorstitel waren verbonden. Zijne aanstelling vond grooten tegenstand van de godgeleerden aldaar, waarvan de meesten strenge voorstanders van de kerkleer waren, en wij meenen de oorzaak daarvan te moeten zoeken in hunnen afkeer van de van elders bekende rigting van Wessel. Hun beweren, dat het verzet voortsproot uit Wessels gemis van het doctorsdiploom, bleek slechts een ijdel voorwendsel te zijn, want onze landgenoot wilde dat verwerven, maar werd ook daarin verhinderd door den eisch, dat hij zich eerst tot priester moest laten wijden, wat hij in geen geval doen wilde. Het eigenlijke doel van Wessels beroeping was dus mislukt en hij kon slechts voorlezingen houden over letterkundige en wijs-

geerige onderwerpen, hoewel hij niet naliet om, waar hem dat mogelijk was, zijdelings met vrijmoedigheid te spreken over de gebreken en het bederf in de kerk en in de godgeleerde wetenschap. Was alzoo Wessels verblijf te Heidelberg niet vrij van onaangenaamheden voor hem, het leverde hem toch ook veel goeds op, vooral omdat hij hier wederom het verkeer met zijne jeugdige vrienden Reuchlin en Agricola genoot, die hem zijn leed deden vergeten. Toch was de tegenstand zijner vijanden sterk genoeg om hem het leven te vergallen, en trok hij reeds in 1478 naar zijnen geboortegrond, om in rust en kalmte zijne dagen te eindigen.

Met eene rijke levenservaring en van groote kundigheden voorzien betrad Wessel zijn vaderland, en wijdde zich nu ook aan het te boek stellen van de vruchten van veeljarige studie. Opdat wij daardoor een helderder inzigt verkrijgen in de denkwijze van onzen landgenoot, zullen wij in dit laatste deel van het verhaal van Wessels levensloop hier en daar uit zijne werken iets mededeelen, om in vlugtige trekken zijne meeningen kenbaar te maken.

Reeds waren zestig zomers over zijn hoofd heengevaren en ruim veertig jaren vervlogen, sinds hij als knaap zijn vaderland had verlaten. Ofschoon hij, als weleer, geene roeping gevoelde om de monnikspij aan te trekken, bragt hij zijne levensdagen afwisselend door in de abdij van Aduard, in een nonnenklooster te Groningen, en bij de regulier-kanunnikken op den Agnetenberg. Vooral de laatste plaats was hem geheiligd door de herinnering aan zijn geliefden leermeester, en in stille overpeinzing vertoefde hij op die plekjes, waar hij vroeger woorden van leering en vermaning had opgevangen,

toen hij als jongeling ter nederzat aan de voeten van Thomas à Kempis. Veel was er in dien tijd geschied, menige storm had dat nu reeds grijze hoofd bedreigd, menige strijd was doorworsteld, menige miskenning was geleden; maar bij dat alles mogt hij juichen, want de Heer was hem nabij geweest, en als een veelzins gezegend grijsaard mogt hij de plaats terugzien, waar hij de dagen zijner jongelingschap had gesleten. En was nu ook de geliefde meester naar andere oorden opgeroepen, hij misgunde hem die ruste niet, want eeuwige vrede en eeuwige vreugde waren thans het deel van hem, dien hij had liefgehad als een vader. Het voorbeeld van zijnen vromen leidsman stond hem helder voor den geest, en met mannen, vrouwen en jongelingen bragt hij aangename uren van leering en stichting door, nu eens vruchten vergaderende voor zich zelven, dan weêr vrucht dragende voor anderen. Rustig en kalm leefde hij voort, totdat in den jare 1479 Johan van Wezel, Wessels geestverwant, werd vervolgd om zijne leer, en zelfs in den kerker geworpen. Onze landgenoot meende hierin een voorspel te zien van zijn eigen lot, en in eenen brief aan Ludolf van Veen, den regtskundigen deken van Utrecht, vraagt hij dezen om raad, zoo ook voor hem de ure der vervolging mogt aanbreken. Hij zegt daarin wel, dat hij niet bevreesd is voor een onpartijdig onderzoek en slechts bekommerd over den laster; dat hij de openhartigheid van Wezel, waarmede deze alles den volke verkondigt, afkeurt; maar in alles schemert duidelijk door, dat de denkwijze van den vervolgde ook de zijne was. Zijne gansche persoonlijkheid was minder geschikt voor een doortastend verzet; de zucht naar het martelaarschap was hem niet eigen, maar in theorie stond hij op één lijn met de grootste tegenstanders der hiërarchie. Gelijk later een Erasmus wilde hij zich aan de wetenschap wijden

en onttrok zich dus aan den strijd, die hem noodzakelijk wachten moest, wanneer hij als anderen met de bestaande kerk brak. Evenwel werd zijne vrees niet bewaarheid en bleef hij vrij van vervolging. Zijne bekommering is welligt daaruit te verklaren, dat de deken Hoek van Naaldwijk iets aanstootelijks meende te vinden in Wessels leer, en deswege naar Keulen had geschreven, zonder zijnen naam te noemen. Op deze wijze toch wordt alles genoegzaam verklaard, terwijl wij de bevestiging hiervoor vinden in eene latere briefwisseling van dezen Hoek met Wessel. Anderen meenen, dat het uitblijven der werkelijk voorgenomen vervolging is toe te schrijven aan den invloed van bisschop David van Bourgondië, die onzen landgenoot zeer genegen was. Deze, de natuurlijke zoon van Filips den Goede, hield gedurende veertig jaren den bisschopszetel van Utrecht in en was een dier geestelijken, die beter het zwaard dan den herderstaf hanteerden. Ofschoon zijne regering niet altijd even onberispelijk was, wordt hij geroemd om zijne belangstelling in kunst en wetenschap, en zijne krachtdadige pogingen tot meerdere beschaving der geestelijken en tot kerkelijke verbeteringen. In dit opzigt ontmoetten beide mannen elkander, en zoo is het, bij hun overigens zeer uiteenloopend karakter, gemakkelijk te verklaren, waarom hunne betrekking zoo vriendschappelijk was. Behalve David van Bourgondië, had Wessel talrijke vrienden in het klooster Aduard, dat te dien tijde de verzamelplaats van vele uitstekende mannen was, als Onno van Cusum, Rudolf Agricola en Alexander Hegius, om van vele anderen niet te spreken. Wilden wij ook de namen zijner leerlingen opgeven, wij zouden daaronder tal van beroemde aantreffen, maar de opsomming daarvan zou hier onvruchtbaar zijn.

Zóó leefde Wessel tot nut voor zich zelven en voor anderen, be-

zield met liefde tot zijne naasten en met een vurig streven naar waarheid. Zijn opregte waarheidszin straalt vooral door in zijne briefwisseling met den bovengenoemden Hoek, deken van Naaldwijk. Was hij eenmaal teregt of te onregt meester der tegenspraak genoemd, hier ziet men een' nederigen en waarheid zoekenden geest, die anderen wil leeren, maar ook zelf door anderen wil onderrigt worden. Hoek liet dien brief langen tijd onbeantwoord, en toen hij eindelijk antwoordde, ademde zijn schrijven op verre na niet dienzelfden geest, als de brief van onzen Wessel. „Wanneer gij," zoo zegt de laatste, „mij in de ziel en in het hart kondet lezen, waarlijk gij zoudt daarin geene trotschheid, maar veeleer een nedergedrukte stemming vinden, waarmede ik Gods barmhartigheid aanroep, dat hij mij wegens mijne hardnekkigheid, die mij zelfs soms verdacht voorkomt, niet tot verwerpelijke meeningen vervallen doe." Is er meer bewijs noodig voor de waarheid mijner bewering? Ik geloof neen. Het is hem dan ook, gelijk hij elders zegt, niet om weten te doen, maar om die wijsheid, waarvan de vreeze des Heeren het beginsel is. In al zijne schriften straalt eene levendige liefde tot God en de menschen en eene diepe vroomheid door. Dewijl volgens hem de liefde van God en Christus tot ons den hoofdinhoud uitmaakt van geheel het evangelie, zoo is de liefde van den mensch tot God het hoogste en het meest volkomene, de weg tot waarheid, de maatstaf der regtvaardiging en der zaligheid. Evenals bij zijnen leermeester Thomas à Kempis vloeit dus bij hem alles in de liefde zamen, en doordringt en bezielt deze al de daden, woorden en gedachten van den waren christen. Bij beiden heerscht ware vroomheid en godsvrucht, ofschoon wij in vele opzigten de voorkeur moeten geven aan den meer praktischen geest van Wessel, die veel in de maatschappij had

verkeerd en wiens hier en daar verstrooide opmerkingen vaak getuigen van eene rijke ervaring. In zijne talrijke geschriften, die maar gedeeltelijk tot ons gekomen zijn, behandelde hij de gewigtigste vraagpunten van den dag. Al die onderwerpen in leer en leven der toenmalige christenen, die later door de hervormers zijn ter sprake gebragt, vindt men in Wessels werken met meerdere of mindere duidelijkheid en uitvoerigheid behandeld, en zoo kon het geschieden, dat een Luther bij het lezen daarvan uitriep: „had ik Wessel vooraf gelezen, mijne tegenstanders zouden kunnen beweren, dat ik alles aan hem ontleend heb." Toch moet men aan deze woorden niet te veel gewigt hechten; mogen Luther en Wessel ook geestverwanten genoemd worden, hunne meeningen waren toch niet volkomen dezelfde; de tegenstand tegen de kerkleer was in vele opzigten bij den laatste nog slechts in kiem aanwezig; tot vollen wasdom kon hij eerst rijpen bij hem, die moed genoeg bezat om een martelaar voor zijne overtuiging te worden.

Het heerschende zedebederf was voor beiden een doorn in het oog; de tallooze misbruiken van geestelijken en monniken werden door beiden evenzeer gelaakt, maar gelijk Luther in den aanvang eene hervorming in de kerk en niet daar buiten bewerkstelligen wilde, zoo meende ook Wessel, dat het verkeerd was zich te onttrekken aan de uiterlijke gemeenschap der geloovigen, en dat men het der kerk niet mogt verwijten, dat zij door hare ontaarde zonen tot verkeerde doeleinden misbruikt werd. Wat b. v. de leer der regtvaardiging door het geloof alleen betreft, die grondzuil van Luthers geheele stelsel, zoo zijn volgens Gansvort geloof en liefde de echt evangelische beginselen en de hoofdzaak van alles. Wel beweert hij, dat de mensch geregtvaardigd wordt door het geloof in Jezus Chris-

tus zonder de werken, maar daarnevens, dat het geloof zonder de werken dood is. „Zoo," zegt hij, „leeren Paulus en Jacobus wel ieder op zijne wijze, maar zonder elkander tegen te spreken. Zij deelen immers de overtuiging, dat de door het geloof regtvaardige het leven deelachtig is, namelijk door het geloof, dat in de liefde werkt. Want uit de werken moet het blijken, dat het ligchaam leeft, en wanneer het niets doet, dan houdt men het voor dood. Hoe meer en hoe grooter en voortreffelijker daden de mensch poogt ten uitvoer te brengen, des te meer leeft hij. Daar nu de liefde het edelste is van alles wat er in ons zijn kan, zoo is het hoogste leven dat van hem die liefheeft." 1)

Aangaande den aflaat beweerde hij, dat niemand een volkomen aflaat kan geven, daar niemand eene volkomene zondenvergeving verzekeren kan. „Niemand echter," zoo schreef hij verder, „kan een volkomen aflaat geven, die ook niet datgene geven kan, wat daartoe vereischt wordt, namelijk boete, droefheid, genade, liefde en reinheid des harten." Hij noemde de aflaten slechts ontheffingen der straffen, die een kerkelijk persoon heeft opgelegd, of in het algemeen opleggen kan. 2) Verder ontkent hij de apostolische instelling en de echt kerkelijke overlevering van den aflaat. Den ban noemt hij eene afscheiding van het ligchamelijk zamenleven en van de uitwendige gemeenschap, maar beweert, dat slechts God kan uitsluiten van de geestelijke gemeenschap dergenen, die God vreezen en liefhebben. Het vagevuur is bij hem iets innerlijks en geestelijks, dat tot loutering dient; doch op dit punt is hij vrij onbepaald en niet altijd even helder. Ook tegen de on-

---

1) *De Magnitudine passionis*, p. 551 ed. 1614.
2) *De Sacramento poenitentiae*, p. 803—806.

feilbaarheid der pausen trekt hij, als velen zijner tijdgenooten, te velde. „Wij gelooven in God," zoo zegt hij ergens, „maar niet in de Katholieke kerk, noch in het latijnsche concilie, noch in den paus." 1) En op eene andere plaats heet het: „de paus is gehouden te gelooven en is daartoe verpligt met alle geloovigen. En wanneer hij gelooft, zooals hij verpligt is, dan worden ook de geloovigen verpligt te gelooven, wat hij zelf gelooft, niet omdat hij gelooft, maar omdat hij gelooft, wat hij gelooven moet. Indien een ander beter gelooft, wat hij gelooven moet, dat moet de paus met hem gelooven, hetzij hij leek of vrouw, of wat dan ook zij. Mag men nu met eenigen grond van waarschijnlijkheid aannemen, dat de paus en de prelaten, wegens hunne hoogere waardigheid, zuiverder wandelen volgens de waarheid van het evangelie, en dus meer geloofwaardig zijn, zoo mag men hun daarom nog geen onvoorwaardelijk geloof schenken. De paus kan zeer goed dwalen, en vele pausen hebben zeer verderfelijk gedwaald." 2) Van het sacrament des avondmaals zegt hij, dat alle geloovigen een groot vertrouwen daarin moeten stellen, want dat dezelfde aanwezig is, die in Judea, Galilea en Samarië de hulpkreten en de smeekbeden van allen verhoorde. Echter geeft hij zijne ligchamelijke tegenwoordigheid ook aan de geloovigen, buiten het avondmaal en zonder de vormen van brood en wijn. 3) Elders maakt Wessel een onderscheid tusschen het sacramenteel en het geestelijk eten en zegt, dat het eerste zonder het laatste onvruchtbaar is. 4) En op eene andere plaats heet het, dat alleen de geloovige Christen vleesch en bloed geniet,

1) *De Sacr. poenit*, p. 779.
2) *De potentia ecclesiae*, p. 748.
3) *De Eucharistia*, p. 695.
4) *De Euch.*, p. 673.

dat het avondmaal als offer slechts door den priester kan verrigt worden, maar dat het als eene inwendige daad, als de toeëigening van Christus door het geloof, ten allen tijde ook zonder priester mogelijk en heilzaam is. Zoo nu zijn in de hoofdzaken de meeningen van Wessel over de gewigtigste vragen op het gebied der kerkleer. Welke de plaats is, die hij daardoor inneemt, zal een ieder ligtelijk kunnen beslissen, die zijne uitspraken naauwkeurig en onpartijdig nagaat. Maar men moet dezen man beschouwen in de lijst van zijnen tijd, en staande in de kerk, dan zal men hem noch van Protestantsche, noch van roomsche zijde in een verkeerd daglicht plaatsen. De Protestanten voornamelijk zullen zich wachten hem op ééne lijn te stellen met Luther of Zwingli, wanneer zij zien, hoe hij zich over Maria uitliet, die hij maagd en middelares, onzondig en koningin des heelals noemt, zoodat niemand zonder haar den voet bewegen of een woord spreken kan. 1)

Met zulke gedachten en studiën hield onze Wessel zich in zijne laatste levensjaren bezig. Hij zocht de eertijds bloeijende scholen der abdij van Aduard weder tot vorigen luister te brengen, en ofschoon hem dit niet in alle opzigten gelukte, droegen zijne pogingen veel bij tot verbetering van het onderwijs der jeugd. Op velen, die met hem in aanraking kwamen, oefende hij een' weldadigen invloed uit; mannen zocht hij tot wetenschappelijkheid, vrouwen tot kalme en gemoedelijke overdenking op te wekken, bij allen wilde hij teweegbrengen, dat kennis en wetenschappelijke zin gepaard gingen met godsvrucht en vroomheid, en voornamelijk drong hij aan op de liefde, als de levensader van alles. Tot aan zijn einde toe bleef hij helder en krachtig van geest en oefende zichzelven

1) *De Oratione*, p. 170.

en anderen in waarheid en in liefde. Nog kort voor zijnen dood, zoo verhaalt men, herleefde de twijfel met alle kracht in hem; nog eenmaal kwam hij die worstelingen te boven, en ontsliep eindelijk kalm en gelaten in zeventigjarigen ouderdom om tot eeuwigen vrede in te gaan. Hij werd begraven in het nonnenklooster te Groningen, waar in het koor der kerk een eenvoudig opschrift aan den wand de plaatse zijner ruste aanwees.

De vreemdeling, die thans de Martini-Kerk te Groningen bezoekt, vindt daar een' hoogen en blaauwen zandsteen met goud afgezet, aan het boveneinde waarvan een bronzen borstbeeld zigtbaar is. Drijft zijne nieuwsgierigheid hem aan om met den oorsprong van dit monument bekend te worden, dan kan hij lezen, dat het dankbaar nageslacht aan Wessel Gansvort, het licht der wereld, dit gedenkteeken heeft toegewijd. Protestanten en Roomsch-Katolieken hebben dezen man als om strijd zich toegeëigend en beiden droegen zorg zijne nagedachtenis in eere te houden. Sommigen hebben hem tot een' protestantschen dogmaticus willen maken en hem denkbeelden in den mond gelegd, waaraan hij nooit heeft gedacht; anderen zijn daar tegen opgekomen, maar hebben zich niet aan mindere overdrijving schuldig gemaakt. Beiden beriepen zich op Wessels schriften en meestal niet zonder grond. Deze uiteenloopende oordeelvellingen zijn daaruit te verklaren, dat hetgeen wij van hem bezitten, dikwijls vaag en onvolledig is, en dat men zijne uitspraken meermalen willekeurig uit het verband heeft gerukt. — En wat zal, nu wij aan het einde dezer korte beschouwing zijn gekomen, ons oordeel over Wessel

zijn. Het is dit: wanneer men Wessel beschouwt in de lijst van zijnen tijd en in verband met zijne tijdgenooten en hun heerschend verzet tegen de misbruiken der hiërarchie, dan bekleedt hij onder die mannen eene gewigtige plaats. Hij heeft zijnen tijd begrepen en zijne roeping daarin vervuld. Hij had een open blik voor de verkeerdheden in de kerkleer en 't kerkelijk leven, maar hij deinsde terug voor het martelaarschap, en wilde zich niet afscheiden van de kerk. Slechts als lid der uitwendige gemeenschap van de geloovigen wilde hij zijne pogingen in het werk stellen, om zijne medeleden te doen opwassen tot de vrijheid der kinderen Gods. Om kort te gaan, onmiskenbaar groot was zijne beteekenis voor en zijn invloed op zijne tijdgenooten, en wanneer men de grenzen tusschen de hervorming en hetgeen onmiddelijk daaraan voorafging, niet al te scherp afbakent, maar in 't oog houdt, dat een schakel beide tijdvakken verbindt, dat vele groote mannen met den éénen voet in het nieuwe stonden en met den anderen nog in het oude, dan aarzelen wij niet onzen Wessel te noemen eenen hervormer vóór de hervorming.

J. H. C. H.

BLADVULLING.

Dikwijls dragen zij, die voor het geluk van anderen bekommerd zijn, geene zorg voor hunne eigene zaligheid. En somtijds verlangen wij, dat anderen zich verbeteren, niet opdat zij vroom mogen zijn, maar opdat wij zelven van hen geen leed zullen verduren.

Ons Christendom is des te reiner, hoe meer wij Christus liefhebben, en onze deugd edeler, hoe meer wij de vermogens onzer ziel ontwikkelen en aan de inspraak van ons geweten gehoor geven. Deugdzaam is hij, die strijdt tegen hetgeen de meeste menschen goed noemen, maar waarnaar slechts ijdele en wufte menschen haken. Deugdzaam is hij, die, waar het wordt geëischt, vrijwillig schade en smaad lijdt voor Christus.

Hij leeft waarlijk, die niet voor zich-zelf leeft, in wien niet vleesch en bloed, maar Christus' leer heerschappij voert. Christus leeft in hem, in wien zijn leven openbaar wordt, die geleerd heeft zachtmoedig en nederig van harte te zijn, die arm naar den geest is, barmhartig, rein van harte, die alle verzoekingen van het aardsche leven overwint. Niets van u noch van de wereld mag in u leven, zoo gij wenscht, dat Christus in u leeft. Dit is wel moeijelijk te bereiken, maar eng is de weg, die ten leven leidt. En Christus neemt niet zoozeer in aanmerking, wat wij zijn, maar wat wij willen zijn. Voor een groot deel bestaat de deugd in deugdzaam te willen wezen.

Frederik van Heylo.

HET INTERDICT;

EEN HOOFDSTUK UIT DE GESCHIEDENIS DER KERKELIJKE TUCHT.

De gestalten, waaronder het menschdom zich vertoont, zijn de staten, de vormen, waarin de gemeenschapszin der individuën zijne bevrediging vindt. Al zijn die vormen ook noodzakelijk aan gestadige verandering onderhevig, iedere staat, iedere maatschappij heeft toch het regt, zijn eigen vorm en inrigting te handhaven en tegen aanranding te verdedigen, en van daar dat te allen tijde de staten tuchtmiddelen hebben aangewend tegen diegenen hunner leden, wier handelingen in strijd waren met den gemeenschappelijken wil. Zoo geschiedde ook in de oude wereld, maar zij zag in den *mensch* slechts een *burger*, en offerde de individuële regten op aan die van den staat, en zij strafte niet alleen hem, die door misdadige overtreding van de wet toonde gevaarlijk te kunnen worden voor de staatsinrigting, maar ook hem, die uit vrijheidsgevoel en ten gevolge van hoogere ontwikkeling woorden sprak en daden volbragt, die in strijd waren met de heerschende meening of de bestaande gewoonte. De staat werd beheerscht door een egoïsme, dat in zijn strengsten vorm aan Draco de bloedige wetgeving ontlokte, waarbij een ieder werd ter dood veroordeeld, die door de minste overtreding der wet bewezen had

geen volmaakt *burger* te zijn. Maar dat egoïsme werd bestreden; een nieuw beginsel trad in 't leven, en de geest des Christendoms zou ook aan de straftheoriën, door het voorbeeld der kerk, zijn heiligenden invloed doen gevoelen. — In Palaestina werd de nieuwe waarheid verkondigd: God is vader van allen, alle menschen zijn broeders; en aan den verkondiger dier waarheid hechtten zich de Messiaansche verwachtingen der Joden, en Paulus reisde de wereld door met de blijde boodschap: welhaast zal de Christus in zijne heerlijkheid verschijnen op de wolken des hemels, en al wie gelooft, zal worden opgenomen tot hem in zijn eeuwig, zalig rijk; en alle geloovigen reikten elkaâr de hand, en gezamenlijk wilden zij liefhebben, gelijk Christus had liefgehad, om gezamenlijk in te gaan in zijn eeuwig koningrijk, — en ziedaar de christelijke kerk gesticht. Aanvankelijk was zij slechts eene gemeenschap van geloovigen, weinigen in getal, sterk door hunne hoop en verwachtingen; maar hun aantal groeide. Spoedig bleken die verwachtingen ijdel geweest te zijn, en zij hielden op het algemeene vooruitzigt te wezen, maar men had geleden en gestreden, men had vervolgingen verduurd om zijn geloof, en waar men om lijdt, dat krijgt men lief, waar men voor strijdt, dat wordt dierbaar; en geene verwachtingen waren meer noodig om de kerk in stand te houden; zij stond daar om een eeuwige kracht uit te oefenen op de menschheid, om het beginsel der broederliefde ingang te doen vinden in aller harten.

Eene kerk met dat doel, met die bestemming heeft natuurlijk een harden, voortdurenden strijd te strijden tegen alles wat indruischt tegen dat beginsel, de broederliefde, maar ook tegen alles wat haar verhindert eene christelijke kerk te zijn en haren heiligenden invloed te doen gevoelen aan het menschdom. Ook

voor haar is dus de straf, als middel tot handhaving harer tucht, noodzakelijk. Maar eene kerk, die zich noemt naar hem, die leerde: „hebt uwe vijanden lief," en „zegent ze die u vervloeken," die een God heeft, die den dood des zondaars niet wil, maar zijne bekeering, moest anders straffen dan de voorchristelijke wereld, moest hare tuchtmiddelen aanwenden tot verbetering der zondaars, tot heiliging harer leden. Waar dus de voorchristelijke staten straften, alleen om hun bestaan en inrigting te handhaven, ook ten koste van het individuële regt hunner onderdanen, daar moest de kerk, die christelijke maatschappij, wilde zij handelen in den geest van haren grooten stichter, den zondaren censuur opleggen tot verbetering. Was de straf der oude staten als het ware wraakneming over geleden onregt, de censuur der christelijke kerk zag op de toekomst, en moest dienen, om de overtreders weêr tot nuttige, deugdzame leden te maken.

Onder de vormen van tucht, waardoor de kerk haar dubbel doel, handhaving van hare inrigting en verbetering van hare leden, heeft trachten te bereiken, bekleedt het interdict voorzeker een voorname plaats, het interdict, dat gedurende vijf eeuwen in de geschiedenis der kerk eene zoo gewigtige rol heeft gespeeld. Dit historisch verschijnsel, tot nu toe nog zoo weinig behandeld, is gewis eene nadere beschouwing waardig, want het is een belangrijk verschijnsel. Maar eer wij daartoe overgaan, hebben wij in de eerste plaats in den loop, dien de historie der kerkelijke tucht heeft genomen, de verklaring te zoeken van het ontstaan van dit, naar onze tegenwoordige zienswijze, zoo vreemde tuchtmiddel.

Gelijk de meeste belangrijke verschijnselen op het gebied van 't kerkelijk leven, was ook de tucht, haar vorm en regt, gegrond op voorbeelden en woorden van Jezus en de apostelen. Toen Paulus onder de Corinthiërs oedipeïsche huwelijken had gevonden, schreef hij hun, dat zij geen omgang zouden hebben met iemand, die, den naam van broeder dragende, een hoereerder, of hebzuchtige, of afgodendienaar, of lasteraar, of dronkaard, of roofgierige was, dat zij met zoodanigen zelfs niet zouden eten 1); immers zij wisten, dat een weinig zuurdeesem het geheele deeg verzuurt. En de overlevering wist te verhalen, hoe Jezus zou gezegd hebben: indien een broeder tegen u gezondigd heeft, en hij naar uwe broederlijke vermaning niet hoort, ga dan, neem met u nog één of twee, opdat bij monde van twee of drie getuigen ieder woord besta; en indien hij naar hen niet hoort, zeg het aan de gemeente, en indien hij ook naar de gemeente niet hoort, zij hij u als de heiden en de tollenaar. 2) Ziedaar dan een wenk van den Heer en een woord van Paulus, die beiden aan de gemeente het volle regt toekennen, om den verstokten zondaar uit te sluiten uit hare gemeenschap. Immers de reeds georganiseerde kerk kon dien raad, om zich van den omgang met de boosdoeners te onthouden, wel niet anders opvatten en in praktijk brengen, dan door hem te veranderen in eene bepaalde afsnijding van den overtreder, en juist hierdoor, en door den toestand der kerk in hare eerste dagen, was de vorm der tucht bepaald. De christenen toch kwamen wekelijks, ja dagelijks zamen, om hunnen Heer, zijn lijden en sterven, te herdenken. Men las uit de brieven der apostelen, vereenigde

1) 1 *Cor.* V : 11.
2) *Matth.* XVIII : 16; verg. Réville, *Etudes*, p. 95, 192.

zich in gemeenschappelijk gebed en gezang, en vierde dan een liefde- of avondmaal. Brood werd gebroken en de beker ging rond, opdat men door het gebruik daarvan mogt worden opgewekt tot dankbaarheid aan God. Had nu de apostel Paulus bevolen zich te onthouden van de gemeenschap der zondaars, ja had hij uitdrukkelijk verboden met de zoodanigen te eten, waar zou men dan wel minder dat verbod overtreden, dan hier, in de heiligste oogenblikken van den dag, als men zamenkwam en at en dronk ter eere van God en Christus? En hetzelfde gevoel, dat ons allen bezielt, wanneer wij een groven zondaar zien deelnemen aan onze eerdienst, dat gevoel, dat de tegenspraak van ons verstand doet verstommen, en den ongelukkige liever een schijnheilige noemt, dan aan zijne wezenlijke behoefte gedachtig is, schijnt ook de eerste christenen gedrongen te hebben, liever het voorschrift van Paulus te gehoorzamen, dan het voorbeeld na te volgen van den grooten Meester, van wien men toch verkondigde: deze neemt zondaars aan en eet met hen, — en men ontzeide hun, die gevallen waren, den toegang tot de zamenkomsten der geloovigen.

Waren bij hun leven de apostelen raadslieden en vraagbaken der gemeente en leiders harer zamenkomsten geweest, de omstandigheden hadden reeds vroeg diakenen, presbyters en bisschoppen doen ontstaan, en langzamerhand verhief de bisschop zich boven de presbyters, en het duurde niet lang of de bisschop heette plaatsvervanger van Christus, en de priester die der apostelen, en een geestelijke stand met onderscheiden orden ontstond, de beginselen der toekomstige hiërarchie. Had men vroeger aan de leiding der apostelen zich gaarne toevertrouwd, en aan hunne uitspraken zich blijmoedig onderworpen, dat zelfde vertrouwen, die zelfde eerbied werd overgedragen op

hunne plaatsvervangers, en het regt om de tucht te handhaven en straffen op te leggen, werd onwillekeurig ook hun toegekend. En zou het waar zijn, wat de christenen zelven zeiden, dat zij de broederliefde beoefenden, zouden zij zich met regt tegenover de heidenen er op beroemen, dat zij afschuw hadden van diefstal, moord, echtbreuk en trouweloosheid 1), dan moesten zij het openlijk toonen, dat, wie zich daaraan bezondigden, niet tot de hunnen konden behooren, en hunne vergaderingen niet mogten bijwonen; en zij, die zoo grovelijk het gebod der liefde overtraden, moesten het ondervinden, dat zij geene genade vonden in de oogen der broederen — de zoodanigen moesten zich onderwerpen aan de kerkelijke tucht. En dat eene kerk, die zelve zich ter naauwernood kon verweren tegen de overmagt der vijanden, die ook geen wapenen had om haar inwendig gezag te handhaven, nog ontzag kon inboezemen aan ongehoorzame leden, daarvoor had God gezorgd. De hooge achting toch, die men uit den aard der zaak voor de apostelen had betoond, werd spoedig overgedragen op hunne plaatsvervangers, en de klerk stond voor de verbeelding van den leek in naauwere betrekking tot God. Behoefde men dus geen wereldlijke magt te ontzien, de vrees voor Gods ongenade vergoedde dat dubbel. Daarenboven had ieder, die lid was van de kerk, deel aan God en Christus en hunne genade, en volharding en geloof werden beloond met eene plaats aan de regterhand Gods, in het hemelrijk. Die geen deel had aan de kerk, had ook geen deel aan Christus, en van de gemeenschap met hem, hunnen Zaligmaker, te worden afgesneden, en het heerlijk paradijs te moeten derven in het verblijf des eeuwigen vuurs, dat alles vreesde men meer dan de verdrukking der vervolgers, dan het zwaard der vijanden.

---

1) Plinius, *Epist.* L. X, *ep.* 97.

Was dus door het wezen en den toestand der jonge kerk bepaald, onder welke omstandigheden en in welken vorm de kerkelijke tucht zich zou vertoonen, waarop zij zou worden toegepast, en door wie zij zou worden gehandhaafd, die straf moest, bezield door den geest van Christus en zijne liefde, een middel zijn tot opbouwing der kerk en tot veredeling harer leden. Daarom wilde men niet, dat de uitgeslotenen van Christus zouden verstoken blijven; zij moesten alleen maar leeren, dat God hunne misdaad niet wilde, en gevoel van behoefte aan de gemeenschap met de geloovigen moest in den zondaar berouw doen geboren worden, en het voornemen doen ontstaan, om zich door een heiligen wandel de liefde van Christus en de broederen weêr waardig te maken. En dan ook opende de gemeente volgaarne voor hem hare armen, en gunde hem weêr eene plaats aan den avondmaalsdisch, maar niet dan nadat hij langs een harden en moeijelijken weg getoond had opregt berouw te hebben.

Er is veel schoons in de vormen, waarin de eerste christenen hun berouw openbaarden en boete deden. Zij, aan wie het verboden was mede op te gaan ten gebede, lagen, telken ure dat men opkwam, 't zij 's zomers of 's winters, geknield aan den drempel der vergaderplaats, weenende, zuchtende en klagende, te bidden om de wederopname, smeekende, dat de geloovigen voor hunne bekeering en vergiffenis gebeden zouden ten hemel zenden. Zonder eenigen opschik of tooi, met ongeschoren baard en haar, en in zak en asch gehuld, moesten zij dagelijks voor hen, die het godshuis intraden, hunne schuld en hun berouw belijden 1). Wanneer zij zoo deernis met hunnen toestand hadden opgewekt, werd het hun veroorloofd mede in te gaan, maar slechts om te hooren naar de voorlezing der Schrift en hare verklaring in de homiliën. Hunne

1) *Προσκλαίοντες*, weenenden; ook *Χειμάζοντες*, overwinterenden.

plaats was dan in het voorste gedeelte der kerk, afgescheiden van de geloovigen 1). Met die geringe gunsten moesten zij zich een tijd lang tevreden stellen, totdat zij verlof kregen, geknield voor den bisschop, mede deel te nemen aan de gebeden der gemeente 2). In deze periode viel de eigenlijke boete. Vooral rijke aalmoezen hadden zij te geven, en op sommige plaatsen was hun ook opgelegd, zieken en kranken te verplegen en de gestorvenen ter aarde te bestellen, alsof de oude kerk het wist, dat er geen betere genezing is voor hem, die uit gebrek aan liefde overtreden heeft, dan hem te brengen daar, waar louter liefdewerk zijn pligt is. Wanneer zij dit alles hadden volbragt, dan werd het hun eindelijk gegund deelgenoot te zijn aan de viering des avondmaals, terwijl zij, wanneer de bisschop ook hunne offers weêr wilde aannemen, zich weêr met alle broederen gelijk gesteld mogten rekenen.

Dit alles is hoogst natuurlijk. Wat kon hij, die van de gemeenschap der heiligen verstoken was, anders doen, dan zich begeven naar de plaatsen, waar de christenen moesten zamenkomen, die hem hadden uitgesloten, en hen bidden, boete te mogen doen, om weêr in genade te worden aangenomen, — en wat was natuurlijker, dan dat de gemeente eerst langzamerhand de verloren voorregten hergaf, en den verstooteling niet eerder opnam, dan nadat hij getoond had, dit vurig te verlangen, en er zich opofferingen voor te willen getroosten. Dit alles is schoon, want het is de vrije openbaring van den levenden geest in de gemeente. 't Is een edele vrucht der Oostersche kerk. Maar spoedig werd zij overgebragt naar het Westen, en moge 't daar ook een tijd lang eene levende kracht zijn geweest,

1) *Ἀκρoώμενοι*, hoorenden.
2) *Γονυκλίνοντες*, knielenden.

de zak en asch van 't beeldsprakig Oosten behoort niet t'huis in het Westen. Het ontaardt dan ook spoedig in doode formaliteit. Het wel is waar edele streven, op liefde tot regtvaardigheid gegrond, om de straf zoo veel mogelijk in overeenstemming te brengen met de misdaad, deed reglementen ontstaan, zamengevat in poenitentie-boeken, die den bisschoppen en presbyters werden ter hand gesteld en ter zorgvuldige toepassing aanbevolen. Voor iedere overtreding werd de straf, de som der te volvoeren werken, of het getal der boetedagen naauwkeurig bepaald, en de levende geest werd doode wet. Ligt hierin het bewijs dat de oude vormen hadden uitgediend, wij behoeven niet ver te zoeken om de oorzaken daarvan te vinden. De omstandigheden verklaren dit ten volle. De zelfzucht van de staten der oude wereld, die in den mensch slechts een burger zagen, was doorgedrongen in de kerk, en men zag weldra in den christen slechts een lid der katholijke kerk. Na een langen worstelstrijd was het eindelijk der kerk gelukt zich vrij te maken van den staat, ja zich boven haar te verheffen, en in plaats van den keizer zat nu in Rome een paus op den troon, als opperhoofd van het gansche kerkelijk ligchaam, en de kerk was een staat geworden. De orde der geestelijken moest zich handhaven in haar gezag, en elke inbreuk op hare magt werd nu gestraft. Ook had zich na lange twisten een leerstelsel gevormd, dat als het ware orthodoxe geloof voor aanranding moest worden gevrijwaard, en ook daartoe diende de kerkelijke tucht. Had men dus vroeger, als het alleen misdaden gold tegen den heiligen geest der christelijke liefde, zich blijmoedig getroost in 't openbaar berouw te betoonen, nu 't meer uitwendige overtredingen gold, was het als of een stil bewustzijn het der kerk influisterde, dat het wat hard was daarvoor in 't openbaar smaadheid te laten lijden. Ook liet zich een nieuw element gel-

den. De volksverhuizing had de zetels der oude natiën doen innemen door nieuwe geslachten, woeste horden, maar die zich vrij gevoelden en trotsch waren op hunne onafhankelijkheid. En bogen zij ook den nek onder het soms reeds knellende juk der christelijke kerk, met hun vrijen en trotschen geest was moeijelijk de openbare boete bestaanbaar, die den zondaar ten aanschouwe der gemeente en voor het oog van een iegelijk, te schande liet staan. Geen wonder derhalve, dat wat reeds Leo de Groote 1) luide uitsprak, dat het voor God voldoende zou zijn, wanneer men in stilte schuld beleed, ten aanhoore alleen van den priester, langzamerhand algemeen werd erkend; en had men vroeger reeds kranken en zwakken toegestaan zich door rijke aalmoezen vrij te stellen van de werken der boete, in de achtste eeuw zag men het oogluikend aan, dat ook gezonden met geld zich vrijkochten van de openbare poenitentie. Was hierdoor aan de eene zijde aanleiding gegeven, om in plaats van boetewerken het betalen van eene geldsom als straf op te leggen, aan de andere zijde werd de Oostersche vorm teruggebragt tot de hoofdidée, het eenvoudig verbod om deel te nemen aan kerkdienst en avondmaal, het grondbeginsel, dat, in verschillende vormen gekleed, de verschillende kerkelijke straffen deed ontstaan. Toen het Christendom staatsgodsdienst was geworden, toen de kerk invloed begon uit te oefenen op het politieke leven, en toen de geestelijke magt zich in het staatsbestuur had ingedrongen, was het dit beginsel, dat de groote excommunicatie, den geduchten kerkban, deed ontstaan, eene straf, die de uitsluiting en de mijding ook van kracht deed zijn in het burgerlijk leven, en den gestrafte, verstoken van de vervulling zijner religieuse be-

1) Tusschen de jaren 440 en 461.

hoeften, verstoken van den omgang zijner medeburgers, ja van de bescherming der wet, deed omzwerven, van elk verlaten, geschuwd en gemijd. 1) Dit zelfde beginsel, dat boete-systeem en kerkban deed ontstaan, gaf ook het leven aan het interdict. Dat *Verbod om de kerk binnen te treden*, 2) zooals men het noemde, was in den eersten tijd natuurlijk *persoonlijk* 3); maar toen de kerk staat was geworden, en ligtelijk eene geheele gemeente zich tegen hare geestelijke overheid kon verzetten, of weêrspannig wezen tegen de aangenomen leer, toen lag de overgang voor de hand van persoonlijk tot *plaatselijk* 4) interdict, 't zij als tuchtmiddel door de kerken te sluiten voor de gemeente, die overtreden had, 't zij als dwangmiddel, om, door een geheele gemeente van het genot der kerkdienst verstoken te houden, haar te dwingen een misdadiger uit te leveren, of een wereldlijk gebieder tot gehoorzaamheid aan de kerk te noodzaken 5).

---

1) Dat er in de eerste tijden aan geen excommunicatio major in den eigenlijken zin kan gedacht worden, spreekt van zelf. De geheele toestand der nog jonge kerk loste zich op in het kerkelijk leven. Het verbod om een levend lid uit te maken van de burgerlijke maatschappij, het verbod om een openbaar ambt te bekleeden, om in regtszaken als getuige te mogen optreden, ja om bij aanklagte zijn eigen zaak te mogen bepleiten, en zooveel ontzeggingen meer, die aan den kerkban waren verbonden, zou niet begrepen zijn geworden in den tijd, toen de wereldlijke magthebbers nog niet de onderdanen of de organen der kerk waren. Wat men bij de oude christenen de excommunicatio major of mortalis noemt, is niet anders dan eene meer volledige en strenger toegepaste uitsluiting van alle kerkelijke handelingen, waaraan toch evenzeer na volbragte boete een einde werd gemaakt. Eene juiste omschrijving der verschillende soorten van ban is hoogst moeijelijk.

2) Interdictum ingressus ecclesiae.

3) Interdictum personale.

4) Interdictum locale.

5) Die straf kwam reeds voor in de vijfde eeuw, toen bisschop Leudoald

Maar met deze uitbreiding van het beginsel, met den overgang van een persoonlijk tot een plaatselijk interdict was de stap gedaan, die in de elfde eeuw een eenvoudig abt aanleiding zou geven, om een tuchtmiddel te scheppen, dat door geestelijken van alle rangen zou worden aangegrepen en een magt zou worden in de wereldhistorie.

In het jaar 1031, toen te Limoges eene provinciaal-synode was vergaderd, en men beraadslaagde over middelen om ongehoorzame gemeenten te bedwingen, stond de abt Odolricus op en sprak tot de vergadering de volgende woorden: „Indien zij niet goedschiks tot rust komen, slaat dan het geheele gebied van Limoges met een *algemeenen ban* 1), zóó namelijk, dat niemand dan een geestelijke, een arme bedelaar of een doortrekkend vreemdeling, of een kind van twee jaren en daar beneden, in het gansche gebied van Limoges begraven, of naar een ander bisdom ter begraving vervoerd worde; dat de godsdienst in alle kerken in stilte worde gevierd, maar de doop aan desverkiezenden worde bediend; dat tegen drie ure klokslagen gehoord worden in alle gemeenten, en allen met het gelaat ter aarde gebeden uitstorten voor het herstel van den kerkvrede. Poenitentie en viaticum worden slechts aan stervenden gegund; de altaren moeten in alle kerken, evenals op Goeden vrijdag, ontbloot, en kruisen en sieraden weggeborgen worden, ten teeken van rouw en droefenis bij allen. De altaren, die bij de mis, door alle priesters met gesloten kerkdeuren te lezen, weêr zijn bekleed, moeten na de mis terstond weder worden ontbloot. Niemand mag tijdens den ban huwen, niemand een ander een kus geven; niemand der gees-

---

te Rouaan de kerken sluiten liet, om de inwoners op die wijze te dwingen de moordenaars van den aartsbisschop Praetextatus op te sporen.

1) Publica excommunicatio.

telijken of leeken, 't zij inwoners of doortrekkenden, mag in het geheele gebied vleesch eten, of andere spijzen, dan die men tijdens de veertigdaagsche vasten mag gebruiken. Niemand der geestelijken of leeken mag baard of haar geschoren worden, — totdat de weêrspannige vorsten en volkshoofden in alles aan het heilige concilie gehoorzamen."

Ziedaar de woorden van den abt, waarmede hij een strafmiddel voorstelde, dat meer, dan hij verwachten kon, werd nagevolgd, en grootere beteekenis heeft verkregen, dan hij zal hebben vermoed. Voorzeker sprak de man in den geest van zijn tijd. Immers ieder, die met den kerkban was geslagen, werd van zelf uitgesloten, niet alleen van alles wat de kerk betrof, maar ook van alle gemeenschap in 't burgerlijke leven, zoodat voor den zoodanige het huwelijk onmogelijk werd, terwijl hij, als een door de kerk gevloekte, ook na zijn dood van de gemeenschap bleef uitgesloten, en onbegraven moest neêrliggen. En reeds veel vroeger was het voorbeeld gegeven, om het verbod van deelneming aan de kerkdienst uit te breiden tot een verbod voor eene geheele gemeente of landstreek, door de kerken te sluiten, of de kerkelijke plegtigheden te doen stilstaan. Maar behalve de vereeniging van deze twee elementen, gaf nog de toevoeging van de gewone teekenen van rouw en boete, het vasten en het ongeschoren haar, en de gebeden, op gehoord klokgelui 1) door de gansche gemeente uitgestort, aan het geheel een zoo vreemd voorkomen, dat het met regt door de tijdgenooten een *ongewoon middel* 2), een *nieuwe maatregel* 3) kon worden genoemd. Zulk eene straf was zwaar, en zij moest wel krachtig werken. De eenvoudige vormen toch, waar-

1) Waarschijnlijk hebben ook hiervan wel analogiën bestaan.

2) Remedium insolitum.

3) Nova observantia.

onder men in de eerste dagen des Christendoms de gemeenschappelijke godsdienst vierde, hadden zich allengs vermeerderd tot eene zeer zamengestelde openbare eeredienst, en in de onderhouding van die vormen had men langzamerhand het wezen der godsdienst zelve geplaatst. Geen wonder dus, dat men er aan was gaan hechten, en storing daarvan moest vreezen. Dat verbod ook van huwelijk en begrafenis, het kon niet anders dan zwaar drukken op de landen, waarover het was uitgesproken. Dat waas van treurigheid, dat door dit alles over de gemeenten lag uitgebreid, moest wel onophoudelijk herinneren aan de oorzaak van al dat leed, en allen gezamenlijk de handen doen ineenslaan, om haar uit den weg te ruimen, zelfs wanneer het den vorst gold, die hen regeerde. Was het dan wonder dat de vergaderde synode Odolricus' voorstel goedkeurde, en dat het werd toegepast op de ongehoorzame gemeenten in Limoges' gebied? Was het wonder ook dat Rome zelf dat wapen aangreep en het met kracht hanteerde in den strijd tegen wereldlijke vorsten? Algemeen bekend is het immers, hoe Polen door Gregorius VII met interdict werd belegd, wegens Boleslavs overmoed 1), of hoe Innocentius III door middel van het interdict zijn wil deed eerbiedigen door Philip August, die tegen 's pausen bevel zijne echtgenoote had verstooten 2), en door Johan van Engeland, die weigerde Stephanus Langhton als aartsbisschop te erkennen 3). — Maar hier staan wij voor eene groote klove. Meer dan een halve eeuw verliep er tusschen het besluit van Limoges en den tijd, waarop wij in de geschiedenis het interdict zien optreden. Was dan dat interdict hetzelfde als de algemeene ban, door de synode ingevoerd?...

Wat wij hebben te verstaan onder dat strafmiddel, waarvoor

---

1) A. 1079. 2) A. 1200. 3) A. 1209.

de magtigste vorsten der aarde den nek moesten buigen, en dat, langzamerhand overal doorgedrongen, door de geestelijken van verschillende rangen aangewend, algemeen heerschend werd, is juist de vraag, die ons onderzoek moet trachten te beantwoorden. Ik heb gepoogd eene verklaring te geven van zijn ontstaan, en wij hebben nu meer in bijzonderheden na te sporen, hoe Odolricus' voorschrift later is opgevolgd. Wij kunnen dat doen door de geschiedenis van onze voorvaderlijke kerk na te slaan, daar men mag aannemen, dat, behalve de wijzigingen, die noodzakelijk uit verschil van toestanden in kerkelijk en politiek leven zijn ontstaan, de vorm, waaronder het interdict optrad, overal dezelfde moet zijn geweest. Wij hebben dus te zien, hoe en met welk gevolg het in ons vaderland door de verschillende orden der hiërarchie werd gebruikt, en kunnen dan in de eerste plaats onze aandacht vestigen op hem, die de hoofdpersoon was in de kerk onzer voorvaderen, op den bisschop van Utrecht.

Toen Willebrord uit Engeland overkwam, om op breede schaal het bekeeringswerk onder de Friezen, dat zijn leermeester Wilfried aangevangen had, voort te zetten, werd Utrecht het middelpunt van zijn werkkring, en welhaast een bisschopszetel, die het uitganspunt voor een Noord-europeesch Christendom moest worden 1). Maar toen Bonifacius onder de Germanen optrad, en hier en daar nieuwe bisschopszetels deed verrijzen, verviel spoedig de hooge bestemming van Utrecht, dat zich nu moest vergenoegen de bisschopsstad der Friesche kerk te zijn, waardoor de grenzen van Friesland ook de grenzen van het

---

1) H. J. Royaards, *Geschiedenis van het christendom in Nederland gedurende de middeleeuwen*, I, 24, 42 vv., 144 vv.

bisdom werden 1). Het geestelijk gebied van Utrechts bisschop strekte zich dus over Noord-nederland uit, terwijl hij zelf ondergeschikt werd aan den aartsbisschop van Keulen, aan wien vroeger reeds de zorg over de Friesche kerk was opgedragen. Dit gebied was echter slechts aan zijne geestelijke heerschappij onderworpen; maar hij verkreeg weldra ook zekere wereldlijke magt. Had vroeger de vroomheid van vorsten en onderdanen er altijd behoefte aan gehad zich te uiten in het geven van schenkingen aan de kerken, eene bisschopskerk moest uit den aard der zaak het meest daarmeê verrijkt worden, en onder de Frankische vorsten zien wij dan ook het grondgebied der St. Maartenskerk steeds aangroeijen, en de oude schenkingen door de vorsten bevestigen. Maar wat aan de kerk werd geschonken, moest bestuurd worden door den bisschop, voor wien dus voordeelen en regten ontstonden, en waren de schenkingen vroeger herroepelijk, daarna voor levenslang, na Karel den Groote werden de bisschoppen erfelijke heeren van de aan hunne kerken verbonden landen, en nadat onder de Saxische vorsten het Ottonisme ook in ons land was toegepast, het Ottonisme, dat aan bisschoppen gansche graafschappen ter besturing gaf, zien wij sedert de tiende en elfde eeuw, nevens de graven van Holland en Zeeland, en die van Gelre, den bisschop van Utrecht als wereldlijk heer optreden, een vorst, die het Sticht, d. i. de provincie Utrecht, en het Oversticht, d. i. ten naastenbij Overijssel en Drenthe, onder zijn beheer heeft. Had dus de bisschop wereldlijk en geestelijk gezag beiden over onderhoorige landen, behalve de noodzakelijkheid om dat te handhaven, kwam daarbij nog zijn hoogere pligt, zijne roeping als leidsman eener

1) De oude loop der rivieren Schelde, Maas, Waal, Rijn, IJssel, Lauwers en Hunse scheidde Utrecht van de overige bisdommen, Doornik, Luik, Keulen, Munster en Osnabrug.

christelijke kerk, om te waken voor godsdienst en zedelijkheid, om liefde tot deugd en eerbied voor het heilige aan te kweeken. Tot die verschillende doeleinden moest dus de kerkelijke tucht worden aangewend, en de bisschop had het volle regt om daartoe ook het interdict te gebruiken. In de eerste tijden, toen de pauselijke magt nog niet was ontwikkeld, hadden de gemeenten het regt om censuren op te leggen onwillekeurig toegekend aan hunne voorstanders, priesters en bisschoppen, die het reeds in de derde eeuw als een pligt beschouwden, hun door de heilige wijding opgedragen. Maar toen zich de bisschoppen boven de priesters hadden verheven, en langzamerhand het openbaar karakter der boete wegviel, en niet alle zonden in 't openbaar werden beleden, en niet alle in 't openbaar werden gestraft, toen trokken langzamerhand de bisschoppen de openbare boete tot hun gezag, de behandeling der geheime zonden aan de priesters overlatende. En toen langzamerhand door de meer politieke stelling, die de bisschoppen als heeren van eigen leen in de kerk innamen, de handhaving der tucht één meer regterlijk karakter aannam, toen met behulp der scholastieke theologie een onderscheid was vastgesteld tusschen het forum internum of poenitentiale en het forum externum of judiciale, toen verbleef het eerste, het regt om de biecht af te nemen, aan de priesters, op grond hunner wijding, maar daar de bisschop met het forum externum de sleutel der regtspraak had in handen gekregen, was hem door het kanonieke regt het opleggen vergund van censuren, en dus ook van het interdict 1). Zien wij nu, hoe hij van dat regt gebruik heeft gemaakt.

1) Tot de *censuren* behooren het interdict, de kerkban en de suspensie, een straf voor geestelijken, daarin bestaande, dat, zoo lang hunne overtreding duurt of nog niet is hersteld, ambt en inkomsten hun

Was er in het algemeen bijna eene eeuw verloopen, eer het voorbeeld van Odolricus in Europa werd nagevolgd, in ons land vinden wij van geen interdict de toepassing vermeld vóór het begin der dertiende eeuw. Dat het echter vóór dien tijd ook bij ons bekend, en waar zulks noodig was, aangewend zal zijn geweest, blijkt genoeg uit de wijze, waarop Dirk van de Are, die in 1198 den Utrechtschen bisschopszetel beklom, in zijne ordonnantiën er over spreekt en er meê dreigt. Indien, zoo heet het daar, een prelaat, kanunnik of koorgezel, of een klerk uit het gezin van een abt of kanunnik gevangen gehouden wordt, en de bisschop hem goedschiks niet kan bevrijden, dan zal hij den ban uitspreken. Heeft zulks in Holland of Gelderland plaats, dan zal men de uitlevering bewerken, door eene schorsing van dienst gedurende veertien dagen. In 't algemeen zal, na iedere zware beleediging, door een klerk van een leek ondervonden, de kerkdienst stilstaan, totdat de ban is afgekondigd, *zooals tot nu toe onderhouden is geweest.* Wanneer, niettegenstaande de afgekondigde ban, de roover van kerkgoederen zes weken lang de teruggave weigert, zal de kerk, waaronder hij woont, de dienst staken. Ook wordt

---

worden ontnomen. Kerkelijke *straffen* zijn: geldboeten (verg. bl. 172), verbanning uit de woonplaats, en onthouding van kerkelijke begrafenis, en voor geestelijken: opsluiting in een klooster, gevangenisstraf, ligchamelijke tuchtiging, suspensie, irregularitas, d. i. verbod om het ambt waar te nemen, depositio en degradatio — de beide laatsten sedert de wijding tot geestelijke het character indelebilis had aangenomen. — *Censuren* blijven opgelegd, zoo lang het misdrijf niet is hersteld; *straffen* volgen meer bepaald op de misdaad als zoodanig, en duren slechts een zekeren tijd, onafhankelijk van die herstelling.

De clavis jurisdictionis kan, behalve bij den bisschop, ook geacht worden te berusten bij aartsbisschop en decaan; de priesters blijven in allen gevalle uitgesloten. Zie over deze en andere zaken betreffende het kerkregt, Bruno Schilling, *der Kirchenbann*, Leipz. 1859.

de dienst geschorst, wanneer na uitgesproken ban de pachters van kerkgoederen weigeren de verschuldigde gelden te betalen, of ook, wanneer de bisschop of officiaal zelf het kerkgoed beleedigt. Eindelijk is het den bisschop ten pligt, hem, die met erg in de kerk komt, vandaar te verdrijven, zoo noodig door met de dienst niet voort te gaan. Al deze ordonnantiën 1) zijn later door Willibrand (1228—36) herhaald en bevestigd.

Doch niettegenstaande deze verordeningen was de zedelijke toestand in de dertiende eeuw niet vooruitgegaan, en Jan van Syrik (1288—96) moest die bepalingen vernieuwen en vermeerderen, en vooral zorgen dat de kerkelijke regtspleging niet werd belemmerd. Zoo vinden wij onder anderen verordend, dat, waar een klerk of leek de kerkelijke regtspleging stoort, door brieven open te breken of weg te nemen, of de boden of dragers daarvan op te houden of gevangen te zetten, door de pastoors de kerkdienst moet worden gestaakt, ja, overal waar de zoodanigen vertoeven. En tot straf voor de ontheiliging van kerk of kerkhof gebiedt ook hij de diensten te schorsen 2). — In de bepalingen van Guy van Avesnes (1301—17) vinden wij door het woord *interdict* aangeduid, wat bij vroegeren slechts *staking van dienst* heette 3), en gevangen nemen van geestelijken, verhinderen van regtspleging en schending

1) *Batavia Sacra*, II, 131 vv.

2) *Batavia Sacra*, II, 220 vv.

3) Het is misschien niet onbelangrijk op te merken, dat de naam *interdict* in de ordonnantiën niet voorkomt vóór het begin der 14de eeuw, terwijl vóór dien tijd de uitdrukking *staking van dienst* gelezen wordt. In allen gevalle is het niet uit te maken, wanneer het tuchtmiddel, dat wij behandelen, door het canonieke regt met den naam *interdict* is bestempeld. Wij zagen, dat Odolricus een *publica excommunicatio* voorstelde. Over het onderscheid tusschen de begrippen *interdict* en *cessatie* zal nader besproken worden.

van kerkgoederen wordt ook door hem met dezelfde straf bedreigd, en o. a. ook uitdrukkelijk herinnerd aan het verbod om te begraven op kerkhoven, waarover een interdict mogt zijn uitgesproken 1). Zijn opvolger, Frederik van Syrik (1317–22), bevestigde en bekrachtigde voornamelijk de ordonnantiën zijner voorgangers, en zorgde, dat zij nogmaals met eenige nieuwe bepalingen werden bekend gemaakt 2), gelijk ook Jan van Arkel (1342—64) beval ze in de kerken plegtig af te lezen, wat hij ook van het pauselijk decreet van Clemens V wilde, dat strengelijk dengene met den ban dreigde, die tijdens een interdict op de kerkhoven begroef 3).

Ziedaar eenige ordonnantiën der voornaamste Utrechtsche bisschoppen, zooals zij nu en dan van het laatst der twaalfde tot het midden der veertiende eeuw werden uitgevaardigd, en waaruit wij de toenmalige theorie der interdicten mogen opmaken. Zij bewijzen ons, dat de zaak, door den naam schorsing van dienst aangeduid, volgens Dirk van de Are, vóór 1198 reeds onderhouden was geweest, gedurende de volgende eeuw in gebruik bleef, en ook na 1300, in de kerkelijke taal onder den naam van interdict begrepen, voor bepaalde gevallen voortdurend moest aangewend worden. Wat de gevallen betreft, die de toepassing eischten, zijn te onderscheiden: vooreerst handelingen van ruw geweld, met de zedelijkheid in strijd, als schending van kerk, en storing van kerkhof, en roof van kerkelijke goederen; vervolgens die handelingen, welke in strijd zijn met het ontzag voor de bisschoppelijke magt, als het storen hunner regtspleging en nalatigheid in betaling van verschuldigde gelden; eindelijk beleediging van iederen geestelijke, waardoor de magt der hiërarchie

1) B. S. II, 271 vv.
2) B. S. II, 313 vv.
3) B. S. II, 349.

zou kunnen worden aan 't wankelen gebragt. Wanneer wij nu trachten na te gaan, in hoe verre de praktijk met de theorie overeenstemde, en in hoe verre aan deze bepalingen uitvoering werd gegeven, dan vinden wij onder de weinige, die ons door de overlevering zijn bewaard, voorbeelden van verschillenden aard. En wel in de eerste plaats treft ons het aangename verschijnsel, dat namelijk tegen ontheiliging van kerk of kerkhof, vooral door moord en doodslag, het interdict wordt aangewend.

In het begin der veertiende eeuw hadden er onordelijkheden plaats in Friesland. De bewoners van Stellingwerf en Schoterwerf hadden een inval gedaan in het gebied van Vollenhove, boomen omhouwende en landerijen verwoestende. Zij hadden, wat nog het ergste was, de kerk bestormd, de armenbussen opengebroken, en de gelden weggeroofd, die voor een kruistogt waren bestemd. De toenmalige bisschop, Guy van Avesnes, slaat ontevredene blikken derwaarts, meent dat niet te mogen dulden, excommuniceert (1309) de rebellen, en legt hunne landen onder interdict, dat duren zal totdat zij volledige satisfactie zullen hebben gegeven. Zijn edict, alle zon- en feestdagen gepubliceerd, blijft echter zonder vrucht, en eerst na plegtige afkondiging, onder klokgelui en met brandende kaarsen, en na bedreigingen tegen nalatigheid der geestelijken, begonnen de schuldigen in te zien dat het ernst was, en schijnt des bisschops middel de gewenschte uitwerking verkregen te hebben 1).

Even streng als kerkschennis werd ontheiliging van kerkhoven gestraft. Dordrecht moest dat ondervinden, en omstandigheden verzwaarden de straf. Toen het graafschap van Holland door Margaretha werd overgedragen aan haren zoon

---

1) Anon. *de Rebus Ultraj.* ed. Matth., p. 107 vv.

Willem V, en daardoor overging in 't Beijersche huis (1349), begon de strijd tusschen Hoekschen en Kabeljaauwschen met kracht te ontvlammen. Dordrecht, dat Willem had erkend, behoorde tot de laatsten, en toen Hendrik van Scoutaten, een verdreven Hoeksgezinde, met de wapenen zijne stad had willen herwinnen en, gevlugt op het kerkhof, daar zijn dood vond, lag, volgens de bepalingen van Jan van Syrik en zijne opvolgers, wettig het interdict op de stad (1352). Jan van Arkel, de bisschop, was Hoeksgezind, en dus niet geneigd de straf op te heffen, niettegenstaande de beloften en aanbiedingen van satisfactie, die de inwoners later zeiden gedaan te hebben. Ofschoon men anders in deze woeste en onrustige tijden van burgertwist en verdeeldheid zich dikwijls niet ontzag om de geestelijken te dwingen de kerkdienst voort te zetten, Dordt had te veel eerbied voor de kerk, en ging dus zwaar onder hare straf gebukt, 't zij ten gevolge van de bijzondere vroomheid harer inwoners, 't zij dat het interdict nadeelig werkte op handel en verkeer. Hoe dit zij, na gebleken onwilligheid van den bisschop getroostte men zich eene lastige en kostbare onderhandeling met den paus. Een drietal mannen werden tot Clemens V, te Avignon, gezonden, en nu volgt een voortdurend heen en weêr zenden van boden en brieven, die nu eens spoedige opheffing aankondigen, dan weêr berigten, dat nieuwe overtredingen of aanklagten den paus ter oore kwamen, nu eens klagen over moeite en geldgebrek, dan weêr over tegenwerking van den Utrechtschen bisschop, — tot dat eindelijk na vier jaren ontheffing van het interdict volgt. 1)

Om soortgelijke redenen treft in 1380 het kapittel van St.

1) De kennis dezer feiten hebben wij te danken aan den heer G. H. M. Delprat, wiens verhandeling, getiteld: *Dordrecht onder kerkelijk interdict*, men vindt in het *Kerkh. Archief*, III, 1 vv.

Jan, te Utrecht, hetzelfde lot. Petrus van Blanckenberg, Wolter van den Velde en Giselbert Gerrit Claaszoon hebben Ulric van Diepenheim, den kanunnik, gedood, en wel op het kerkhof. Ook hier volgt natuurlijk het interdict, terwijl het zeker geene verzachtende omstandigheid is, dat de gedoode tot de orde der geestelijken behoord heeft. Opmerkelijk zijn hier de voorwaarden, door Florens van Wevelinckhoven op de ontheffing gesteld. De drie mannen zullen naar Rome wandelen om absolutie te verkrijgen, en vervolgens een jaar op Cyprus blijven. De verkregene absolutie zal voor het volbrengen van de eerste een bewijs zijn, terwijl zij, om van hunne onderwerping aan de tweede te kunnen overtuigen, een brief van den Cyprischen bisschop zullen hebben te toonen. Peter en Wouter moeten een altaar stichten aan de Lek, ter eere van den beleedigden Heilige en voor de ziel van den gedooden kanunnik; drie jaren lang zullen zij uit Utrecht verwijderd blijven, en na den terugkeer, het eerste jaar driemalen, bij aangewezen gelegenheden, voor het kruis gaan, blootvoets en bloothoofds, in hunne hemden, elk met een kaars van een pond was, en dan de gemeente bidden om vergiffenis; en als zij een tweede jaar nog even zoo willen doen, zal dat (geen wonder!) gelijk staan met drie jaren ballingschap. Maar Giselbert zal dat zelfde zeven jaren herhalen, omdat hij, wegens zijne armoede, niet in staat is meê te werken aan den bouw van het altaar. Dit alles moet naauwkeurig worden verrigt. Doen zij het niet, dan zal terstond weêr het interdict worden gehandhaafd 1). In hoe verre de drie mannen de wandeling naar Rome en de processiën in hunne hemden hebben volbragt, blijkt niet, maar het krachtig bestuur van bisschop Floris waarborgt ons de handhaving van zijn wil.

---

1) Matthaeus, *De nobilitate*, p. 382.

Ook zijn opvolger, Frederik van Blankenheim, handelde overeenkomstig de statuten zijner voorgangers, hoewel zijn dertigjarig bestuur (1393—1423), aan onophoudelijke oorlogen gewijd, weinig goeds doet veronderstellen. Zoo moest in 1414 Middelburg de kracht van zijn interdict gevoelen; 't gold daar kerkhofschennis, gepleegd door Raso van Groningen, die Hendrik Jodocus' zoon en eenige anderen, die, tot levensbehoud, op 't asyl waren gevlugt, er af had gehaald, gevangen genomen en onthoofd. Maar in hoe verre hier het strafmiddel de vereischte uitwerking heeft gehad, is ons niet bekend, daar alle verdere berigten ontbreken 1).

Eene tweede categorie van voorbeelden wordt gevormd door die interdicten, welke worden opgelegd, waar nalatigheid in de betaling bisschop of geestelijken ten nadeele zou verstrekken, of waar gewelddadige weêrstreving van 's bisschops plannen het ontzag voor hem als kerkvorst zou doen aan 't wankelen brengen. Hendrik van der Leck b. v. was nalatig in het betalen van rente aan Utrecht (1295). De dienst moest overal gestaakt worden, waar hij zich bevond, en zelfs nog drie dagen na zijn vertrek. Een bewijs, dat Jan van Syrik gezind was ook met de daad de statuten van Dirk van de Are te bekrachtigen, die hij in zijne ordonnantiën schriftelijk bevestigde 2).

Dat ook Frederik van Blankenheim daartoe geneigd was, na pleging van kerkhofschennis, hebben wij reeds gezien; maar ook, toen er in 1405 storing was gekomen in verkoop of verhuur van kerkelijke goederen, handhaafde hij de kerkelijke wet. Heer Jan van Arkel en zijn zoon Willem hadden door bedreigingen, ja, met wapenen verhinderd, dat de inkomsten en tienden der verschillende kerken behoorlijk werden verpacht, zóó

1) Van Mieris, IV, 286.
2) Van Mieris, I, 565. Zie boven, bl. 181.

zelfs, dat de goederen geroofd en verstrooid waren, en gewelddadigheden tegen de kerken gepleegd. Frederik spreekt den ban uit over hen en hunne medepligtigen, terwijl de plaatsen, waar zij toeven, onder interdict zullen liggen, ten einde hen daardoor te dwingen tot het geven van schadevergoeding 1).

Een zonderling voorbeeld vinden wij in 't laatst der vijftiende eeuw. In 1493 werd, op St. Jansdag, in de Nieuwe kerk te Delft een mandaat van interdict en cesse van getijden, mis en andere ceremoniën uitgesproken. Het begon op Allerkinderendag, 's morgens vroeg, en men mogt trouwen, doopen noch begraven, noch kerkgang doen van kraamvrouwen, noch uitvaart vieren. Maar zie, de Delftenaren waren niet verlegen! In de Oude kerk, in 't Lieve Vrouwen-koor, doopte en trouwde men, en alles ging zijn gang. Het scheen dus, dat de bisschop, of wie het ook ware, die dat interdict uitsprak, niet wist, dat er, behalve de Nieuwe kerk, ook nog eene Oude was. Althans de berigtgever verzekert ons 2), dat een magtig en rijk man te Utrecht, behalve op vele andere steden, ook rente op Delft had, die hem door de Delftenaren niet werd betaald. Het interdict, daarvoor uitgesproken, trof slechts de parochie der Nieuwe kerk, want die was hem alleen bekend. Wanneer de straf hier uitging van den bisschop, dan behoeft ons diens onbekendheid met de kerkelijke zaken niet te verwonderen, daar Frederik van Baden (1496-1516), naauwelijks twee jaren te voren tot het bisschoppelijk ambt geroepen, daartoe uit Keulen moest ontboden worden, en sedert in onophoudelijke oorlogen was gewikkeld, terwijl juist die oorlogen en een togt tegen de Friezen, in dat zelfde jaar ondernomen, voor hem zeker gegronde redenen waren, om de verschuldigde gelden in geenen deele kwijt te schelden. Maar

1) Van Mieris, IV, 141.

2) *Oudheden van Delfland*, 99.

of dit interdict, zoo ten halve in werking gebragt, voldoende was, om het doel te bereiken, staat ons niet opgeteekend.

Al behoorden de streken, die thans door den Dollart zijn overstroomd, vroeger niet tot Utrechts bisschoppelijk gebied, het zal toch niet ongepast zijn, een belangrijk voorbeeld te vermelden van een interdict, aldaar wegens rustverstoring in 1271 opgelegd. Een woeste bende uit Oldampt, Eemsgau en Rheiderland stormt heen naar de woning van Radbert, die voor zijn veertienjarig zoontje het decanaat van Farmsum heeft verkregen. 't Is niet te verwonderen, dat, waar het beheer aan zulke onbevoegde handen wordt opgedragen, waar zoo weinig orde en regel wordt gehandhaafd, ook het bestuur ongeregeld en tyranniek is. De dekens leven dan ook in ontucht; bloedzuigers zijn zij, die om allerlei redenen hun tallooze bannen vellen — zoo vele redenen tot ontevredenheid — en Radbert zal het ontgelden. Na eene dappere verdediging is hij genoodzaakt te wijken, en zijne woning is der verwoesting ten prooi. Dan, daar treedt Gerard van Munster tusschenbeide: zijn interdict doet de tempels sluiten en de dienst der priesters staken. Daarbij scheen ook de hemel zich te willen wreken. Ten gevolge van zware regens was nergens in de buurt koren gegroeid; de schapenkaas, die dat moest vergoeden, werd schaarsch ten gevolge van een veepest; nergens kon men, wegens het interdict, koren koopen of inruilen, zoodat de nood ten top kwam en sommigen stierven van honger. Vijf jaren lang toch bleef de kerkstraf drukken op de bewoners van 't Oldambt, en eerst door Gerards opvolger, Everhard van Munster, werd eene vergadering belegd, die bepaalde, dat men wederkeerig alles zou vergeten en vergeven 1). Wij hebben dus ook hier een interdict, dat moest

---

1) Matthaeus, *Analecta*, II, 183. Ubbo Emmius, *Chronyk*, 70.

dienen om den eerbied voor het gezag der geestelijken te bewaren.

Eindelijk blijft er nog eene derde categorie ter beschouwing over. Wij zagen, dat het geestelijk gebied des Utrechtschen bisschops zich bijna over ons geheel vaderland uitstrekte, terwijl de streek, aan zijn wereldlijk beheer onderworpen, eene veel kleinere uitgestrektheid besloeg. Een der wapenen, waarmeê hij zich in dat eerste handhaafde, was het interdict, terwijl het zwaard daarvoor in de plaats trad, waar het de aanranding gold zijner grafelijke magt. Maar wat wij reeds van te voren kunnen gissen, dat die twee wapenen niet altijd naauwkeurig uit elkander zullen zijn gehouden, wordt zeker, wanneer wij zien, dat het interdict moet te weeg brengen, wat het zwaard niet kan bewerken, of dat eene krijgsmagt noodig is, om de handhaving van een interdict te verzekeren. Dat gebruik van ons kerkelijk tuchtmiddel werd natuurlijk door de theorie niet verdedigd, en in geene ordonnantie worden bepalingen daaromtrent aangetroffen. — Van dien aard is zeker het interdict, dat in 't jaar 1333 heer Willem van Duvenvoorde trof, voor verwoesting, door hem aangerigt op 's bisschops grondgebied. Bisschop Jan van Diest had, door bijna al zijne bezittingen aan gunstelingen te verpachten, niet alleen zijn eigen bestuur krachteloos gemaakt, maar ook den vrijen handel zijner onderdanen belemmerd. Er komt verzet: de gilden van Utrecht klagen, men grijpt de wapenen, neemt het Gheyn in, een bloeijend stadje in de nabijheid, de bezetting raakt gevangen en de schout van heer Willem wordt gedood. Deze komt aan 't hoofd eener schaar ridders zich wreken, en 't Gheyn is spoedig een puinhoop. Jammer maar, dat de zwakke kerkvorst zoo weinig ontzag kon inboezemen, en dat Willem zich niet stoorde aan den ban over hem zelven, en het interdict, over de landen, waar

hij mogt vertoeven, uitgesproken. Hij verzette zich met wapenen, trok uit tegen den bisschop, en verkreeg bij verdrag ontheffing van zijn straf 1).

Uit de hier aangehaalde voorbeelden, die tot nu toe wel niet met vele kunnen vermeerderd worden, blijkt, dat, waar de bisschoppen hun wereldlijk gezag zagen aangerand, zij niet aarzelden, zich te verdedigen met het geestelijk wapen, en dat, bij inbreuk op hun regt als kerkvorsten, ware het ook door geestelijken zelven, en bij storing van de geestelijkheid in 't volvoeren van wat zij noodig achtte, een interdict over het algemeen met goed, zij het ook niet altijd oogenblikkelijk gevolg werd aangewend. Maar liefelijker gestalte verkrijgt de zaak, waar wij door het staken van dienst en het wegnemen van sieraden en kruisen de kerk zien treuren, wanneer eene wilde bende een heilig gebouw met geweld bejegent, of zich niet stoort aan de bescherming, die een kerkhof verleent aan hen, die daarop voor hunne vervolgers zijn gevlugt.

Na dus te hebben nagegaan, om welke redenen en tot welke doeleinden het hoofd van onze voorvaderlijke kerk de interdicten aanwendde, moeten wij zien, hoe andere magten met dat dwangmiddel konden ingrijpen in 's bisschops kerkbestuur, en hoe de geestelijken der lagere rangen, òf op diens bevel, òf zelfstandig de kerkdienst staakten. In de eerste plaats komt dan het hoofd der christenheid, de paus, in aanmerking.

Nadat de voormalige bisschoppen van Rome zich na een langdurigen strijd en krachtsinspanning verheven hadden tot heeren der geheele Europesche christenheid, moest hun gezag ook overal

1) Lintelo de Geer, *Bijdragen tot de Geschiedenis van Utrecht*, bl. 223. Zie een soortgelijk voorbeeld in het gebied van den bisschop van Luik, bij van Heurne, *Hist. der Stad en Myerye van 's Hertogenbosch*, I, bl. 121.

ten strengste geëerbiedigd worden, en hun woord was de hoogste magt. Christus toch had aan Petrus, en dus aan allen die op zijn gestoelte zetelden, gezegd: „Wat gij bindt op de aarde, zal gebonden zijn in den hemel, en wat gij ontbindt op de aarde, zal ontbonden zijn in den hemel." Dat zij, eenmaal op die hoogte gekomen, ook het middel van Odolricus tegen de vorsten aanwendden, om zich daarop te handhaven, leert de geschiedenis; maar dat zij dat ook zouden aanwenden ter bevordering van de zedelijkheid en het geestelijk heil hunner onderdanen, mogt uit den aard der zaak minder van hen verwacht worden, daar de zorg voor het zedelijk welzijn hunner onderdanen meer aan de bisschoppen was toevertrouwd. Het was dus natuurlijk, dat zij zich in zaken van ondergeschikt kerkelijk bestuur slechts dan mengden, wanneer de geestelijkheid voor hare taak niet berekend was, of niet genoeg ontzag aan de ruwe volksmenigte wist in te boezemen. Waar dat het geval was, trad de paus tusschen beiden, en vandaar dat, waar wij lezen van pauselijke interdicten, zoo zij niet strekken, om Romes magt tegenover de vorsten te handhaven, het meestal is, om de geestelijken te ondersteunen, om derhalve den wil der hiërarchie te doen eerbiedigen, of, waar zij in gevaar is gebragt, haar te redden. Zoo moest er door de dekens van Osnabrug, in 't jaar 1270, op zon- en feestdagen, onder klokgelui en bij brandende kaarsen, een pauselijk decreet worden afgekondigd. De graaf van Gulik en zijn zoon hadden den aartsbisschop van Keulen gevangen genomen, en twee jaren lang hadden zij excommunicatie en interdict getrotseerd, zonder den gevangene op vrije voeten te stellen. Nu werden de zelfde straffen met strengere formulen herhaald, en op alle plaatsen, werwaarts de graaf en zijn zoon of hunne medepligtigen zich mogten begeven, zouden zij de gevolgen van hunne

ongehoorzaamheid gevoelen en doen gevoelen, daar zelfs nog vijf dagen na hun vertrek de kerken moesten gesloten blijven. Ook in ons land deed zich de kracht daarvan gevoelen: de graaf van Gelder was bij de gevangenneming tegenwoordig geweest; hem trof dus hetzelfde lot 1).

Tal van interdicten volgde in de vijftiende eeuw, tijdens de scheuring der Utrechtsche kerk, gedurig door den paus bevestigd. Frederik van Blankenheim was in 1423 gestorven, en bij de verkiezing van een opvolger stond het domkapittel met zijn candidaat, Zweder van Culemburgh, lijnregt tegenover eene andere partij, die, met de vier overige kapittels aan het hoofd, Rudolph van Diepholt begeerde, en zóó vurig, dat tijdens de stemming Bernard Proeis, de burgemeester, met geweld op de deur kwam kloppen, en zijn neef, den deken van St. Pieter, een dood man noemde, zoo hij Rudolph zijne stem niet gaf. De verlangde persoon werd dan ook gekozen, tot groote ergernis van paus Martinus V, die hem, gelijk het heette, een ongeletterd man bevond, en zijn voorkeur gaf aan Zweder, waarop deze eerst welwillend aangenomen, maar, wegens zijne strengheid en zedeloosheid, spoedig weêr door den eerste vervangen werd. Twist en partijschap was het gevolg, en Zweder trof, uit 's pausen naam, zijne tegenstanders met „bannen, bliksems en donderslagen", waarvoor de geestelijken moesten wijken. Van weêrskanten kwamen klagten bij den paus. Zweder had geen regt, zoo heette het, de klerken te dwingen Utrecht te verlaten, en zich te begeven naar oorden, waar het voor hen niet veilig was; daarenboven had ook Rudolph reeds de stad verlaten, en voor het interdict bestond dus geen reden meer. Langen tijd hielden de onlusten aan. De uitvoering der ge-

1) Lacomblet. *Urkundenb. für die Gesch. des Niederrheins.* II, n°. 601.

velde vonnissen werd nu eens door raad en ridderschap weêrhouden, dan weêr werden zij door den paus herhaald en bevestigd, totdat in 1452 rust en vrede werd hersteld, door 's pausen middelaar, den bisschop van Maçon, die Rudolph bevestigde en het interdict ophief. Hier bleek dus 's pausen bemoeijing van weinig invloed geweest te zijn; maar in een tijd van zoo groote beroering kon men niet anders verwachten, en de eerbied voor Rome was niet meer zoo groot, dat eene strijdende partij daarvoor hare oogmerken zou laten varen. Toch schijnt door sommigen Martinus' wil met kracht te zijn gehandhaafd; althans de bisschop van Pisa prees Johannes, den prior van 't klooster der reguliere-kanunniken van St. Augustinus te Utrecht, die, als kloek held en moedig kampioen van Christus, trouw gebleven was aan de heilige kerk, en noch door bedreigingen, noch door vleijerij zich had laten afbrengen van zijne gehoorzaamheid aan Rome, en zich niet had laten verleiden, om de dienst te hervatten. Maar de privilegiën, hem daarom verleend, bewijzen, dat het moedig handhaven van een interdict zeldzaam was geworden 1).

Dat moest ook David van Bourgondië ondervinden, die door de Kabeljaauwsch-gezinden tot Rudolphs opvolger was verkozen, en zich tegen den tegenbisschop Engelbrecht van Kleef had te verdedigen. Sixtus IV verklaart in 1482, dat, zoo men de bezittingen van zijn beschermeling aanrandt, de daders geëxcommuniceerd en na drie dagen Utrecht en Amersfoort met interdict belegd zullen worden. En toen, niettegenstaande deze bedreigingen, 's bisschops goederen toch waren aangerand, en dus ten gevolge hiervan de geestelijken op St. Laurensavond de dienst wilden staken, moesten zij toegeven

1) B. S., II, 412, 470.

ten gevolge van de bedreiging van driehonderd mannen, die voortzetting eischten. Maar die bedreiging was voorbijgaande, en 's pausen wil werd geëerbiedigd, zóó zelfs, dat men, toen David na zijne gevangenneming weêr was bevrijd, de dienst niet zonder bepaald pauselijk verlof durfde hervatten 1).

Maar ook wel in zaken van politiek belang hebben de pausen in ons land hun invloed doen gelden, en voorzeker zien wij liever zijne geestelijke wapenen treffen, dan het bloedig zwaard des keizers, wanneer het te doen is om eedbreuk te straffen, of twistende partijen tot vrede te brengen. Zoo deed Innocentius III in ons land, zeker weinig vermoedende, dat hij daardoor zijn opvolger in moeijelijkheden zou brengen. Willem van Holland had, na langen twist met Lodewijk van Loon, een voor hem nadeelig verdrag aangegaan, en dat verbroken, ten gevolge waarvan excommunicatie en interdict tegen hem waren uitgevaardigd. Tot Honorius III komen nu in 1217 procuratoren van beide partijen, met proclamatiën en requesten, die wederkeerig schuld en onschuld trachten te bewijzen, totdat de Heilige Vader met de zaak verlegen wordt en verklaart, uit zooveel tegenstrijdigheden de waarheid niet te kunnen vinden. Hij maakt zich er af, door aan den abt van Oostbroek het verder onderzoek op te dragen, aan hem overlatende de zaak tot een einde te brengen 2). — Op soortgelijke wijze moest ook Margaretha van Vlaanderen (1253) met interdict boeten voor hare overtreding, van het een jaar te voren genomen rijks-

1) B. S. II, 489. Onuitgegeven stukken in het provinciaal archief te Utrecht spreken nog van een twist van Johannes XXII met het kap. van St. Salvator, omdat het Arnold Schaap niet als kanunnik erkende (1320), en van een twist met de abdij van Duinen over kloostergoederen (1354), beiden door interdicten ten einde gebragt. Het was niet altijd een tuchtmiddel, maar veelal een dwangmiddel.

2) Kluit, *Hist. Crit.* II, 375 vv.

besluit, dat haar verpligtte van den Roomsch-koning Willem de investituur te ontvangen 1).

Wij zien derhalve uit deze voorbeelden, dat dan vooral de pausen dit kerkelijk tuchtmiddel aanwenden, wanneer de eerbied voor de geestelijkheid wordt geschonden, of voor hen zelve, wanneer men zich tegen hunnen wil verzet, maar dat zij ook niet nalaten, in zaken van wereldlijken aard tusschen beiden te treden, waar het welzijn der kerk of van hunne eigene magt er door bevorderd kan worden.

Hadden dus de pausen het regt, om overal interdicten op te leggen, na hen volgde de aartsbisschop, wiens magt zich over zijne suffraganen uitstrekte, voor zoo verre zijne uitspraak door hunne vergadering was bekrachtigd. Utrecht moest zich dus ook aan Keulen onderwerpen. Zoo althans was het vroeger, toen de metropolitaan nog algemeen erkend werd als hoofd zijner bisschoppen, toen zij, wat hij hun oplegde, moesten volbrengen, en van zijne goedkeuring afhankelijk waren in al hunne verrigtingen. Maar langzamerhand was die magt gedaald; men had meer en meer gelet op het regt der afzonderlijke bisschoppen, en steeds minder begon men hem en zijne uitspraken te ontzien, ofschoon hij nu en dan toonde, zijn wettig regt te willen handhaven. Wij hebben daarvan een bewijs in een interdict over Utrecht en Holland, in 1280 door Siegfried van Keulen uitgesproken 2).

Gregorius X, die, voordat hij den pauselijken stoel beklom, zelf in Palestina was geweest en den staat van zaken daar had in oogenschouw genomen, koesterde bij den aanvang van zijn

---

1) Kluit, II, 642, 657.

2) Ook hiervan is de geschiedenis door den heer Delprat uit onuitgegeven bescheiden zaâmgesteld en in het licht gegeven. Zie het *Kerkh. Archief*, III, 323 vv.

bestuur het plan, om door een kruistogt de omstandigheden aldaar te verbeteren. Eene kerkvergadering te Lyon bepaalt, ten behoeve daarvan, eene tiendheffing, gedurende zes jaren. Inzamelaars gaan rond, en ook bij ons te lande worden rijke sommen bijeengegaard. Maar ongelukkigerwijze was Jan van Nassau, de elect-bisschop van Utrecht, in te treurige omstandigheden om veel aan kruistogten te denken. Als slagtoffer van den strijd tusschen patriciërs en plebeërs, den strijd, die eene halve eeuw later ons land in vuur en vlam zou zetten, was hij genoodzaakt geweest uit Utrecht te vlugten, en een verbond met Floris V aan te gaan, wiens bescherming hij tennaastenbij met zijne vrijheid kocht. Langzamerhand gingen bijna al zijne Stichtsche bezittingen verloren, en toen de ingezamelde penningen onder zijn bereik kwamen, gingen zij spoedig denzelfden weg. Dubbele redenen waren er dus om te klagen, en die klagten troffen weldra het oor van Siegfried van Keulen. Ofschoon het leven van dien aartsbisschop geen bijzondere blijken droeg van belangstelling in de zaken der kerk, daar hij zijn geestelijk beheer bijna geheel vergat voor het wereldlijke, hij meende de handelwijze des Utrechtschen bisschops niet ongestraft te mogen laten, of vond daarin misschien ook geschikte aanleiding om zijn metropolitaan-regt te handhaven. Intusschen, hij vergat de goedkeuring der suffraganen in te roepen voor het interdict, dat hij nu eigenmagtig over Utrecht en Holland legde. Maar juist daarom meende Floris in appèl te mogen komen, en Martinus IV, die Gregorius X was opgevolgd en deelde in den geest zijns tijds, die de aartsbisschoppen gaarne vernederde, liet eene klerikale regtbank te Terouaan beslissen over de geldigheid van Siegfrieds vonnis. Beide partijen werden herhaalde malen ingedaagd, en terwijl de hooghartige aartsbisschop aan die indagingen in 't geheel niet of slechts ten

deele voldeed, besloot Floris eindelijk zich van de zaak af te maken, door de kruispenningen weêr te verzamelen en de plaats hunner bestemming te doen bereiken, zoodat de verdere regtshandel nu alleen tegen Siegfried werd gerigt, en Utrecht en Holland in 1283 weêr van het interdict werden ontheven. Dit is een enkel voorbeeld van de toepassing der kerkelijke tucht door een aartsbisschop. De algemeene geschiedenis levert er meer, vooral in de dertiende eeuw, maar gelijk ook hier geen bepaalde bewijzen te vinden zijn van onderwerping, zoo schijnen wij in 't algemeen te mogen aannemen, dat slechts dan de aartsbisschop met eenige zekerheid kon rekenen op gehoorzaamheid, wanneer hij werd gerugsteund door pauselijke goedkeuring of medewerking der suffraganen, of wanneer het zijne eigene dioecese gold, waar zijne heerschappij meer onafhankelijk, eene louter bisschoppelijke, niet aartsbisschoppelijke was.

Gelijk pausen en aartsbisschoppen hunnen invloed kunnen doen gevoelen in het regtsgebied van den bisschop, zoo heeft deze op zijne beurt met de heerschappij over zijne kerk ook de magt over de daarin dienstdoende lagere geestelijken. Ware het interdict in een vroeger tijdperk voorgekomen, wij zouden dan hier over de aartsdiakenen moeten spreken, maar deze hadden nu reeds veel van hun invloed verloren. In de alleroudste tijden, toen de bisschoppen zich boven de priesters begonnen te verheffen, ontstond er tusschen deze twee magten eene derde. Onder het getal der priesters was er meestal één, die des bisschops bijzonder vertrouwen genoot, die hem moest bijstaan in het volvoeren van zijne ambtspligten, die zich daardoor boven de overige priesters verheven voelde, en langzamerhand bij vermeerdering van magt zich ook wilde vrij maken van de afhankelijkheid der bisschoppen, en eindelijk als aartspriester tegenover beiden een zelfstandigen rang

bekleedde. Hetzelfde middel, dat vroeger den bisschop den voorrang boven de priesters had verschaft, werd nu evenzoo tegen de aartspriesters aangewend, en uit de diakenen één als aartsdiaken bijzonder begunstigd. Maar ook nu weêr herhaalde zich de zelfde strijd: de magt der aartsdiakenen wies, zij werden zelfs als opvolgers der bisschoppen aangeduid, mogten in de 9de eeuw dekens uit hunne ambten verwijderen, en oefenden eene onafhankelijke jurisdictie uit, en werden zeker nog magtiger, toen in 't begin der 12de eeuw de verdeeling der dioecesen in aartsdiakenschappen werd ingevoerd. 1) Maar nu ook begonnen de bisschoppen zich tegen hen te verzetten, en schoon zij werden bijgestaan door de vorsten, wier gunst zij hadden weten te verwerven, en door de pausen, die zij, door appèllen op Rome te bewerken, op hunne zijde hadden gekregen, werd toch in de 13de eeuw over hen de zege behaald. Synoden omschreven en verkortten hunne regten, en tegenover hen werden nu vicariën en officialen door de bisschoppen gebruikt, waar het de jurisdictie gold, waarvan zij dan ook, zoo het heette, in de 14de eeuw geheel verstoken waren. Wanneer wij nu hierbij in aanmerking nemen, dat bij ons te lande, voornamelijk in de drie laatste eeuwen vóór de reformatie, het interdict zich voordeed, dan geeft ons dit overzigt de reden aan de hand, waarom wij in de geschiedenis onzer vaderen geen voorbeelden vermeld vinden van interdicten, door aartsdiakenen opgelegd.

---

1) Dit klinkt misschien vreemd, en toch, zoo lang één aartsdiaken de wereldlijke belangen van den bisschop bestuurde, kon hij zich niet tot zoo groote onafhankelijkheid verheven hebben, als toen die taak door meerderen werd gedeeld, daar met die taak ook de verantwoordelijkheid en dus de afhankelijkheid geringer werd, en ieder afzonderlijk zich vrijer tegenover den bisschop moest gevoelen.

Met het fnuiken van hunne magt was natuurlijk die der dekens gewassen, en schoon wij ook geen bepaalde voorbeelden vermeld vinden van interdicten, door hen uitgesproken, bepalingen tegen hunne willekeur kunnen ons een denkbeeld geven van de wijze, waarop zij de kerkelijke straf toepasten. De eerste band der verschillende parochiën werd gesloten tusschen getallen van tien of meer gemeenten, vereenigd onder het opzigt van één der priesters, en reeds in de 9de eeuw schijnt die indeeling der bisdommen in decanaten overal ingang gevonden te hebben. De deken was dus als 't ware de plaatsvervanger der aartspriesters, en ofschoon hij, priester volgens zijne wijding, met zijne medepriesters gelijk stond, en zijne ambtsbezigheden als zoodanig met hen om beurten moest vervullen, zal toch ook hij zich meer en meer hebben verheven, en schoon hunne rangschikking onder aartsdiakenen daarvoor niet gunstig was, zullen zij toch misschien juist tegenover hen door den bisschop zijn begunstigd, en zich na de onderdrukking hunner hoofden zooveel te magtiger hebben gevoeld. Van daar dan, dat wij hen willekeurig en roekeloos zien bliksemen met bannen en interdicten, zooals blijkt uit de bepalingen, waardoor sommige bisschoppen hen poogden te beteugelen en hun gezag eenigzins te binden. Zoo verbiedt Jan van Arkel aan de dekens interdicten te vellen, zonder alvorens kennis van zake te hebben genomen, 1) en eene eeuw later vinden wij bij Rudolph van Diepholt weêr hetzelfde gebod: „geen dekenen of provisoiren sullen om misdaden willen, die eenig persoon gedaan hadde, bij sententiën van der interdicten fulmineren sonder kennisse der saiken," 2) maar

1) B. S. II, 350.
2) Boxhorn, *Ned. Hist.*, 165. Van Mieris. III, 574.

bij gebrek aan voorbeelden kunnen wij den kwaden dunk, hierdoor van de regtvaardigheid der dekens verkregen, niet uitwisschen, al willen wij ook aannemen, dat zij voornamelijk dan de kerkelijke tucht zullen hebben gehandhaafd, wanneer er overtredingen hadden plaats gegrepen, waarop de bisschoppelijke decreten het interdict hadden gesteld.

Eindelijk komen wij tot de vraag, of ook de priesters zelfstandig gebruik hebben gemaakt van de bestaande straf. Toen eenmaal een middel in zwang was gekomen, dat, door den priesters de viering der goddelijke plegtigheden te verbieden, de bijwoning daarvan voor leeken onmogelijk maakte, toen was het natuurlijk, dat ook de priesters, wanneer dat verbod niet tot hen kwam, zoo dikwerf de eene of andere handeling, hetzij regtvaardig of onregtvaardig, voor hen zelve nadeelige gevolgen had, er toe overgingen, om op hun eigene hand dat zoo vruchtbaar bevonden middel tot zelfverdediging aan te wenden, en het metten en vesper zingen te staken of het lezen der mis na te laten. Pauselijke decreten gaven hun daartoe dan ook de vrijheid, 1) en onder den naam *cessatie* 2) bestond sedert eene afzonderlijke, wettig erkende censuur, waarvan dan ook dikwijls gebruik werd gemaakt. Toen in 1254 de vijf kapittelen te Utrecht van edelen en burgers onregt meenden geleden te hebben, staakten zij de dienst met zóó vaste overtuiging van hun volle regt, dat zij de hulp der

1) Innocentius III, Gregorius X en Bonifacius VIII vooral stelden bepalingen, volgens welke gegronde redenen, b. v. inbreuk op de vrijheid van kerk of geestelijkheid, de toepassing moesten wettigen en schriftelijke vermaningen tot satisfactie vooraf moeten gaan. Maar er heeft altijd een groot verschil bestaan tusschen de kerkelijke decreten en de inachtneming daarvan door de eenvoudige landgeestelijken. Althans van schriftelijke vermaningen is geen spoor te vinden.

2) Cessatio a divinis.

pausen inriepen tegen de monniken en eenige wereldlijke geestelijken, die de mis juist nu plegtiger zongen dan gewoonlijk. 1) De paus deed den weêrspannigen het stilzwijgen opleggen; maar toen onder Jan van Syrik ter wille van den IJsseldam schattingen werden geheven, ook van de goederen der kerken, lieten de prelaten van Utrecht, die geweigerd hadden de dienst te doen, zich door de dringende beden van den bisschop tot de voortzetting bewegen 2). In 1325 is de Lekdijk doorgebroken, tot geen gering nadeel voor den graaf van Holland, die de hulp van den bisschop en zijne aanzienlijken inroept. Niet tevreden met hunne belofte, wil hij die zelfs door de vijf kapittels verzegeld zien, en doet na weigering eene invasie, waarbij Mijdrecht wordt geplunderd en verbrand. De wraak volgt: de plegers worden met den zwaren banvloek getroffen, die hen neêrwerpt in het diepst der hel; de kapittels staken de dienst, en weigeren bij de kleine litanie hunne processie te doen. Maar de graaf, door zijn leger niet verlaten, deed de dienst hervatten en verzekerde zich de hulp der kapittels, doordien de vrees hen begon aan te grijpen, dat de verwoestingen op hun gebied een hongersnood konden ten gevolge hebben. 3)

Maar zelfs tegenover den bisschop geven de statuten der Utrechtsche kapittels aan die corporatiën het regt, om op eigen gezag den zang te staken en het gelui der klokken te doen zwijgen, en van dat regt maakten zij gebruik, toen Rudolf in 1453 zijn neef op den Munsterschen stoel wilde

1) Volgens een onuitgegeven brief van de 14de eeuw.

2) Lintelo de Geer, a. w., bl. 363.

3) Matth. *Anal.* II, 631. Dat de graaf de cessatie niet vreesde, komt misschien daar van daan, dat hij Jan van Diest geheel in zijne magt had en dus Utrecht als zijn gebied kon aanmerken.

verheffen, en door geldafpersingen daartoe de middelen trachtte bijeen te brengen. Hij bleef aanhouden om de gelden, ja dreigde met de wapenen hen te dwingen tot de betaling, zoodat de geestelijken daarenboven nog vervloekingen aflazen tegen hunne vervolgers, zonder daarom krachtiger maatregelen van voorzorg te verzuimen. Zij hielden nachtwaken in hunne kerken en klepten bij een bisschoppelijken aanval dadelijk de klok. 1)

Hoe door de bisschoppelijke ordonnantiën voor vele gevallen cessatie voorgeschreven is, hebben wij reeds gezien, en waar de priesters aan die voorschriften ongehoorzaam werden bevonden, kwamen soms hoogere magten tusschen beiden. Zoo geschiedde in Utrecht, toen 's zondags na St. Maartens schuddekorfsdag in 1482 „de gezellen van de groene tent en de stalbroeders" oneenigheid hadden om een beest. Het voorval had plaats bij de St. Jacobskerk, die eene wijkplaats werd voor de zwakke partij, maar niet genoeg eerbied kon inboezemen, om te beletten, dat één der mannen door een geweerschot viel. De kerk was dus ontwijd en moest gereinigd worden, en toen toch 's maandags de priesters weêr zongen, werden zij te regt door het kapittel van den dom daarin verhinderd. 2) Maar hier is het de plaats, om de grenzen af te bakenen van interdict en cessatie, en een naauwkeurig onderscheid tusschen die twee vormen van tucht te maken. Dat verschil is niet gemakkelijk aan te wijzen. Het is waar, de algemeene regel schrijft het interdict toe aan den sleutel der regtspraak, de laatste aan de priesters op grond hunner wijding, en naar dien regel vermag de bisschop op zijn officiaal of deken een interdict op te leggen,

1) Burman, *Utr. Jaarb.*, bl. 225.

2) Math. I, 471. St. Maartens schuddekorfsdag was een oogstfeest voor kinderen, gewijd aan den patroon van het bisdom.

maar, waar door andere geestelijken staking van kerkelijke handelingen plaats heeft, zou de naam cessatie daarop van toepassing zijn. Maar daar er geen onderscheid bestond tusschen eene schorsing van dienst, voorgeschreven door eene bisschoppelijke ordonnantie voor eene bepaalde misdaad, en die, welke door pauselijke decreten na inbreuk op de regten van kerk of geestelijkheid veroorloofd werd, en daar toch soms de lezing wordt vermeld van een mandaat van *interdict en cesse*, als waren beide verschillende zaken, zullen wij op eene andere wijze de moeijelijkheid moeten oplossen. Wij kunnen dat doen, door aan de eene zijde op te merken, dat zoo wel de ten-uitvoerlegging van een interdict krachtens een ordonnantie of een dadelijk bevel, als de zelfstandige staking der goddelijke plegtigheden door de geestelijken, in de bronnen beiden gelijkelijk door den naam cessatie worden aangeduid. Maar aan de andere zijde zal eenig onderscheid buitendien wel daarin hebben bestaan, dat een interdict, behalve staking van kerkelijke verrigtingen, ook het nalaten van huwelijk, doop en begrafenis gebiedt, terwijl cessatie in de meeste gevallen zich wel meer zal bepaald hebben tot het nalaten van „metten en vesper zingen", 1) zoodat, waar interdict en cesse te gelijk worden genoemd, het eerste meer op de kerkelijke handelingen in het algemeen, het laatste meer op de verrigtingen der priesters in het bijzonder zal doelen.

Zoo bewijzen ons dan tal van voorbeelden 2), dat het straf-

1) Een term, die vaak in de bronnen wordt aangetroffen.

2) Het is mij beter voorgekomen eene zaakorde te volgen, dan meer bepaald op de opeenvolgende tijden te letten, want een onderzoek naar opkomst, bloei en verval van het interdict in ons vaderland, zou tot geen resultaat geleid hebben. Van de invoering toch in het Utrechtsche bisdom weten wij niets, en onder bloeitijd zou men moeten verstaan den tijd, waarin de maatregel vooral werd gevreesd en gehoorzaamd, maar wij

middel, dat den naam van interdict draagt, in de kerk der middeleeuwen algemeen heeft geheerscht, naar alle rigtingen is doorgedrongen, en door geestelijken van alle rangen op alle plaatseu is ingevoerd. Wij hebben gemeend den oorsprong daarvan te vinden in een besluit der synode te Limoges, genomen naar aanleiding der woorden van den abt Odolricus, een man, die den geest zijns tijds kende, en alles tot zijn doel wist dienstbaar te maken, wat de kerk dier dagen geschikts opleverde. Wel is er een geruimen tijd noodig geweest, eer die nieuwe vorm van censuur zich eene plaats en bestaan had verzekerd, maar toen eenmaal de pausen de kracht er van hadden beproefd en bewezen, kon het wel niet anders, of hij moest ook ingang vinden in de bisschoppelijke dioecesen, om zoo, gesteund door eene groote populariteit, eeuwen lang zijn invloed uit te oefenen. Dat gedurende zoo langen tijd de vorm van het interdict niet onveranderd bleef, is ligtelijk te denken. Wij willen daarom, bijeenzamelende wat het onderzoek ons dienaangaande heeft opgeleverd, trachten tot eene juiste definitie van ons onderwerp te geraken, om daarna in de gelegenheid te zijn, dat belangrijke verschijnsel in de historie, met het oog op de tijden, waarin het zich voordeed, op de regte waarde te schatten.

Het grondbeginsel der kerkelijke censuren, de uitsluiting van kerkdienst en avondmaal, was ook het voornaamste ge-

---

treffen in de 13de eeuw evenveel voorbeelden aan van onverschilligheid en verzet, als nog in de 15de van strenge handhaving en harden druk, en omgekeerd, zoodat men eerbiediging en verzet beiden uit de bijzondere omstandigheden moet verklaren. De redenen tot verval komen later ter sprake.

deelte van de straf, die de vergadering te Limoges besloot toe te passen, om de ongehoorzame gemeenten te bedwingen. Maar dat ook, het verbod van de viering der heilige plegtigheden, en van het genot der kerkelijke ceremoniën en sacramenten, was juist het eenige, dat zich ten allen tijde streng heeft in stand gehouden, en het wezen uitmaakte van het interdict, zooals het zich in de geschiedenis heeft voorgedaan.

Odolricus verbood de mis te lezen, tenzij voor priesters en met gesloten deuren; hij verbood te eenenmale begrafenis, behalve voor kinderen beneden de twee jaren oud, voor geestelijken of voor vreemdelingen, en poenitentie en viaticum werden slechts aan stervenden gegund. Maar juist die vergunning van de bediening der stervenden, en de vrijheid om aan des verkiezenden den doop te laten toedienen, was reeds eene verzachting van de anders te harde straf; en toen de strenge toepassing van het beginsel gedurig verzet deed geboren worden, toen men begon op te merken, dat de kerkelijke zin er door werd gedood, en dus groot gevaar voor de zielen er uit ontstond, toen kon het wel niet uitblijven, of de pausen moesten de strengheid beperken 1). Innocentius II reeds breidde de vergunningen van het oorspronkelijk voorschrift uit, door vormsel en biecht aan pelgrims en kruisvaarders toe te staan, door verlof te geven, eenmaal in de week de kerken te openen, en door aan gehoorzame geestelijken eene begrafenis, was het dan ook slechts eene „stille", toe te staan. Gregorius IX liet zelfs den biechtstoel ook voor gezonden openstaan, zoo zij niet zelve de oorzaken van het interdict waren geweest of door een anderen kerkelijken vloek getroffen, en deed ook op de hooge fees-

1) De gevolgen van het te strenge interdict waren volgens Bonifacius VIII: „excrescit indevotio populi, pullulant haereses, et infinita pericula animarum insurgunt."

ten, als Maria-hemelvaart, met open deuren, klokgelui en luider stemme, de gewone godsdienstoefening houden. Maar zouden deze voorschriften van Rome, die misschien zijn uitgelokt door bijzondere feiten, die onder 's pausen bereik en oogen vielen, wel zoo overal zijn doorgedrongen? Zouden de leeken, de eenvoudige leden der gemeente, wel zoo veel kennis hebben gedragen van wat Rome voorschreef, dat zij zich het hun dien ten gevolge toekomend regt konden handhaven tegen geestelijken, wanneer deze meenden, zonder die verzachtingen meer klem aan hunne maatregelen te kunnen bijzetten? De geschiedenis verhaalt niets dat ons zou dringen, om die vraag bevestigend te beantwoorden. Zij zegt ons wel, dat soms, wanneer aan sommige plaatsen na lange jaren de kerken weêr werden geopend, de jongere geslachten zich niet konden onthouden over zoo vele, hun vreemde vertooningen te spotten, wat zeker niet zou gebeurd zijn, wanneer telken jare op Maria-hemelvaart, om van zooveel andere groote feesten niet te spreken, de dienst luide en ten aanschouwe van allen ware bediend. Hoe dit zij, zeker is het, dat, wat de vergadering bepaalde aangaande het sluiten der kerken, het wegbergen van kruisen en ornamenten en het onthouden van sacramenten, ja, van begrafenis, in het algemeen is blijven bestaan. Met het sluiten der kerken stond of viel het interdict, en de sieraden werden neêrgelegd op den grond, en soms met distelen en brandnetels bedekt, en de indruk, daardoor te weeg gebragt, moest nog somberder worden, wanneer werkelijk dat verbod op begrafenis werd gehandhaafd, „wanneer de overledene bloedverwanten gelijk het gedierte des velds daar onbegraven neêrlagen, beladen met vloek en schande." De dooden behoorden nog aan de kerk, en met de kerk aan God en Christus. Er was dus den nabestaanden ten hoogste aan gelegen, dat zij door eene begraving in gewijde aarde van het

voortdurend geluk hunner overledenen verzekerd waren, en het was hard, zoo een interdict dat onmogelijk maakte. De lijken van hen, die gestorven waren, zonder van de kerkelijke straf te zijn ontheven, gingen niet over tot ontbinding, en zeventig jaren had in Noorwegen een ligchaam onbegraven neêrgelegen; eerst toen het door Adalbert, den aartsbisschop, met de kerk werd verzoend, verkeerde het, en wel oogenblikkelijk, in asch. Onze voorvaderen schenen daar echter niet aan te gelooven, en vonden het verstandiger, in plaats van te veel op die onvergankelijkheid te vertrouwen, den dooden eene voorloopige begrafenis onder steenen ten deel te doen vallen 1). Welk een indruk moest dat alles niet maken, die steenen grafheuvelen, die ongewone stilte! Wanneer men de klokken wenschte te hooren treuren met de treurenden, of juichen met de juichenden, en alles zweeg; wanneer men zijne zonden wilde belijden, en geen biechtstoel geopend was; wanneer men zijne gebeden wilde opzenden ten hemel, en het huis des gebeds was gesloten, wat moest er dan niet eene leegte ontstaan in het gemoed der vromen; wat moest die stilte eene treurige tegenstelling vormen met het kerkelijk leven, dat anders in de middeneeuwen zoo rijk was aan afwisseling en aan beweging. De diepe indruk, dien het interdict soms op tijdgenooten te weeg bragt, spreekt zich uit in een woord van een kronykschrijver, die uitriep, toen de klokken overal zwegen, en de zang verstomde van hen, die vroeger zongen tot God: „de geheele kerk ligt in rouw gedompeld, en droevigheid heerscht overal."

Maar nog meer werd geëischt, wanneer het voorschrift van Odolricus ten volle in werking werd gebragt. Hij verbiedt aan geestelijken, zoowel als aan leeken, baard of

---

1) *Imbloccare* noemde men die wijze van begraven.

hoofdhaar af te scheren; maar daar het niet blijkt, dat men hem ook daarin heeft gehoorzaamd, en daar het toch onwaarschijnlijk is, dat men er geen sporen van zou aantreffen, of geen gevallen vermeld vinden, wanneer eene zes- of meerjarige groei van baard en haar zeker zonderlinge vertooningen zoude hebben opgeleverd, mag men aannemen, dat de onderwerping aan dat gebod zich wel tot de allereerste tijden van het interdict zal hebben bepaald. Ook was het niet geoorloofd, dat iemand vleesch of andere spijzen at, behalve die, welke in de paaschvasten werden vergund, zonder dat eenig bewijs van onderwerping aan dit bevel is overgebleven. En ofschoon men hier nog kan aanvoeren, dat zulke huiselijke zaken ligtelijk onvermeld kunnen zijn gelaten, dit is niet het geval met het klokgelui, dat, volgens Odolricus, te drie uren moest weêrklinken, opdat allen met het gelaat ter aarde gebeden zouden uitstorten voor het herstel van den kerkvrede. En daar ook van deze bepaling nergens de uitvoering wordt vermeld, kunnen wij aannemen, dat, waar van interdict sprake is, daaronder niet de volle verwezenlijking van den wensch van den Franschen abt is te verstaan, maar alleen van datgene, wat betrekking heeft op het staken der kerkdienst en der heilige handelingen in hunne verschillende vormen, en wel in den uitgebreidsten zin. Maar bovendien gaat daarmeê soms eene storing gepaard van den handel en het onderling verkeer, ofschoon het kanonieke regt voornamelijk daarin het verschil ziet tusschen interdict en excommunicatie, dat hij, die door het eerste is getroffen, slechts blijft uitgesloten van de kerkelijke gemeenschap, terwijl de geëxcommuniceerde van alle gemeenschap is afgesneden, en door zijn mede-christenen ten sterkste moet worden gemeden. Maar het is immers verklaarbaar en natuurlijk, dat in de praktijk dat onderscheid niet zoo naauw-

keurig is in het oog gehouden, vooreerst daar in vele gevallen het interdict met kerkban gepaard ging, zoodat de mijding niet meer het gevolg was van het eerste, maar van de excommunicatie, die zoo besmettelijk werd geacht, dat nog in de vijftiende eeuw gansche scharen wegtogen uit het oord, waar aanzienlijke of talrijke personen door 's pausen vloek getroffen waren. Wanneer dus in vele gevallen de vereeniging der beide kerkelijke censuren eene mijding ten gevolge had, kon ligtelijk, waar die vereeniging niet plaats had, het gevolg hetzelfde zijn. Daarenboven was de mijding gegrond op een zekeren afschuw, onwillekeurig gevoeld en door de kerk aangewakkerd, van hen, die door haar als ongehoorzamen waren gebrandmerkt, zoodat het niet onwaarschijnlijk is, dat die afschuw ook dan werd gevoeld, wanneer het treurgewaad, dat over eene landstreek lag uitgespreid, ten duidelijkste herinnerde, dat de bewoners tegen kerk of geestelijkheid hadden gezondigd. Vandaar dan misschien, dat het interdict over Dordrecht in 1350 bijdroeg, om den luister der stad te doen tanen; vandaar dan, dat de Friezen, in 1271 door hongersnood gekweld, niet in de gelegenheid waren, om bij hunne naburen, waar het graan in overvloed was gegroeid, in hunne dringendste levensbehoeften te voorzien.

Na welke misdaden het interdict werd noodig geacht, hebben wij reeds gezien. Het kon onmiddelijk in werking treden, wanneer eene overtreding, waartegen wet of ordonnantie waarschuwde en dreigde, aan de magthebbers was ter ooren gekomen; maar wanneer zij nog slechts vermoeden werd zonder voldoende zekerheid, dan was de uitspraak van het vonnis natuurlijk afhankelijk van de uitkomst van het onderzoek. Wanneer dus de dekens niet behoorlijk wachtten, tot dat hun vermoeden bevestigd of een kwaad gerucht waarheid bevonden

was, dan eischte de billijkheid, dat de bisschop hen waarschuwde, om niet zonder kennis van zaken hunne interdicten toe te passen. Maar billijk was het ook, dat de diensten niet eerder werden gestaakt, dan nadat eerst de gemeenteleden waren verwittigd van hetgeen hun te wachten stond, opdat er nog gelegenheid zou bestaan voor den overtreder, om de ramp van zijne onschuldige broeders te weren. Op zon- en feestdagen werd daarom in de kerken het vonnis afgekondigd of het mandaat gelezen, en wel eenvoudig, want wanneer onder klokgelui en met brandende kaarsen het decreet werd openbaar gemaakt, dan was die plegtigheid het gevolg van den met het interdict verbonden zwaren kerkban. De duur der straf kon niet vooruit berekend worden, daar de opheffing afhankelijk was van de herstelling van het bedrevene. Dan eerst mogten de kerken weêr worden geopend, wanneer de gevangen geestelijke op vrije voeten was gesteld, wanneer de verschuldigde gelden waren afbetaald, of wanneer voor de ontheiliging van kerk of kerkhof satisfactie was gegeven, in één woord, wanneer de redenen voor het interdict waren uit den weg geruimd en met de censuur het oogmerk was bereikt. Maar geen wonder dan ook, dat wij soms lezen, niet alleen, dat 7 jaren lang, maar dat 14, 22, ja 28 jaren de dienst bleef gestaakt, zoodat het jongere geslacht met spot de vernieuwde viering der eeredienst begroette, en denzelfden indruk ontving, dien op ieder de ceremoniën der Roomsche kerk moeten maken, wien niet de beteekenis of de heiligheid daarvan te voren werd ingeprent.

Wanneer wij dus vragen, waaraan wij hebben te denken, wanneer de geschiedenis ons spreekt van een interdict, wij moeten die vraag dan niet beantwoorden met te wijzen op het voorstel van Odolricus in de vergadering te Limoges, ook niet door de bepalingen te raadplegen, die het kanonieke regt

heeft opgesteld, maar wij moeten de geschiedenis zelf het antwoord laten geven. En zij zegt ons, dat het interdict eene storing deed plaats grijpen in het kerkelijk leven, door alle verrigtingen der geestelijken, zoowel in als buiten de kerk, te beletten, zoodat de kerken gesloten, de huwelijken onmogelijk gemaakt en de begrafenissen verboden waren, en dat die storing in het kerkelijke leven ook van invloed kon zijn op het burgerlijke, op handelsgemeenschap en maatschappelijk verkeer. En die straf was een middel tot tuchtiging of tot dwang, zoodat zij eerst dan mogt worden opgeheven, wanneer de misdadigers hun vergrijp hadden ingezien of hersteld, of wanneer de ongehoorzame leden tot onderdanigheid waren gedwongen.

Maar dat tuchtmiddel, uit den aard der zaak zoo krachtig en zoo overal in gebruik, sloot zelf de oorzaak in zich van zijn verval. Immers het interdict, in zoo verre het de kerkdeuren sluit, is alleen dan een straf, wanneer het hart nog de vervulling zoekt van de religieuse of kerkelijke behoeften, wanneer het nog sterk gehecht is aan de vormen, waarvan het verstoken wordt. Maar juist de veelvuldige toepassing moest die gehechtheid doen verflaauwen en eene onverschilligheid doen geboren worden, waarvoor gesloten kerkdeuren en gestaakte zang geen straf meer kon zijn. En de zielen, die toch bleven hechten aan de vormen der kerk, zij wendden zich tot Rome, en de paus kon wel niet nalaten het dringend verzoek in te willigen van hen, die vergunning vroegen tot het lezen der mis, ook wanneer een interdict de gemeente drukte, en die voorzien was van zulk een vrijbrief, kon het rustig aanzien, zoo voor anderen de diensten werden gestaakt. En het middel was daarenboven vaak een dwangmiddel, dat verzet moest uitlokken van hen, die meenden in hun

regt te zijn. En die onbegraven dooden, die gesloten kerkdeuren, in één woord, dat alles, zóó belemmerend voor den gewonen gang der zaken, moest wel een doorn zijn in het oog der burgerlijke regenten, wier pligt het was te zorgen voor wet en orde. En dat dit werkelijk het geval was, dat men zich verzette, of zich wegschool onder de exemptiën, en dat ook magistraat en ridderschap krachtig de interdicten tegengingen, dat leert de historie.

Was het natuurlijk, dat in de middeneeuwen het pauselijke hart meer klopte voor al wat tot den stand der geestelijken behoorde, dan voor de eenvoudige leeken, die grootere genegenheid voor het clericaat openbaarde zich vooral ook in de zorgen, die de opvolgers van Petrus droegen voor geestelijken of kloosterlijke orden. Niet alleen hadden de bisschoppen verlof gekregen, om ten allen tijde de mis te lezen, en de Cluniacensen, om overal tijdens een interdict de kerken voor zich te laten openen, maar ook werden gedurig de bewoners van enkele kloosters en abdijen in de bescherming van St. Pieter genomen. Wanneer er vrees kon bestaan, „dat, zoo de kloosterlingen niet door pauselijke gunst werden ondersteund, de eene of andere roekelooze aanranding hen van hun goed voornemen mogt aftrekken, of de kracht van het heilig kloosterleven verzwakken," of wanneer men met herhaalde beden of dringend verzoek zich wendde tot Rome, dan kreeg men verlof, om tijdens een algemeen interdict eene stille mis te lezen en de dooden te begraven. 1) Ja, zelfs de bisschoppen bleven niet achter in 't geven van privilegiën, al bestond er ook

1) Zoo b. v. de abdij van Egmond en Rijnsburg, 't Cisterciënser klooster te Loosduinen, Koningsveld bij Delft. Zie Kluit, II, 373, 384. Meerman, *Gesch. van graaf Willem III*, 230, 237. *Oudheden van Delfland*, bl. 283. *Oudh. van Zeel.* I, 48.

voor hen minder aanleiding, om door zulke exemptiën de kracht van het wapen te verzwakken, dat zij zelve binnen een beperkten kring hadden te voeren, dan voor een zachtzinnigen paus, die veilig vrome kloosterlingen kon beschermen tegen de strengheid hunner plaatselijke overheid. Zij verkeerden wederkeerig in hetzelfde geval, en waar zij aan den eenen kant de dekens waarschuwden om niet ligtvaardig te werk te gaan, aan den anderen kant konden zij niet beter de onderdanen tegen willekeur beschermen, dan door over sommige oorden of corporatiën het opleggen van een interdict aan zich zelf te houden, of ze vrij te stellen van de gevolgen der straf, zoo zij zelve die niet hadden berokkend. 1)

Maar, vinden wij ook soms sporen van zulke vergunningen aan leeken, 2) over het algemeen strekten zij zich slechts uit tot geestelijken of monastieke orden, zoodat voornamelijk de leeken de zwaarste gevolgen der kerkstraf hadden te dragen. En zeker zullen zij zich ootmoedig hebben onderworpen, wanneer een vrome zin hen bezielde en gevoel van onderdanigheid aan het geestelijk gezag hen bedwong, en wanneer voor hunne bewustheid de straf eene billijke was. Maar wanneer burgeroorlog of beroeringen de gemoederen prikkelden, of de politieke belangen de kerkelijke deden voorbijzien, wanneer men, door hebzucht gedrongen, de kerken sloot, om ze niet dan voor geld weêr te openen, 3) wanneer de bisschop de kracht van zijn zwaard wilde versterken met een interdict, en wanneer men het tuchtmiddel aanwendde om de onderdanen tot betalen te dwingen, waar onmatig werd gevorderd, of wan-

---

1) Zoo St. Pancras te Leiden en de Franciscaner-orde der Penitentie. *Bat. S.* II, 370. Driessen. *Mon. gron.* 571.

2) Zoo Reynoud van Gelre, 1291. Nijhoff, *Gedenkw.*, p. 39.

3) Zie Emo en Menco bij Matth. *Anal.* II, 66, 71, 188.

neer kerkelijke partijen tegen elkaâr dit wapen keerden, om wederkeerig hunne oogmerken te bereiken of hunne plannen door te drijven, dan, wij zagen het, dan kwamen soms ruwe mannen of gewapende benden op, die met geweld eischten wat onbillijk werd geweigerd, en de geestelijken moesten soms bukken voor hunne overmagt en voortgaan met de dienst.

Maar meer nog dan het misbruik, dat verzet deed geboren worden of onverschilligheid, meer dan de vrijbrieven, die den bevoorregten den rustigen voortgang van de dienst verzekerden, moet wel het streven hebben uitgewerkt der wereldlijke overheid, om zich van de opperheerschappij der hiërarchie te ontslaan, een streven, dat zich vooral dan moest openbaren, wanneer de uitspraken der geestelijken ingrepen in hunne eigene magt, en dus voornamelijk moest gerigt zijn tegen het interdict, dat meer dan iets de bestaande orde van zaken stoorde. Van daar, dat soms, wanneer twistende partijen tegen elkaâr de interdicten slingerden, de regering haar te keer ging, en dat zij tijdens de scheuring der Utrechtsche kerk, in spijt van bisschop of paus, haar wil deed eerbiedigen 1). En met hoeveel kracht zij zich tegen den wil der kerk kon verzetten, blijkt uit een belangrijk voorbeeld uit de geschiedenis der zusters van 't gemeene leven te Deventer 2). Die vrome zusters waren ook getrouwe dienaressen der kerk, en toen ten behoeve van Zweder van Culemburg het bovenvermelde interdict was uitgesproken, staakten zij dadelijk het lezen der mis en getroostten zich blijmoedig de onthouding. De burgerij veroordeelde hare vroomheid; zij werden bespot; men dreigde haar uit de stad en in den IJssel te ja-

1) Burman. *Utr. Jaarb.* II, 45, 225, 232, verg. Matth. V, 514.
2) *Bat. S.* II, 495.

gen, ja, de schepenen gaven haar de keus, om voort te gaan met de dienst, of de stad te verlaten, en toen zij met haren biechtvader, Johannes Hoef, het laatste verkozen, moesten zij zeven jaren omzwerven, verstoken van huis en haard, totdat men haar, na de opheffing van het interdict, den terugkeer veroorloofde. Maar zoozeer had de hardnekkige gehoorzaamheid aan den wil der kerk den schepenen mishaagd, dat Johannes Hoef voor altijd uit de stad verwezen werd.

In dit voorbeeld karakteriseert zich treffend de geest des tijds, en waar die zoo krachtig sprak, was het vruchteloos door beloften en belooningen 1) hem te weêrstreven, — het vonnis van het interdict was geteekend. In 1435 velde reeds het concilie van Bazel zijn afkeurend oordeel over eene censuur, die de onschuldigen deed lijden met de schuldigen, en toen ten gevolge van de reformatie ook in den boezem der roomsche kerk behoefte werd gevoeld aan hervorming en verbetering, werd ook tegen het interdict van wege Karel V eene aanklagt ingediend 2). Toen eenmaal de tijdgeest zóó had gesproken, en toch nog Paul V tegen Venetië, in 1606, eene poging 3) waagde om het oude middel in werking te brengen, kon Sarpi's vrijmoedigheid een steun vinden in de openbare meening, toen hij, tweede Paulus, Petrus opentlijk in 't aangezigt weêrsprak.

Sedert behoort het interdict tot de historie, en wij kun-

---

1) *Bat. S.* II, 470. *Oudh. v. Zeeland.* I, 48.

2) Dodt van Flensburg, *Archief* III, 17. Zie over interdicten in de 16de eeuw, aldaar en *Bat. S.* II, 559.

3) Een laatste poging deed nog Clemens XI in 1715, maar zonder eenig gevolg. Baur, IV, 480. Een overblijfsel van het vroegere interdict kon men nog onlangs zien in Polen, toen, na de verbanning van den aartsbisschop Feliuski, door de geestelijken de altaren met rouwfloers werden bekleed, en alle klokgelui werd gestaakt. Dit was echter slechts mogelijk onder de omstandigheden, waarin Polen verkeerde.

nen er op terugzien, als op een verschijnsel van het verledene. Wij mogen dus van ons later standpunt een onpartijdigen blik slaan op het tuchtmiddel, dat, volgens de bewustheid der tijdgenooten en blijkens de uitkomst, regt heeft gehad van bestaan, en wij kunnen, ziende wat men er meê heeft beoogd en wat men er meê heeft bereikt, vragen, welke beteekenis het heeft gehad in de algemeene geschiedenis.

Vooreerst dan: het interdict werd aangewend, om de magt der hiërarchie te handhaven, haar tegen aanranding te verdedigen en den eerbied voor de geestelijke overheid onverflaauwd te bewaren, en om de idée van heiligheid van kerkgebouwen en doodenverblijven voor ieders bewustheid te doen leven, en het ontzag voor die heilige plaatsen aan te kweeken. Men is ligt geneigd om afkeurend neêr te zien op alles wat de vroegere hiërarchie betreft, en dus vooral op een tuchtmiddel, dat door de geestelijkheid werd aangewend, om haar gezag te stijven en te handhaven. Maar wanneer men begint in te zien, dat een hiërarchie noodig was in de middeneeuwen, dat zij niet kon gemist worden in Gods wereldbestuur, dat zij eene eigenaardige bestemming had, dan zal men zijn oordeel wijzigen. En wel had zij dat. Moest het christendom toch aan de wereld prediken, dat alle menschen, uit alle oorden, broeders zijn, dat in Christus allen één moeten wezen, — de middeneeuwen, die tijden van oorlog en veete, die niet begrepen, dat men ook, onder verschillende vorsten geschaard, broeders kon wezen en een zelfde hooger doel najagen, die behoefden voorzeker een krachtigen band, eene hiërarchie, die uitliep in één hoofd, een paus, die, onafhankelijk van landpalen en volksgrenzen, een geestelijken scepter zwaaide, waarvoor allen gelijken waren. En was men zich ook niet bepaald van die waarheid bewust, waar de hiërarchie het in-

terdict aanwendde tot zelfverdediging, deed zij zeker, wat overeenkomstig was met den drang der omstandigheden, met de behoefte der tijden. — Maar ook, waar het geldt den eerbied te handhaven voor kerk of kerkhof, moeten wij de pogingen toejuichen, die daartoe werden in het werk gesteld. Ten allen tijde heeft men voorzeker eerbied voor de plaatsen, waar de vromen hunne gebeden opzenden, en voor de rustplaats der dooden, maar in de middeneeuwen had die eerbied eene hoogere beteekenis: hij moest de handhaving van het regt te hulp komen. In tijden van ruw geweld, als ieder zijn eigen wreker wil zijn, is het noodig, dat men plaatsen heeft, waar geen wrake veroorloofd is, waar de vinger Gods het schijnt te verbieden. Gelijk zekere priesterstand noodig is, zoolang nog niet alle menschen zelve priesters zijn geworden, gelijk er godshuizen moeten zijn, zoolang men zich van Gods alomtegenwoordigheid nog niet volkomen bewust is, zoo is het ook noodig, dat men vrijplaatsen heeft tegen wraakzucht en onregtvaardigheid, zoolang nog niet het begrip van regt en van christelijke liefde overal is doorgedrongen. Zulke vrijplaatsen waren de kerkhoven, die den vlugteling vrijwaarden tegen wreede vervolging, totdat de regterlijke magt kon tusschen beiden treden. Voor zulke plaatsen den eerbied te bewaren, was dus een pligt der middeneeuwsche kerk. — Het is waar, niet altijd werd het interdict tot edele doeleinden gebruikt, en waar het diende om het wereldlijk zwaard der kerkvorsten te scherpen, en waar het werd toegepast om verzet tegen afpersingen ter neêr te slaan, of om geld of winst te oogsten, daar doet het ons onaangenaam aan; maar dit is niet alleen met het interdict het geval: zoo hebben alle verschijnselen in de historie hunne gunstige en hunne ongunstige zijde. Maar wanneer het de hoofdzaak geldt, den eerbied te bewaren voor geestelijkheid en kerk, dan

moeten wij zeggen: de kerk deed haar pligt, waar zij tot dat doel haar strafmiddel aanwendde.

En aan dien vorm van straf lag eene schoone idée ten grondslag. Het interdict is een vorm van kerkelijke censuur, en die kerkelijke censuur, al is zij ook eene gebrekkige, is toch eene vrucht van den geest van Christus. De christen toch ziet in de zonde eene magt, die den mensch belemmert datgene te zijn, waarnaar hij streeft; hij voelt, dat men dikwijls het goede, dat men wil, niet doet, en wel het kwade, dat men niet wil; hij erkent, dat de zonde in ieder individu een uitvloeisel is van zijn zedelijken en godsdienstigen toestand, zoodat, waar de zonde zal worden bestreden, die toestand moet worden omgezet, dat in den mensch de goede beginselen moeten worden aangekweekt, en de booze onderdrukt. Bij die beschouwing krijgt het wezen der straf een ander aanzien, dan het in de voor-christelijke wereld had, dan het ook dikwijls nog had in de christelijke maatschappij. Waar de christen straft, moet hij zijn oog op de toekomst rigten, en ten doel hebben, door veredeling van des zondaars zedelijken toestand de bron der zonde weg te nemen; de straf der christenen mag niet meer zijn oog om oog en tand om tand, zij mag geene vergelding zijn en geen wraak, maar zij moet dienen tot verbetering en tot heiliging, in één woord, de straf der christenen moet een werk der liefde zijn. En dat is juist het ideaal, dat de kerk, bewust of onbewust, zocht te bereiken door hare censuur. De kerkelijke censuren hadden juist daarom genezende kracht 1), omdat zij werden uitgesproken, zoodra een misslag was begaan, werden gehandhaafd, zoolang de hardnekkigheid des zondaars duurde, en niet eerder werden opgeheven, dan nadat het be-

1) Poenae medicinales.

dreven kwaad door den overtreder was hersteld, en met het misdrijf de oorzaak der straf was uit den weg geruimd. Op die wijze, hoe gebrekkig dan ook, streefde de kerk naar het ideaal, dat nu met de straf, door de staten overgenomen, zeker langzamerhand meer en meer de verwezenlijking naderbij komt, en zoo waren de censuren, en onder haar het interdict, naardien zij de overwinning van het kwade door de verbetering der misdadigers beoogden, eene vrucht van den christelijken geest.

En vragen wij nu, of het goed was, dat de kerk dit doel trachtte te bereiken, door af te trekken van kerk en godsdienst, door den onschuldige met den schuldige te laten lijden, met gevaar, om de onverschilligheid, die reeds groot was, nog te voeden, — wij kunnen dan slechts die vraag beantwoorden naar de uitkomst, en de zaak beoordeelen naar hare gevolgen. Het interdict vertoonde zich voornamelijk in de laatste eeuwen vóór de reformatie, eeuwen, waarin zich langzamerhand het verval der roomsche kerk begon te openbaren, en niet meer aller behoeften bevrediging bij haar vonden, eeuwen, in één woord, van voorbereiding tot de reformatie. Luther zou de magt van Rome verbreken en het gebouw der hiërarchie doen ineenstorten; en de dertiende eeuw zag pausen op den troon, die door een ergerlijken levenswandel hun heilig ambt onteerden; de veertiende eeuw verkondigde het, dat men ook paus durfde zijn, al zat men niet op den stoel van Petrus, en de vijftiende eeuw deed twijfelen aan pauselijke onfeilbaarheid, waar twee personen te gelijk zich die eigenschap aanmatigden, en predikte het luide, dat eene algemeene vergadering boven den paus stond. Luther zou eene regtvaardigheid uit geloof prediken en den bijbel doen treden in de plaats van de kerkleer, en lang vóór hem had men het uitgesproken, dat voor de stem der Heilige Schriften die der geestelijken moest wijken, dat eene opregte liefde in de oogen van

God meer genade vond, dan al de werken der wet, dat een heilige levenswandel beter was, dan de sterkste gehechtheid aan de stellingen der kerk. Maar de hervorming zou ook de eer van den Schepper verheffen boven het schepsel; Maria en de heiligen zouden wijken voor God; beelden, kruisen en reliquiën zouden uit de kerken worden verwijderd, en niet meer de gewijde plaats zou de waarde der aanbidding uitmaken, de eeredienst zou niet meer doel zijn, maar middel worden, — en daarop voor te bereiden was zeker de taak van het interdict, dat dikwijls jaren lang de kerken sloot, beelden, kruisen en sieraden deed wegbergen en bedekken, en dat, gegrond op de hooge achting voor die vormen, juist de gehechtheid daaraan verminderde, en de gemoederen opleidde tot die vrijheid en zelfstandigheid, die aan de vormen geen behoefte meer heeft, of ze voorbereidde tot het tijdstip, waarop zij voor altijd die vormen zich zouden zien ontvallen.

Wanneer wij dit bedenken, wanneer wij dit aanmerken als de beteekenis van het interdict, dan zien wij, dat, gelijk overal, zoo ook hier goed en kwaad vereenigd tot hetzelfde doel hebben geleid, dat ook hier het misbruik en het onregt hebben medegewerkt ten goede, en wij, protestanten, wij vinden er weêr een bewijs in van de souvereiniteit van God, en wij zien ook in het interdict een der middelen in zijne hand ter bereiking zijner oogmerken in het wereldbestuur.

H. U. M.

